АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2
1971

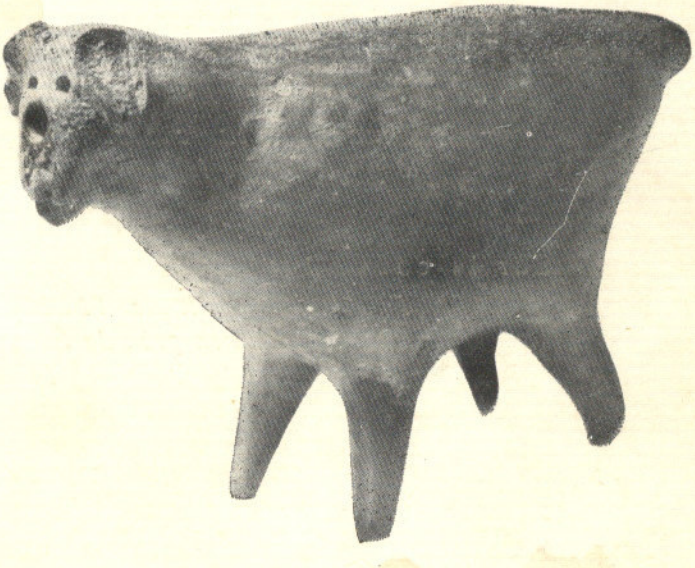

АРХЕОЛОГИЯ
Год. XIII
2
1971
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия

МАЛГОЖАТА БИЕРНАЦКА-ЛЮБАНСКА

В началото трябва да отбележа, че изследванията върху античните водопроводи и другите съоръжения за водоснабдяване на древните градове и селища в Римската империя не са много напреднали.[1] Трябва също да се констатира, че въпреки привидно обширната литература, посветена главно на римските водопроводи,[2] до ден днешен не намираме дори и в най-новите проучвания както археологически, така и от областта на историята на техниката[3] трудове, които по ясен начин да систематизират многото въпроси, свързани с начина на строителството на различни видове водопроводи и трасирането им и с принципите на тяхното функциониране, методите на тяхното поддържане и ремонт. В досегашните изследвания липсват също опити за проследяване историята на водопроводното строителство и неговото развитие, като се държи сметка за техническия прогрес. В никой от тези трудове не се разглеждат взаимоотношенията между трасирането на водопроводите и естествените условия на дадения район.[4] Това съвсем не значи, че тези въпроси не са били повдигани. Могат да се намерят редица важни, но разпръснати информации, които засягат много от тези проблеми в различните трудове, посветени на описанията на запазените останки от водопроводите или на реконструкция на техните пътища. Тези информации обаче се губят в описанията на конкретните водопроводи и, общо взето, липсват каквито и да са обобщения. Също трябва да се отбележи, че в по-старата литература по въпроса могат да се намерят редица статии, в които са правени опити да се вземе отношение по много инженерно-технически проблеми въз основа на анализ на писмените източници (Витрувий, Плиний, Фронтин и др.). Те засягат както познаването, така и прилагането от строителите на римските водопроводи на някои закони на динамиката на течностите,[5] съоръжения, служещи за разтоварване на водопроводите, по които временно протича прекомерно голямо количество вода,[6] отвори за проверка,[7] измерване на водата[8] и най-после различните видове хидравлични свързващи материали.[9] Тези антични трудове обаче не са използувани и в най-малка степен в най-новите монографични изследвания.[10] При това състояние на проучванията на римските водопроводи изобщо провинциите Горна и Долна Мизия и Северна Тракия, богати с изключително добре запазени, а и частично добре проучени обекти[11] дават възможност да се направят по-цялостни изследвания на този проблем. Пръв новаторски опит за обобщено разглеждане на съвременно научно ниво на някои проблеми, свързани с водоснабдяването в Мизия и Тракия, е направил вече Теофил Иванов.[12] И в настоящата статия предмет на проучванията ще бъдат само някои по-важни въпроси от областта на проблематиката на римското водопроводно строителство в Долна Мизия и Северна Тракия.[13] Ето някои от тези въпроси: влиянието на природните условия върху характера и трасето на водопроводните магистрали и свързаните с това промени на пейзажа, обща характеристика на водопроводите и системата от отделни елементи на водопроводите и разглеждане, доколкото е възможно, принципите на тяхното функциониране. Преди да премина към техния преглед, искам да отбележа, че първата част на моите бележки, която засяга влиянието на природните условия, ще обхваща само тези въпроси, които са непосредствено свързани с водопроводите, предмет на настоящата статия, а не всички известни и използувани от най-стари времена начини на водоснабдяване. Това са: 1. Пряко черпене на вода от реките, потоците, езерата и язовете; 2. Събиране и запазване на дъждовната вода в съдове или в по-големи резервоари; 3. Други улавяния на водата с помощта на кладенци в земята и от изворите под формата на самостоятелни оттоци или за снабдяване на баните, построени непосредствено над тях.

Трябва да добавя също, че в статията за улеснение с термина „римски водопроводи" ще наричам всички водопроводи, построени на територията на днешна България през римския период без разлика кой ги е строил и ползувал.

Когато се запознаваме с общите хидрографски условия в България, виждаме, че в тези земи сезонните колебания на нивото на повърхностните води са големи.[14] Въпреки че тези сезонни колебания обхващат и нивото на подземните води, това не е толкова силно, както при повърхностните резервоари. Затова както на територията на България, така и на съседна Гърция за нуждите на водопроводите се използуват и в миналото, и сега извори, които дават по-равномерна доставка на вода през всички годишни времена. Затова не ни очудва фактът, че по време на досегашните археологически проучвания и открития, извършени в България, не са открити римски водопроводни каптажи, които да черпят вода от реките, способи, които са били широко прилагани от римляните в другите провинции.[15] Затова смятам, че на територията на двете интересуващи ни римски провинции в по-голямото множество от случаите за нуждите на водопроводите са били използувани подпочвени води. Водите, изтичащи под формата на извори, които се срещат в местата на пресичане на водоносните пластове, или водите, изтичащи от скални пукнатини или пропускащи пластове, се намират преди всичко в планински склонове или в незначителните наклони на низинно-височинните площи или в други морфологични образувания.

Изходен пункт при проучване на възможностите и начините за снабдяване на градовете и селищата с вода трябва да бъде комплектът от карти, които дават представа за античната природна среда. Особено важно значение сред тези карти трябва да се отдаде на античната хидрографска карта. Но понеже не разполагаме досега с такива карти както за въпросния район, така и за всички други райони ограничаваме се да проследим съвременната хидрографска карта на България, като напълно си даваме сметка за промените, които са настъпили в този район в продължение на последните петнадесет столетия във връзка с намаляването на горите. Въпреки това този метод ми се струва обоснован поради това, че по време на моите изследвания на терена, извършени в България,[16] констатирах, че многобройни антични водопроводни каптажи работят и до днес, а при много други, които са разрушени и не могат да се ремонтират, са построени каптажи през турското робство и след това. При сравняване на картата на римското заселничество в Мизия и Тракия[17] със съвременната хидрографска карта на България[18] констатирах, че само малко антични водопроводи са черпили вода от извори, които фигурират и на последната. Това са изворите от околностите на с. Арчар, Видински окръг (Рациария), с. Добрин и с. Абрит, Толбухински окръг, с. Никюп, Великотърновски окръг (Никополис ад Иструм), Девня (Марцианопол), София (Сердика), Кюстендил (Пауталия), Пловдив (Филипопол), с. Сапарева баня (Германия), Кюстендилски окръг, и Сандански. Останалите римски водопроводи, открити в българските земи, са черпили вода от източници, които не са отбелязани на споменатата хидрографска карта на България. Значителна част от тях е водила своето начало, както беше казано по-горе, от извори, които се използуват и до днес, но които поради ниския им дебит и малкото им значение от гледна точка на съвременните нужди на водното стопанство на страната не са отбелязани на хидрографската карта. По тези съображения на картата са означени само изворите с по-големи водни ресурси. Някои от тях, ползувани и досега, задоволяват нуждите не само на много градове (напр. Свищов) и села (напр. Оряховица, Гиген, Арчар и др.), но също и селските стопанства (напр. Държавното земеделско стопанство в Свищов, Института по тютюна в с. Марково край Пловдив и много други). Понеже редица каптажи на римските водопроводи не са се запазили или не са открити до днес, а в предполагаемите места на тяхното начало сега не намираме никакви източници на вода (както на място, така и на хидрографската карта), може да се допусне, че в течение на годините те са пресъхнали или са били разрушени.

Преминавайки към определяне произхода на водите,[19] което в бъдеще след по-точни изследвания ще улесни по-доброто проучване както на количеството, така и на качеството на улавяната вода от античните водопроводи, а сега ще даде възможност предварително да се определят някои нейни качества, трябва да се констатира, че най-вероятно в повечето случаи те са идвали от извори, изтичащи от водоносни пластове, наричани междупластови, които може би произхождат от алувиални и предалувиални наноси, срещат се под формата на чакъл и пясък и съдържат големи количества равномерно изпълваща ги вода. Те се явяват[20] в околностите на следните селища: Видин, Арчар, Лом, Гиген, Силистра, София, Кюстендил, Пловдив, Стара Загора, Несебър, Созопол, Бургас, Хасково и др. Намират се също по долините на реките Арчар, Цибрица, Огоста, Искър, Вит, Осъм, Янтра, в горното течение на Бели Лом, Камчия, Хаджийска Тунджа, Марица, Места и на много други райони, разположени при самия Дунав, а именно: между реките Искър и Вит, между Никопол и Свищов, от Русе до Тутракан и на изток и запад от Силистра — с други думи, почти при всички по-важни селищни пунктове. Освен това голямо значение са имали изворите от карстов тип, които са захранвали водопроводи, снабдяващи с вода крепостите край Абрит и Добрин, Девня, Никюп и Пловдив. Римските водопроводи по всяка вероятност са водили началото си също от терциерни планински извори. Те са снабдявали с вода античните градове, разположени на терена на днешна София, Кюстендил и Хисар. Всички тези води като подземни са, общо взето, твърди и имат химически примеси. Не са замърсени с бактерии, което не може да се каже за повърхностните води. Твърдостта на тези води, предизвикана от количеството на калциеви и магнезиеви соли, не е много висока и отговаря на съвременните държавни норми, отнасящи се за питейните води (напр. Оряховица и Гърнеца, Плевенски окръг, които са снабдявали с вода Ескус). Поради гореспоменатите хидрографски качества на интересуващите ни римски провинции водопроводите, строени в този район, са водили, както и до днес,[21] началото си от извори със сравнително постоянно равнище. От археологическите открития се вижда, че често пъти за тази цел са били каптирани изпитани извори, от които отдавна се е ползувало местното тракийско население. Те често са се намирали върху скатовете на предбалканските и задбалканските склонове или други планински масиви, както и на по-малки възвишения, най-често в околностите на изворите, даващи начало на по-големи или по-малки потоци или реки (напр. Варна, Никюп, Свищов, Хисар).

Естествените условия са оказвали също голямо влияние върху самия характер на водопроводите и върху маршрута на тяхното протичане. Първият съществен фактор за изграждането на водопровода е бил видът и състоянието на водите, улавяни за нуждите на водопровода. Знаем, че за тази цел са били улавяни подземни води, които делим на плиткопочвени (близо до повърхността), почвени, междупластови, изворни и подземни потоци. На интересуващите ни територии са могли да бъдат използувани за нуждите на водопроводите почвени води, междупластови, изворни и подземни потоци. В зависимост от техния вид и дълбочина са строени водопроводните каптажи. За водите, стичащи се от единични пукнатини, са били строени камерни каптажи, а за водите, извиращи от многобройните разположени наблизо едни или други тектонични пукнатини или от друг произход, са строени шахтови каптажи. За водата, която извира или изтича от скални насипи, чакъл или пясък, намиращи се най-често в долините, са използувани кладенчови каптажи. Каптажите на почвените води са били правени обикновено също с помощта на кладенци.

При определяне на трасето на водопровода са били използувани най-удобните условия на терена, като водопроводът е бил така насочван, че да се избягнат сериозните пречки по пътя му. В много случаи са били използувани склоновете на долините, по които протичат реки (обр. 1—3). Те са улеснявали пътя на водопроводите (напр. Никюп, Свищов, Хисар). Въпреки че така построените

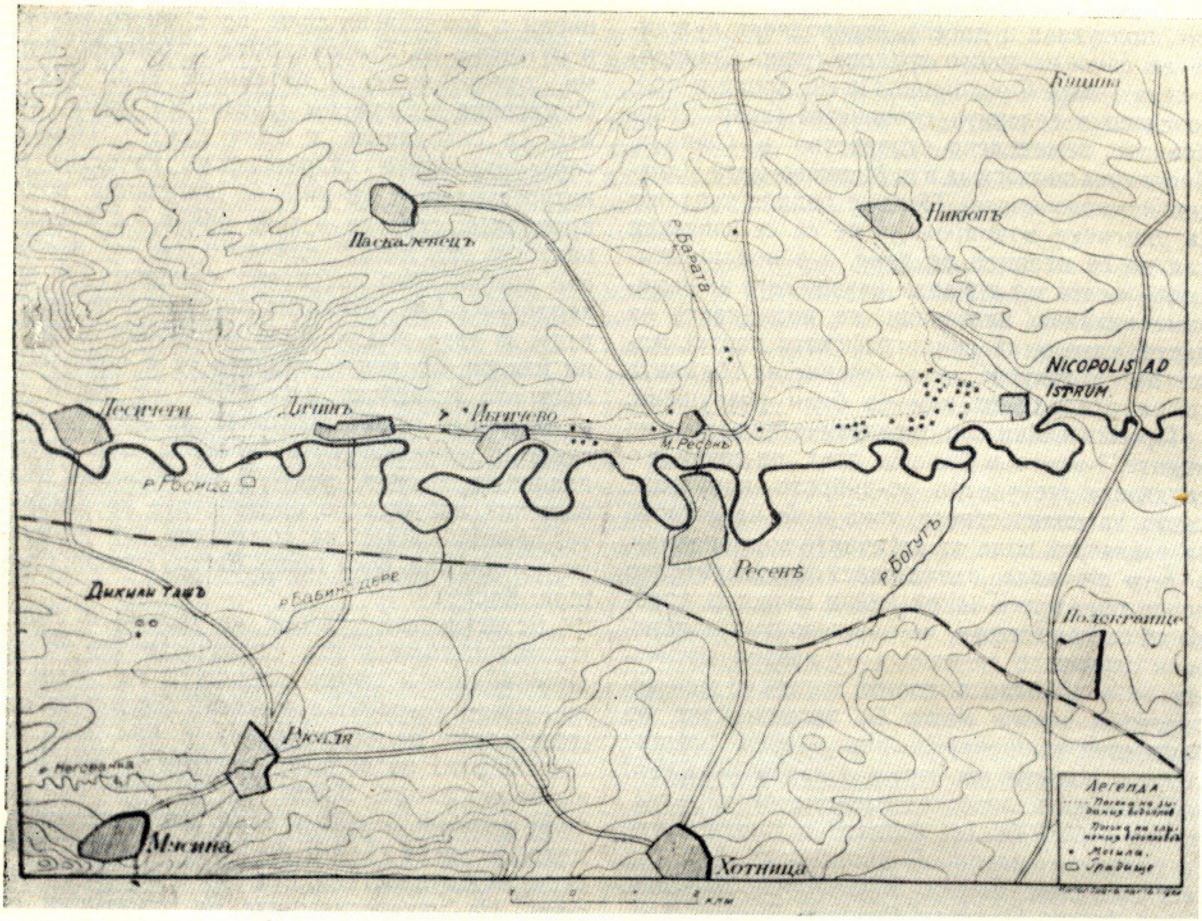
Никюпъ
Паскалевецъ
р. Баратъ
NICOPOLIS AD ISTRUM
Десивчети
Дичинъ
Ивайчево
М. Ресенъ
р. Росица
Ресенъ
р. Богутъ
Дикили ташъ
р. Бабин дере
Полскраище
Русаля
р. Негованка
Мусина
Хотница
Легенда
Могили
Градище
2 клм

1

● *Обр. 1. План на водопровода на Никополис ад Иструм (по Д. Цончев). Fig. 1. Plan de la conduite d'eau de Nicopolis ad Istrum (d'après D. Končev)*

водопроводи са били изложени на често подмиване на страничните им стени по време на всяко повишаване на нивото на водата в реката, която е течела успоредно с тях, те са били строени доста често. Дори тогава, когато в първата част на своя път водопроводът не е бил придружен от отворен водосток, който е давал начало на някоя река, когато го е срещал на пътя си, използвал е склона на неговата долина в по-нататъшната част на своето протичане (напр. Арчар, Никюп). Използувани са също планинските долини и проломи (обр. 4—5), като по този начин се избягват пречките и преградите (напр. Варна, София, Кюстендил и Разград), които са изисквали построяването на тунели, несрещани досега в тези райони, или други съоръжения. В равнините водопроводът е бил прокарван по най-краткия път и по възможност по права линия (напр. отсечките на водопроводите от Пловдив, Свищов и Никюп). В изключително тежки условия, когато не е било възможно да се избегне някоя пречка, напр. в значителна долина, са били строени акведукти (напр. Никюп, Арчар) или сифони (напр. Свищов). Поради това, че водопроводите, строени на тези земи, са доставяли малко вода и не са могли да задоволяват нуждите на по-големите градски селища, често пъти до тях е била довеждана вода по няколко водопровода едновременно (напр. Свищов, Никюп). Има случаи, когато главният водопровод е бил подсилван чрез довеждането до него със странични отклонения на допълнителни количества вода, вземана от изворите, срещани по пътя. Трябва да се отбележи, че в сравнение с дължината на другите римски водопроводи от територията на Италия и на повечето провинции, която възлиза на 30 до 130 км,[22] водопроводите на разглеждания район трябва да се причислят към късите, защото в повечето случаи тяхната дължина възлиза на няколко километра, а само два от тях са построени на разстояние двадесет и няколко километра. Наклонът на водопроводите се е колебаел, т. е. той е бил различен при отделните отсечки. Най-малкият наклон възлиза на 2—3 $^0/_{00}$. Най-често наклонът възлиза на 8—12 $^0/_{00}$ или 25—30 $^0/_{00}$.[23] Може да се приеме, че средният наклон на този водопровод не се различава от средния характерен наклон за повечето римски водопроводи, който представлява 2—3 $^0/_0$.

Трябва да се отбележи, че строежът на водопроводите е зависел от местните условия и, пригоден към тях, е влияел на свой ред за изменението на местната панорама. Наистина тези промени не са били навсякъде големи, но в някои случаи естествената панорама е претърпяла трайни промени. От горните данни се вижда, че понякога те са се проявявали още при извора, който рядко е запазвал естествената си форма.[24] В повечето случаи изворът е трябвало да бъде ограден, разширен и задълбочен. При изворите понякога са били строени и платформи, и подпорни стени,[25] на които са били разположени или на които са се опирали началните резервоари (напр. Свищов), а понякога и водопроводите (напр. Пловдив, Свищов).

Най-често обаче са правени усилия водопроводът да се скрие под земята. Често за неговото опазване е била насипвана земя над него, която е образувала насипи на повърхността на земята във вид на дъга.[26] Насипът е пазел водопровода от атмосферните въздействия и други повреди (напр. Свищов, Никюп, Пловдив). В случаите, когато водопроводът е бил скрит в стръмните склонове на долината, са били строени странични насипи,[27] които са предпазвали стените му от дъждовна ерозия (напр. Свищов). В местата, където теренът се е спущал със силен наклон към коритото на реката, са били строени също и насипи, по които са минавали водопроводите.[28] Такъв насип (напр.

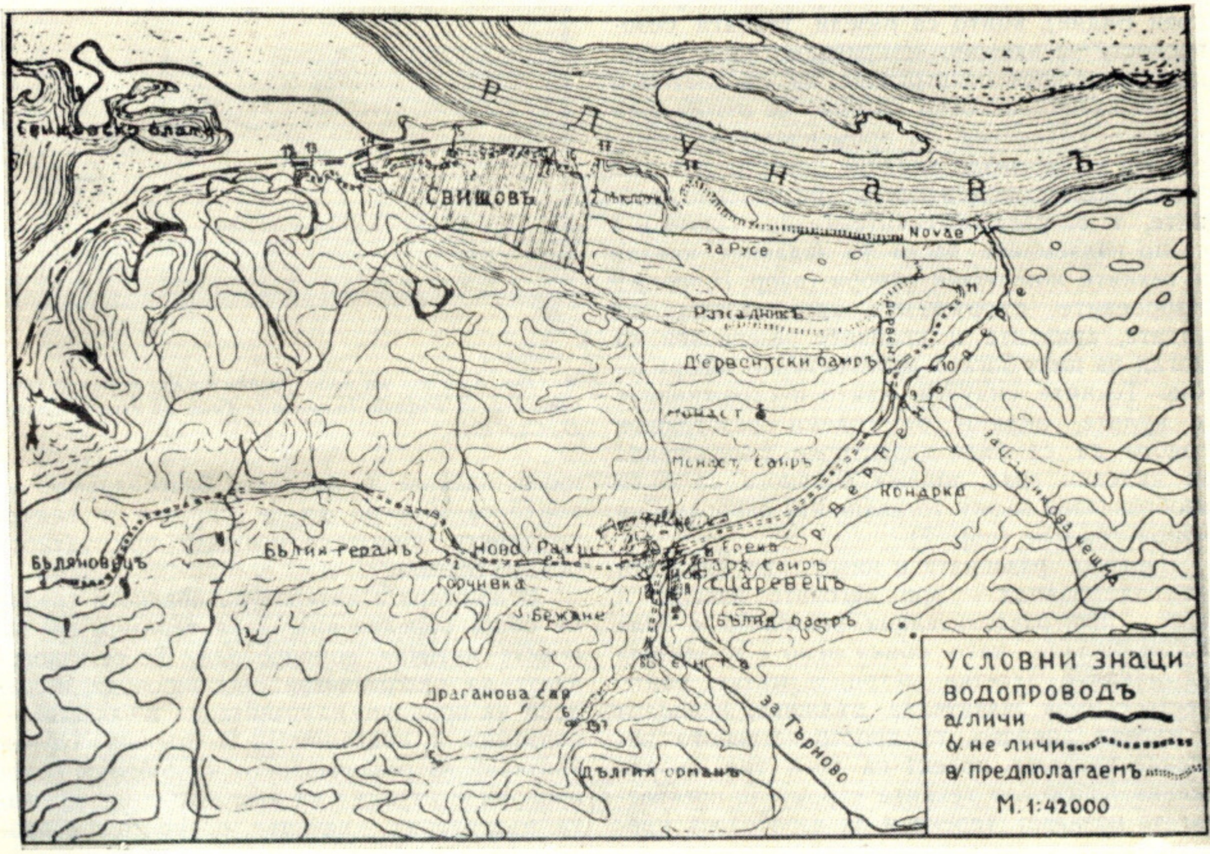
● *Обр. 2. План на водопроводите на Нове (по Ст. Стефанов). Fig. 2. Plan des conduites d'eau de Novae (d'après St. Stefanov)*

Дунавъ
Свищовско блато
Свищовъ
Novae
за Русе
Разсадникъ
Деревентски баиръ
Деревент
Монаст.
Монаст. баиръ
Кондарка
Бълия теранъ
Ново Рахче
Бъляновецъ
Горчивка
Бежане
Царь баиръ
Царевецъ
Бълия баиръ
Драганова бар
Дългия орманъ
за Търново
Условни знаци
водопроводъ
а/ личи
б/ не личи
в/ предполагаемъ
М. 1:42000

Никюп) понякога е имал значителни размери (500 м дълж. и 20—40 м шир.), а заедно с това по траен и забележим начин е променял първоначалната панорама. Такъв насип е можел да бъде предпазван от ерозията на реката чрез зид, който е бил негово чело. През коритата на самите реки или дълбоките котловини, а също и в тресавищата водопроводите са преминавали по аркади, които по много значителен начин са влияели за промени в панорамата (напр. Арчар, Никюп, Пловдив, Монтана). Въз основа на досегашните наблюдения на терена е констатирано, че височината на акведуктите в българските земи не е била голяма. Само един от известните тринадесет е могъл да има две кондигнации (над реката Бара край Никюп). Тяхната дължина е възлизала обикновено на няколко десетки до няколко стотин метра. Знаем само един случай, когато дължината на акведукта (обр. 6) е възлизала на 6 км (на сектора Коматево—Пловдив). При този вид преминаване на водопровода през реката и при каптажите при извора често са били строени помещения за охраната (напр. при акведукта, който е преминавал през р. Росица край Никюп) или отбранителни кули (напр. Флорентин и Градец край Видин), които са пазели тяхната безопасност,[29] а навярно и правилното им функциониране чрез осигуряване на съответното поддържане, за което сигурно са отговаряли техните колективи. За променянето на панорамата са оказвали влияние построените над земята водопроводни резервоари, особено крайните, т. е. разделителните (напр. Никюп), а също надземните части на зиданите канали и техните контролни отвори (напр. Никюп).[30] Изброените съоръжения, като каптажа на водата, аркадите и крайните резервоари, са могли да имат богато архитектурно оформление. Техните силуети, както и стражниците и кулите, видими от големи разстояния, трябва да са били характерни съоръжения за дадения град, понеже понякога са били изобразявани върху тогавашните панорами на някои градове (обр. 7).

Понеже разликата в нивото на началото на водопровода — при неговите извори и края — при разделителния резервоар е била доста голяма, като обикновено е възлизала на няколко десетки метри, а пътят, който често е имал значителна дължина, невинаги е вървял направо, то пространственото решение на целия проект на този тип съоръжения изисквало техните строители прекрасно да познават терена и да изработват прецизни планове и проекти, благодарение на които са можели да се справят с всички трудности, които са срещали при тяхното осъществяване.

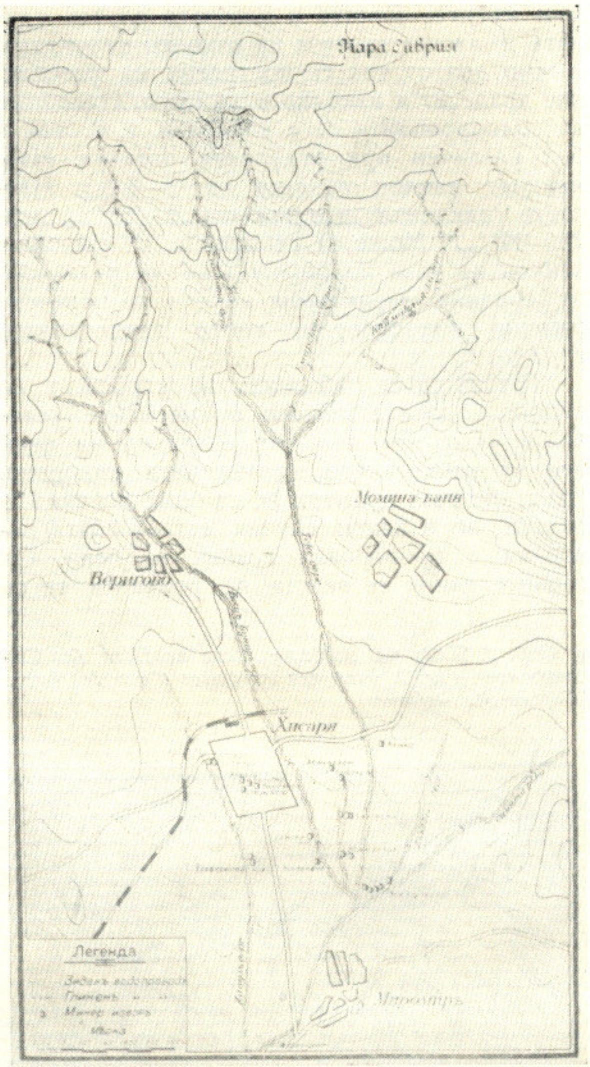

3

● *Обр. 3. План на водопровода на Хисар (по Д. Цончев). Fig. 3. Plan de la conduite d'eau de Hisar (d'après D. Cončev)*

В по-старата литература понякога срещаме общи определения, характеризиращи типовете антични водопроводи. Те се задоволяват да разграничават водопроводи, изградени на принципа на гравитация и налягане — подземни и надземни.[31] В първия случай критерий за различаването на два типа водопроводи е начинът на захранване на мрежата, във втория — начинът, по който водопроводът е разположен над земята или под земята. Опитите за отделяне и определяне на типовете антични водопроводи целят без съмнение систематизиране на нашите знания за тях. Поради недостатъчното развитие на изследователската дейност в тази област водопроводите не са конкретно уточнени.

Съгласно поставената сега задача пред специалистите по водопроводно инженерство можем по-точно да характеризираме римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. Тази характеристика ще бъде извършена въз основа на главните критерии, които са: 1. Определянето вида на каптажа на водата; 2. Изясняване предназначението на водопровода; 3. Определянето на териториалния обхват на водопровода; 4. Разглеждане на начина на захранването на мрежата.

Както вече беше констатирано, през римския период в разглеждания район за нуждите на водопроводите са били улавяни само подземните води. В зависимост от вида на улавяния източник са били построявани различни каптажи, а именно камерни, шахтови и кладенчови, които ще бъдат подробно разгледани по-долу.

Предназначението на строените в този район римски водопроводи е било различно. Без съмнение целта на най-старите водопроводи е била снабдяването с вода на военните лагери, които са охранявали крайдунавския лимес (напр. Флорентиана, Бонония, Рациария, Ескус, Димум, Нове). Управлението и надзорът на водоснабдяването в случая са били в ръцете на легионите и помощните войски, които са имали тук лагери и които през първия период са се занимавали с довеждането на вода за задоволяване на собствени нужди, т. е. на военните лагери и дори на по-малките гранични постове, а с време може би и на построените край тях крайлагерни селища (коноби), амфитеатрите, храмовете и баните. В периода на изграждането на градовете започнал строежът на водопроводи, които са били градска собственост (напр. Никополис ад Иструм, Марци-

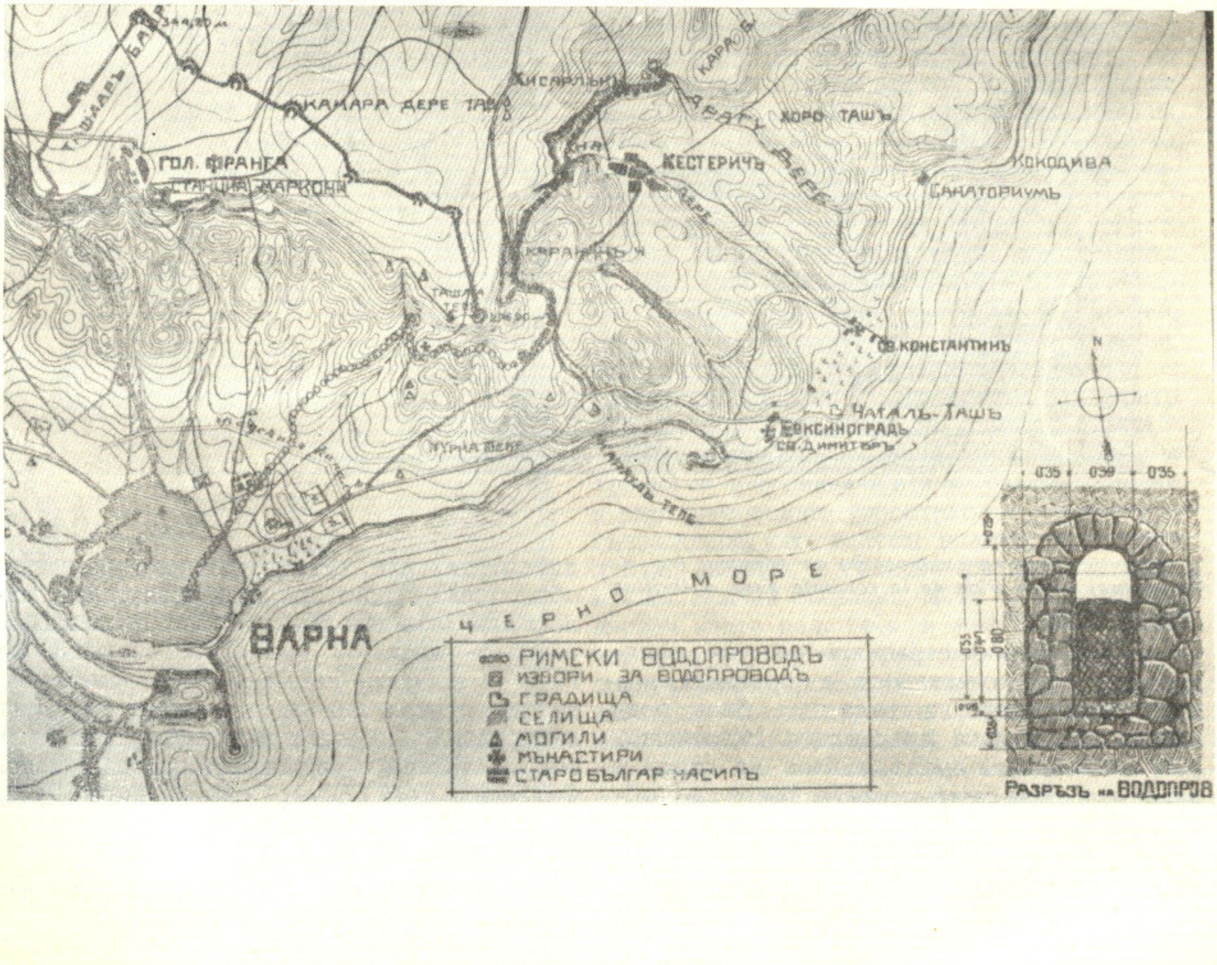
344,20 м
ТАШ ААР БАР
КАМАРА ДЕРЕ ТАШ
ХИСАРЛЪК
КАРА Б
АРАТУ ДЕРЕ
ХОРО ТАШЪ
ГОЛ. ФРАНГА
СТАНЦИЯ МАРКОНИ
КЕСТЕРИЧЪ
ДЕРЕ
КОКОДИВА
САНАТОРИУМЪ
ТАШЛА ТЕПЕ
СВ. КОНСТАНТИНЪ
ЧАТАЛЬ-ТАШЪ
ЕВКСИНОГРАДЪ
СВ. ДИМИТЪРЪ
ТЕПЕ
N
0.35
0.39
0.35
0.55
0.80
ЧЕРНО МОРЕ
ВАРНА
РИМСКИ ВОДОПРОВОДЪ
ИЗВОРИ ЗА ВОДОПРОВОДЪ
ГРАДИЩА
СЕЛИЩА
МОГИЛИ
МЪНАСТИРИ
СТАРОБЪЛГАР НАСИПЪ
РАЗРЪЗЪ НА ВОДОПРОВ

● *Обр. 4. План на водопровода на Одесос (по К. Шкорпил). Fig. 4. Plan de la conduite d'eau d'Odessos (d'après K. Škorpil)*

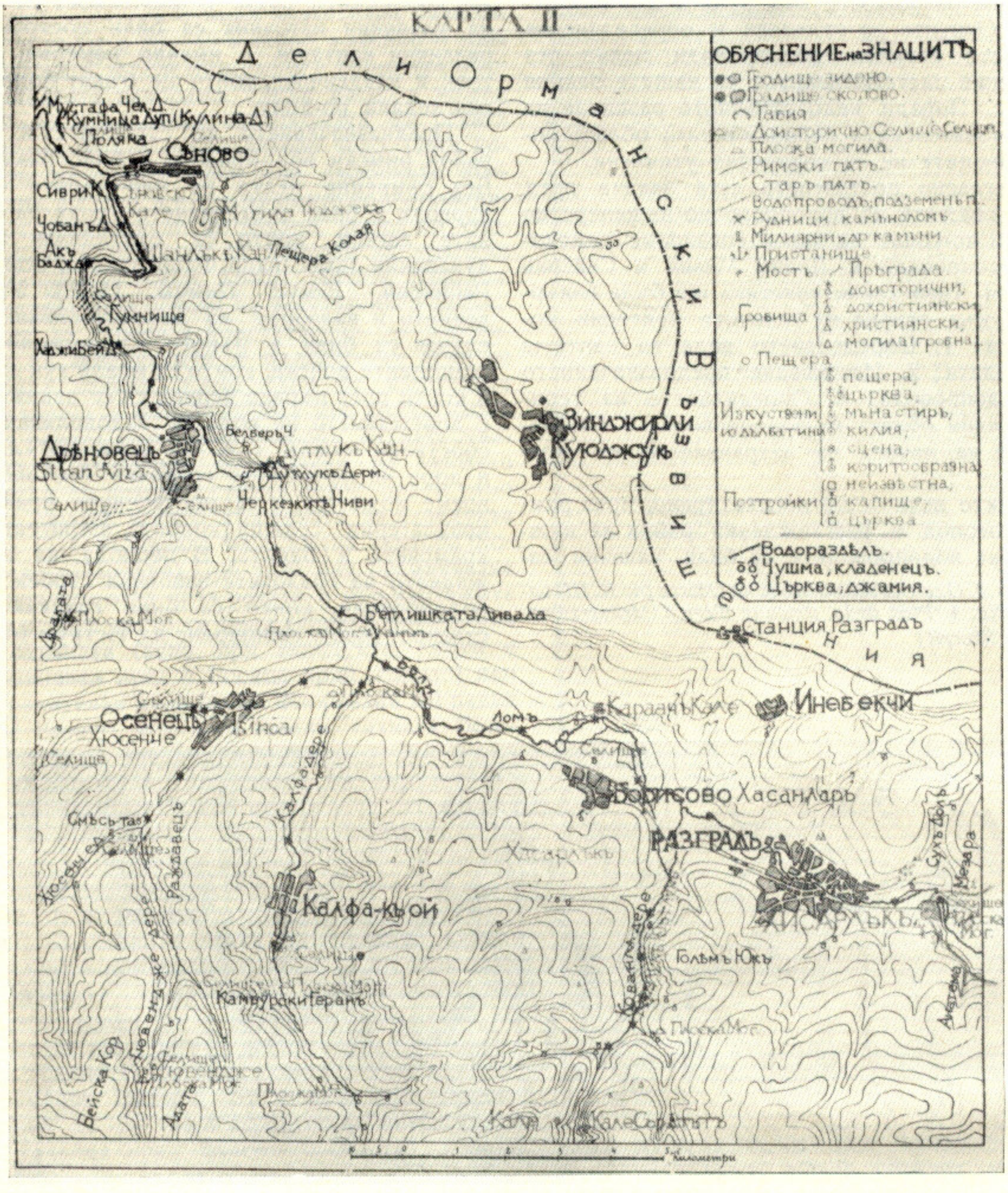
КАРТА II.
Делиорманскi възвишения
ОБЯСНЕНИЕ на ЗНАЦИТѢ
Градище видно.
Градище околово.
Тавия
Доисторично Селище, Селище
Плоска могила.
Римски пѫть.
Старъ пѫть.
Водопроводъ, подземенъ п.
Рудници, каменоломъ
Милиарни и др. камъни
Пристанище.
Мостъ / Прѣграда.
Гробища: доисторични, дохристиянски, християнски, могила (гробна)
Пещера
Изкустени издълбатини: пещера, църква, монастиръ, килия, сцена, коритообразна
Постройки: неизвѣстна, капище, църква
Водораздѣлъ.
Чушма, кладенецъ.
Църква, джамия.
Мустафа Чел Д.
Кумница Дуп (Кулина Д.)
Поляна
Сѣново
Сиври К.
Чобанъ Д.
Акъ Баджа
Шанлъкъ Кан
Пещера Колая
Селище
Гумнище
Хаджи Бей Д.
Дрѣновецъ
Белверъ Ч.
Дуtлукъ Кан
Дутлукъ Дерм.
Черкезкитѣ Ниви
Зинджирли Куюджукъ
Бѣглишката Ливада
Станция Разградъ
Караачъ Кале
Инебекчи
Ломъ
Осенецъ
Хюсенче
Селища
Смѣсъ-таш
Разлавецъ
Калфадере
Борисово
Хасанларъ
Разградъ
Хисарлъкъ
Калфа-кьой
Камбурски Геранъ
Голѣмъ Юкъ
Плоска Мог.
Бейска Кор
Кале Сорбетъ
Километри

5

● *Обр. 5. План на водопровода на Абритус (по К. Шкорпил). Fig. 5. Plan de la conduite d'eau d'Abrittus (d'après K. Škorpil)*

анополис). Администрацията на тези водопроводи с положителност е принадлежала към управлението на града и е била подчинена на неговата юрисдикция. Независимо от това войската продължавала да строи и да се грижи за съоръженията, които са снабдявали техните обекти. Широко развитата обществена строителна и заздравителна дейност при този вид обекти е била провеждана, както се вижда от писмените сведения от IV и VI в., често под надзора на наместника на провинцията или по поръчение на самия император.[32] По всяка вероятност още от II век са строени и частни водопроводи (напр. Филиповци край София, Пейчиново край Русе, Мадара, Чаталка). Те са снабдявали обикновено големи земеделски стопанства или крайградски вили с по-малко значение. Не знаем дали това са били самостоятелни водопроводи, които са снабдявали близките градове. По всяка вероятност там, където са можели да бъдат прикачени към градския водопровод или когато той не е преминавал наблизо, са били строени малки собствени частни водопроводи. Решенията от този вид не са били характерни само за този район. Частните водопроводи се срещат заедно и независимо от градските и в районите на другите римски провинции.[33]

Що се отнася до териториалния обхват на водопровода, то най-общо може да се констатира, че тук се срещат както далечни водопроводи, т. е. такива, които имат дължина от няколко до двадесет и няколко километра (напр. Никополис ад Иструм, Филипополис, Нове), така и местни къси водопроводи (напр. Мадара, Момина крепост във В. Търново, Хисар, Дебелт, с. Абрит, Хасково). Те, като са преминавали няколко десетки метра, са задоволявали нуждите на вила, крепост или баня, разположени до извори или които са имали извор в околностите си

Начинът на захранване на водопроводната мрежа е бил изграден на един и същ принцип, т. е. гравитационен. На някои отсечки на пътя на водопровода, когато протичането на водата не е било достатъчно голямо, силата на протичането е увеличена с помощта на редуктори (напр. Сердика), сифони (напр. Нове) или специални резервоари (напр. Никополис ад Иструм). Тези съоръжения са работели под налягане, получено благодарение на умелото използуване на някои познати на римляните закони на механиката на течността.[34]

Увеличаването на протичането на водата е било получавано чрез: 1. Намаляване диаметъра на водопровода, като в случая е била използувана увеличената концентрация на водната маса, наречена „per leves augustias exoresa"; 2. Прилагане на сифон, който действува по принципа на скачените съдове; 3. Инсталиране на изтока на дъното на резервоара или на неговата странична стена близо до дъното (напр. Флорентиана), като се използува законът за налягане на течността върху дъното и стените на съда, т. е. „contractio venae". Трябва да се отбележи, че на територията на България не са констатирани т. нар. градски кули за налягане, известни в Помпей, Палермо, Константинопол и други селища, които действуват на принципа на закона за скачените съдове, благодарение на които водата се е изкачвала на горните етажи.[35]

Водопроводите в Долна Мизия и Северна Тракия са притежавали всички разпространени в римското водно строителство елементи и съоръжения, като каптаж, водопроводи, акведукти, сифони и градски разпределителни мрежи. Всички съставни части са били инсталирани както под, така и над земята. Тези части на водопровода, които се намират под земята, били строени в изкопи, които след завършването на строежа са били засипвани, като понякога над тях са затрупвани земни насипи до 1 м височина. За предпазването им от ерозията на реките и дъждовете при тях

● *Обр. 6. План на водопровода на Филипополис Тримонциум (по Д. Цончев). Fig. 6. Plan de la conduite d'eau de Philippopolis Trimontium (d'après D. Contev)*

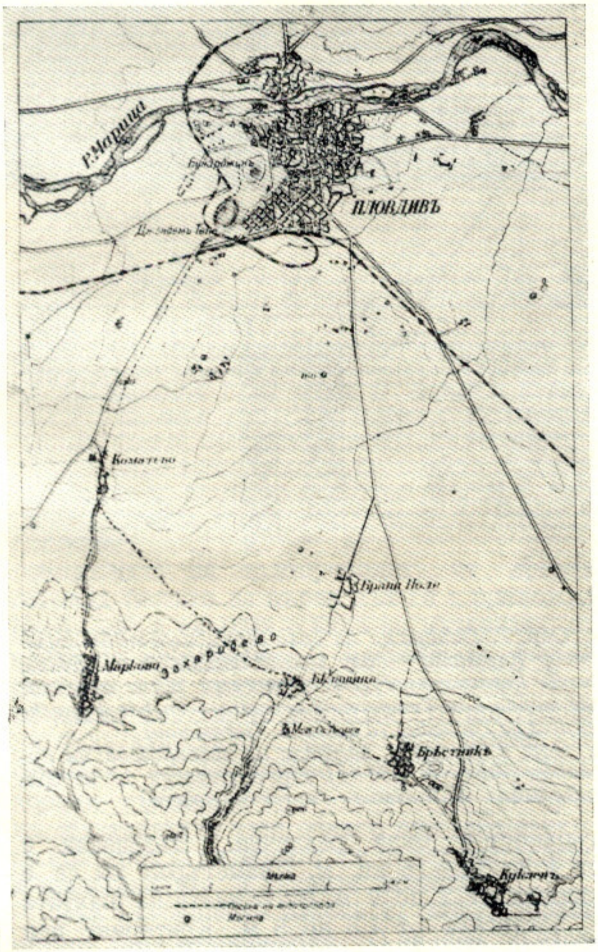

6

са строени и странични насипи. В скалисти райони долните части на каптажите и началлните резервоари (напр. Старозагорските минерални бани, Долно Ботево), както и галериите (напр. Хисар) и водопроводите (напр. Хисар) са били изсичани в скалата. Обаче водопроводи, изцяло изсечени в скалите и преминаващи през тях в тунел, както беше казано и по-горе, досега не са открити. Водопроводите, които вървят под земята, са били строени върху земен насип (напр. Никюп) или върху спелиална твърда зидана конструкция (напр. Пловдив, Варна), която представлява платформа, а също и върху аркади (напр. Пловдив, Никюп, Арчар), мост или виадукт.

Първият елемент на водопровода е бил неговият каптаж (caput aquae).[36] В много случаи за нуждите на водопровода са преграждани естествени водни резервоари или техните оттоци. В такива случаи се е строел също яз, който е задържал водата, която е изтичала от пещерата (Мусина край Никюп, Марково край Пловдив), или резервоар, разположен под нейния извор (Касняково, Хасковски окръг, Избул, Шуменски окръг).

Камерните каптажи според плана биват четириъгълни (напр. Долно Ботево, Царицина, Оризово) и многоъгълни (напр. Арчар (обр. 8), Комарево). Повърхността на тези каптажи е била различна и възлиза на 1, 8 кв. м до 18 кв. м.

Коридорите на шахтовите каптажи, които са улавяли и събирали водата, изтичаща от многобройните скалисти отвори, намиращи се на линията на една тектонична пукнатина, са били строени по права ос (напр. Градец край Видин, Свищов, Абрит, Марково). Тяхната дължина е възлизала от няколко до над десет метра, ширината им е достигала до 0,70 м, а височината от 1 до 1,20 м. Шахтите, които са събирали вода от отвори, разположени наблизо един до друг, но които не са били на линията на една пукнатина, са били строени по начупена ос (напр. Старозагорските минерални бани, Гърнеца край Гиген). Тяхната дължина е била значително по-голяма и в обектите, които познаваме, е достигала от 19 до около 80 м. Ширината им не е била равна и се е колебаела от 0,50 до 1 м. Височината им достига от 1,35 до 1,70 м. Те са притежавали характерни контролни отвори, които са служели за проверка и чистене на каптажите, а може би и за вентилация.

7

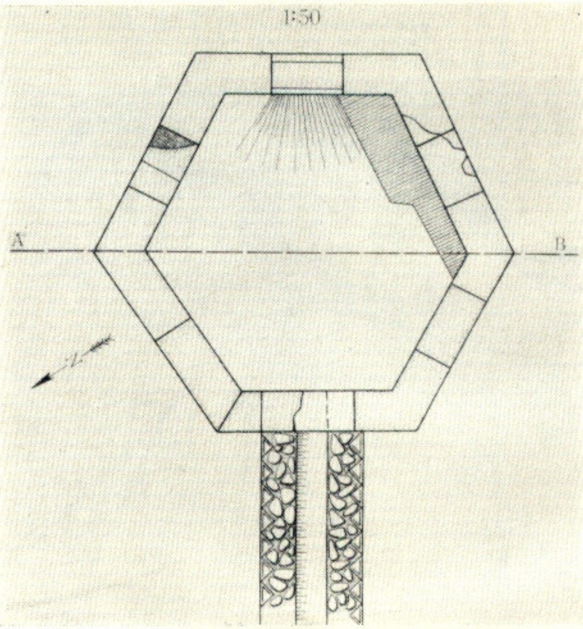

8

● *Обр. 7. Панорама на град върху монета от император Каракала — долу вдясно дъгите на акведукта (по Т. Герасимов). Fig. 7. Panorama d'une ville sur une monnaie de l'empereur Caracalla — en bas à gauche les arcs de l'aqueduc (d'après T. Gerasimov)*

● *Обр. 8. Камерен каптаж на водопровода на Рациария (по С. Н. Бобчев). Fig. 8. Captage de la conduite dveau de Ratiaria (d'après S. Bobčev)*

Различават се също два типа кладенчови каптажи, а именно каптажи с четвъртити шахти (напр. Хисар, София, Кюстендил) и кръгли (напр. Михалич, Хасковски окръг). Тяхната повърхност е била различна. Възлизала е от 4 до 15—16 кв. м. Диаметърът им се е движел от 2 до 7 м. Височината на шахтата е достигала от 1,3 до 3 м. Критерият при

9

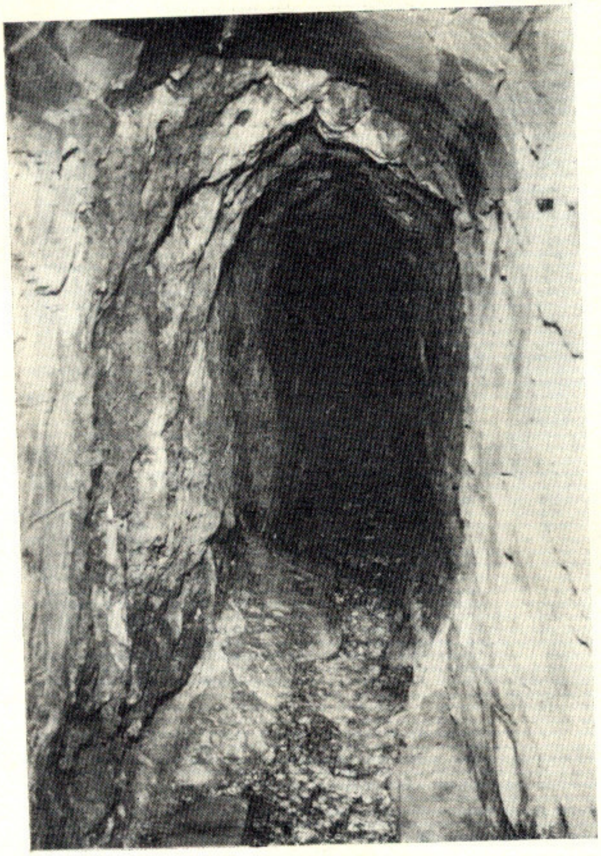

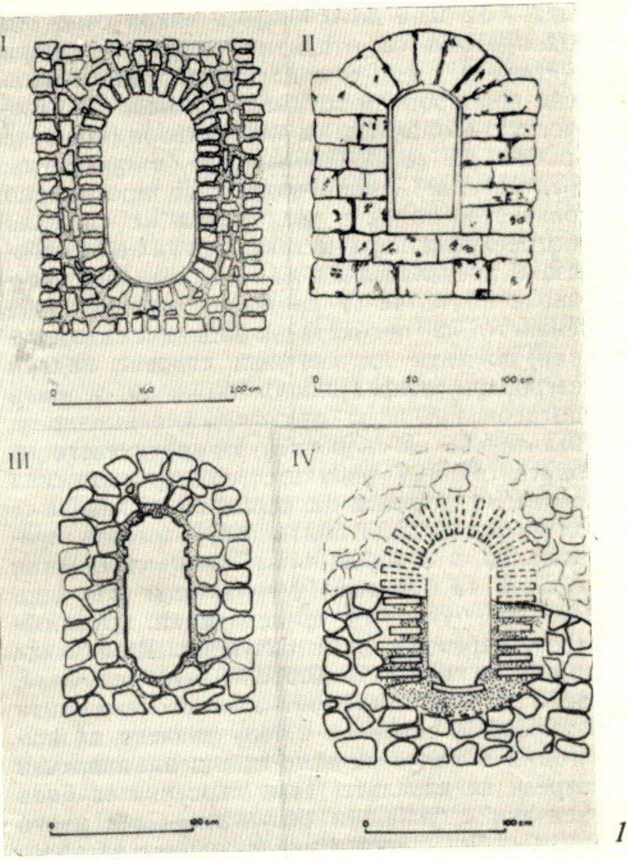

10

● *Обр. 9. Шахтов каптаж в с. Марково (по Хр. Джамбов). Fig. 9. Puits de captage du village Marcovo (d'après Hr. Džambov)*

● *Обр. 10. Сечения на зиданите сводести канали: I. Никополис ад Иструм (по Д. Цончев), II. Одесос (по Ст. Стоянов), III. Ескус (по С. Н. Бобчев и Т. Иванов), IV. Сердика (по С. Н. Бобчев и Т. Иванов). Fig. 10. Coupes des canaux voûtés en maçonnerie: I. Nicopolis ad Istrum (d'après D. Concev), II. Odessos (d'après St. Stojanov), III. Oescus (d'après S. Bobčev et T. Ivanov), IV. Serdica (d'après S. Bobčev et T. Ivanov)*

типологията на водопроводите от древни времена (когато за първи път го е приложил Витрувий) е свързан с вида на материала, от който са изработени. В настоящата статия запазвам това традиционно разделение, като си давам сметка, че в бъдеще то ще трябва да бъде заместено с друго въз основа на формата на водопроводите. Понастоящем поради състоянието, в което се намират изследванията в тази област, при запазването на критерия за материала ще бъдат разгледани и проводниците, и техните размери.

Във вътрешните райони са констатирани четири типа водопроводи: 1) зидани, 2) изработени от глинени елементи (тръби или керемиди), 3) изработени от оловни тръби и 4) изработени от каменни елементи (улеи или издялани тръбопроводи). Трябва да отбележим, че тук се срещат главно зидани (досега са открити над 40) и глинени водопроводи (досега са открити над 60). Оловни водопроводи са открити едва на няколко места и са проследени малки — няколкометрови и над десет метра — техни фрагменти (София, Арчар, Никюп, Стара Загора). Каменни водопроводи са открити също само на няколко места и на много къси разстояния (Пловдив, Никюп, София, Хисар). Не са открити още дървени водопроводи, известни от територията на други провинции, главно от областта на Рейн.[37]

При зиданите водопроводи се различават два главни типа конструкции, т. е. канали, покрити плоско с тухли или каменни плочи (тяхната височина възлиза на 0,30 до 0,90 м, а ширината им — от 0,14 до 0,60 м), и сводести канали с много по-големи размери (височината им възлиза на 0,80 до 1,34 м, а ширината — от 0,40 до 0,60 м). В някои сводести водопроводи са открити контролни отвори (spiramen).[38] Не е констатирано обаче дали тези водопроводи са имали клапани за безопасност (colliviaria) и вентилатори (lumines). Трябва да се предполага, че съоръжения, предпазващи водопроводите от прекомерно количество вода, в този район не са били употребявани поради това, че тук не са отбелязани претоварвания на мрежата. Констатирано е обаче, че за да бъде улеснено променянето на посоката на зиданите водопроводи, по пътя им са били строени зидани резервоари (напр. Никюп). Може би са били употребявани и за други цели, а именно за увеличаване на скоростта на протичането на водата. Между зиданите водопроводи въз основа на формата на коритото на канала се различават редица подтипове, а именно: правоъгълни, с отворен ъгъл, закръглени (във формата на буквата U), триъгълни (във формата на буква V), трапецовидни, крушообразни, параболични и начупени. Различните форми на каналите (обр. 10—11) са били, както изглежда, предмет на постоянни опити и търсения, свързани с получаването на най-изгодни в хидравлическо отношение напречни разрези на каналите. Тези търсения са били увенчани с успешни резултати. След много опити е бил получен най-изгодният за водопроводите със свободно водно огледало кръгъл разрез или близки по свойства полукръгли и трапецовидни разрези. Вижда се, че отначало, т. е. от I в. до средата на II в., са били строени канали с правоъгълни профили. С време чрез постепенно запълване на ъглите са получени форми на каналите с разрези, подобни на буква V, а после на U. Зиданите канали, строени от IV до VI в., имат крушовидни разрези, т. е. подобно на кръглите и трапецовидни разрези. Трябва да се подчертае, че строежите на сводести зидани канали с големи размери от I—II в. са били изоставени поради това, че не са били използувани заради малките количества вода, която са получавали.

На тяхно място от III в. много широко се разпространяват глинените водопроводи лесни за монтаж и ремонт. В зависимост от

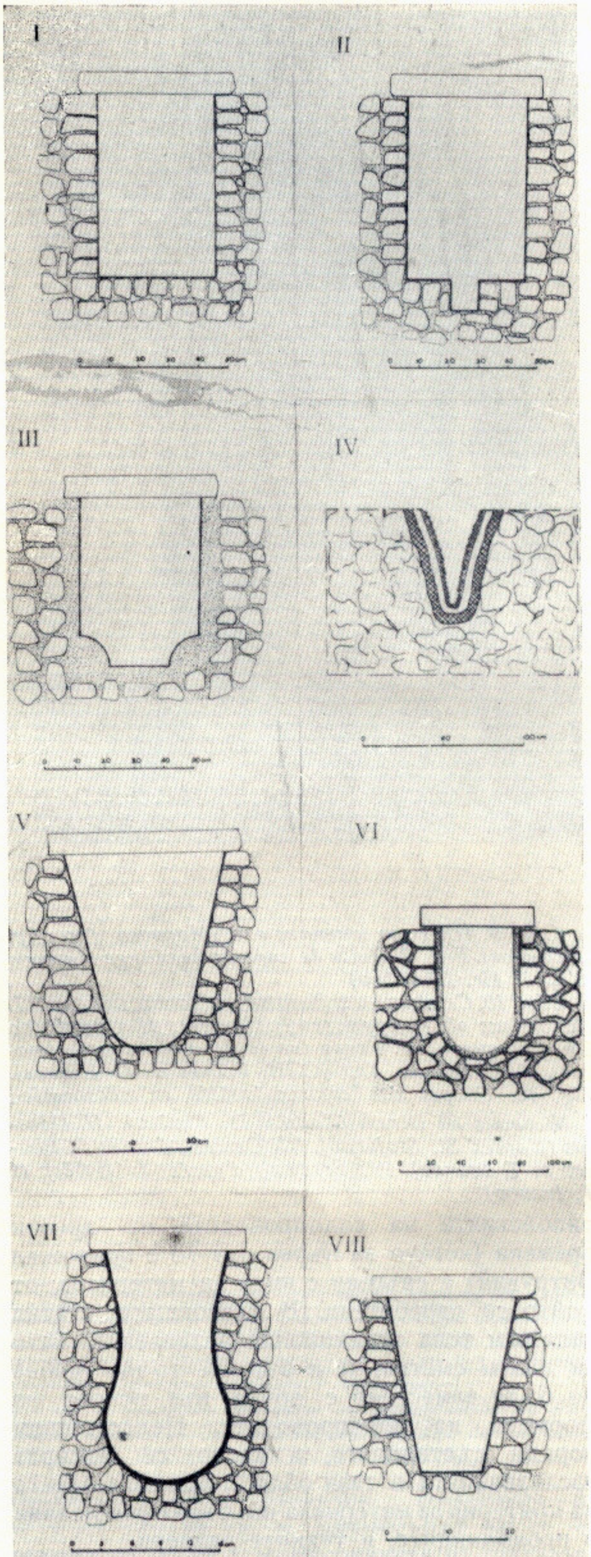

11

● *Обр. 11. Сечения на зиданите канали, покрити плоско: I. Хисар, II. Хисар, III. Пловдив, Несебър, IV. Свищов, V. Свищов, VI. Пловдив, VII. Свищов, VIII. Хисср. Fig. 11. Coupes des canaux en maçonnerie sans voûtes: I. Hisar, II. Hisar, III. Plovdiv, Nesebăr IV. Svištov, V. Svištov, VI. Plovdiv, VII. Svištov VIII. Hisar*

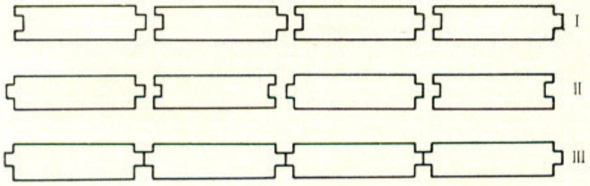

12

● *Обр. 12. Схема на свързването на тръбите в глинените тръбопроводи. Fig. 12. Schéma de connexion des tuyaux dans les conduits en argile*

начина на строеж на тръбопровода различаваме три типа: 1. Тръбопроводи, монтирани направо на земята, само понякога подпрени отстрани с камъни или парчета тухли (напр. Войвода, Мадара) и понякога покрити отгоре и отстрани с тухли или керемиди. 2. Тръбопроводи върху основи или платформа във формата на твърда зидана конструкция (напр. Свищов, Пловдив). 3. Тръбопроводи, които се намирали в зидани галерии (напр. София, Хисар). Вторият и третият тип глинени тръбопроводи са прилагани тогава, когато водопроводът е преминавал през силно влажни терени или през значително натоварване. Познаваме също три различни системи за свързване на тръбите.[39] Те се състоят в това, че в първия случай тръбопроводът представлява непрекъснато свързани тръби от един тип. Тръбите са били свързани по такъв начин, че муфата на едната тръба е влизала в разширения край на другата тръба (обр. 12, I). Във втория случай за монтаж на водопровода са били употребявани два различни вида тръби. Едните от тях са имали от двата края муфи, а другите от двете страни са имали разширени краища във формата на чаша (обр. 12, II). Били са свързани по такъв начин, че са били подреждани на смени. Третият вид връзка обхваща тръби (обр. 12, III), които се свързват с две плътно прилягащи муфи. При местата на връзките ръбовете на тръбите са били уплътнявани с бяла свързваща смес (malta), приготвена от гасена вар, гипс и дървено масло.[40] Образувала се е връзка, която като яка е стягала свързаните тръби. В по-късния период, т. е. IV—V в., за свързването на тръбите са били прилагани хидравлични връзки с розов цвят.[41] Трябва да се отбележи, че фактурата и цветът на тръбите, изработени през I—III в., много се различават от тези на тръбите от следващите две столетия. В първия случай те имат гладка повърхност с розов цвят. Тръбите, произвеждани през III в., на ръбовете на своя корпус са имали кръгли надебелявания. През IV—VI в. са били произвеждани тръби с жълт или кафяв цвят със силно набраздени напречно повърхности. Размерите на тръбите са били най-различни. Зависими са от това, дали са били предназначени за монтаж на главните водопроводи, които са влезли във всеобща употреба от III в. (диаметърът им е възлизал на 0,14—0,30 м), или за употребяваните без прекъсване от I до VI в. разпределителни тръбопроводи (с диаметър от 0,07 до 0,14 м). Някои тръби са били снабдени с контролни отвори (напр. Мадара, Гиген, Арчар)[42] и специални утаечни съоръжения с формата на бъчвоподобни тръби (обр. 13). Изработвани са и водопроводи от керемиди (напр. Кюстендил) с различни форми (полукръгли, овални, правоъгълни, триъгълни), които са били свързани помежду си по същия начин, както и тръбите. Тези водопроводи отгоре са били покривани плоско с керемиди или тухли (обр. 14). Строени са и тухлени водопроводи, на които и четирите стени се образуват от прилягащи една до друга тухли (напр. Хисар, Кюстендил). За типология на оловните тръбопроводи засега не може да се говори поради прекалено скромния фактически материал (напр. Арчар, Никюп, София). Били са изработвани от оловни листове, съединявани по средата на горната повърхност. Повърхността на съединените краища на листа е образувала надебеляване в горния край.

С по-голямо разнообразие се отличават каменните водопроводи.[43] Сред тях се различават улеи (напр. Пловдив) и тръби, получени чрез пробиване на кубически каменни блокове (напр. Хисар, Никополис ад Иструм), а също така и каменни корита (напр. София).

Систематиката на резервоарите е извършена според тяхната функция. Различаваме следните резервоари: 1. Начални (caput aquae) или изравняващи, които задържат по-голямо количество вода, предназначена за разпределение. 2. Протичащи, които са улеснявали завоите и са складирали запаси вода в случай на повреда на водопровода или периодическо намаляване на водата, както и увеличаващи скоростта на протичането на водата и нейното налягане. 3. Утаечни (piscina limonaria), които задържат замърсяванията. 4. Крайни или разпределителни (castellum).

Въз основа на формата им различаваме четири типа начални резервоари: кръгли (напр. Михалич, Хасковски окръг), многоъгълни (напр. Арчар, Никюп), четириъгълни (напр. Гиген) и шахтови (напр. Варна).

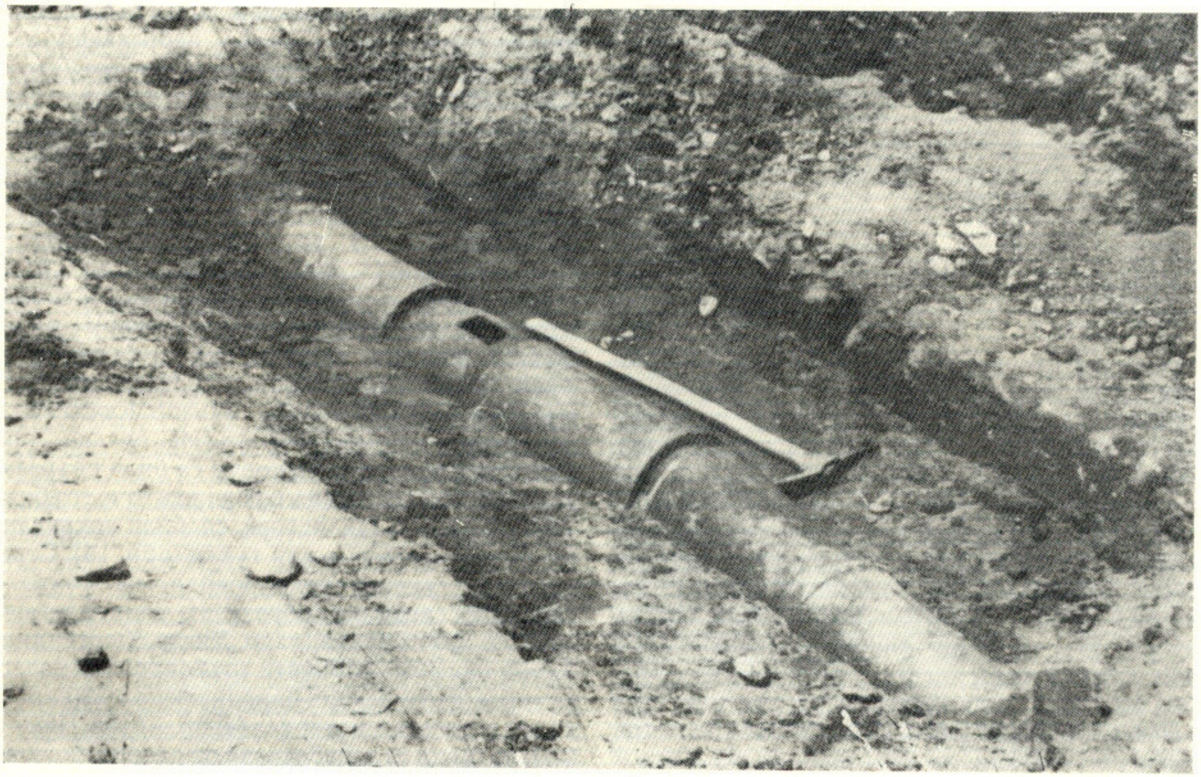

13

● *Обр. 13. Фрагмент от глинен водопровод с контролен отвор. Открит край Арчар (по В. Велков).*
Fig. 13. Fragment d'une conduite en argile à ouverture de contrôle. Découvert près d'Arčar (d'après V. Velkov)
● *Обр. 14. Напречно сечение на глинен разпределителен водопровод от Варна (по Ст. Стоянов).*
Fig. 14. Coupe transversale d'une conduite en argile de distribution à Varna (d'après St. Stojanov)

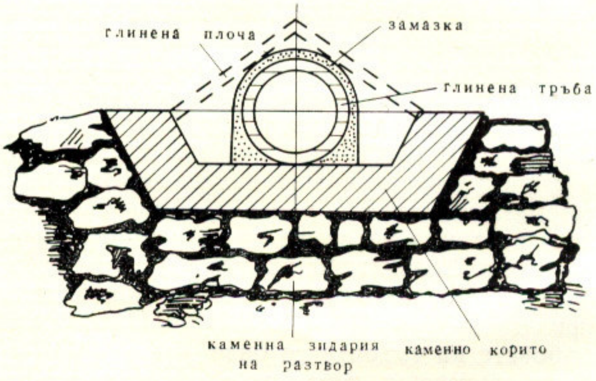

14

Слабо известните проточни резервоари във всички познати случаи са имали четириъгълни камери (напр. София, Кюстендил, Никюп). Началните и проточните резервоари доста често са изпълнявали и ролята на първите утаители. Тогава са били снабдени с филтър (напр. Свищов) или отвори, служещи за периодическо чистене на утаената на тяхното дъно тиня и други замърсявания (напр. Видин).

Сред утаечните резервоари отличаваме три подгрупи: правоъгълни (напр. Флорентин, Видин), квадратни (напр. Нове) и кръгли във формата на големи глинени съдове (напр. Хисар, Мадара),[44] които в някои случаи са изпълнявали и ролята на кладенци, от които са черпели вода (напр. Мадара). Утаечните резервоари обикновено са били зидани. Само в един случай е констатиран оловен резервоар (Нове). Бил е построен от оловни плочи, които са били свързани чрез заклепване на техните краища.[45] Прочистването на водата се е извършвало или чрез употребата на сита за задържането на замърсяванията в резервоара (напр. Нове), или с помощта на тяхното утаяване в един или няколко резервоара по пътя, като периодически са били чистени. За тази цел някои зидани резервоари са били снабдени със специални отвори. Глинените резервоари са били много лесно чистени след вдигането на техния капак.

15

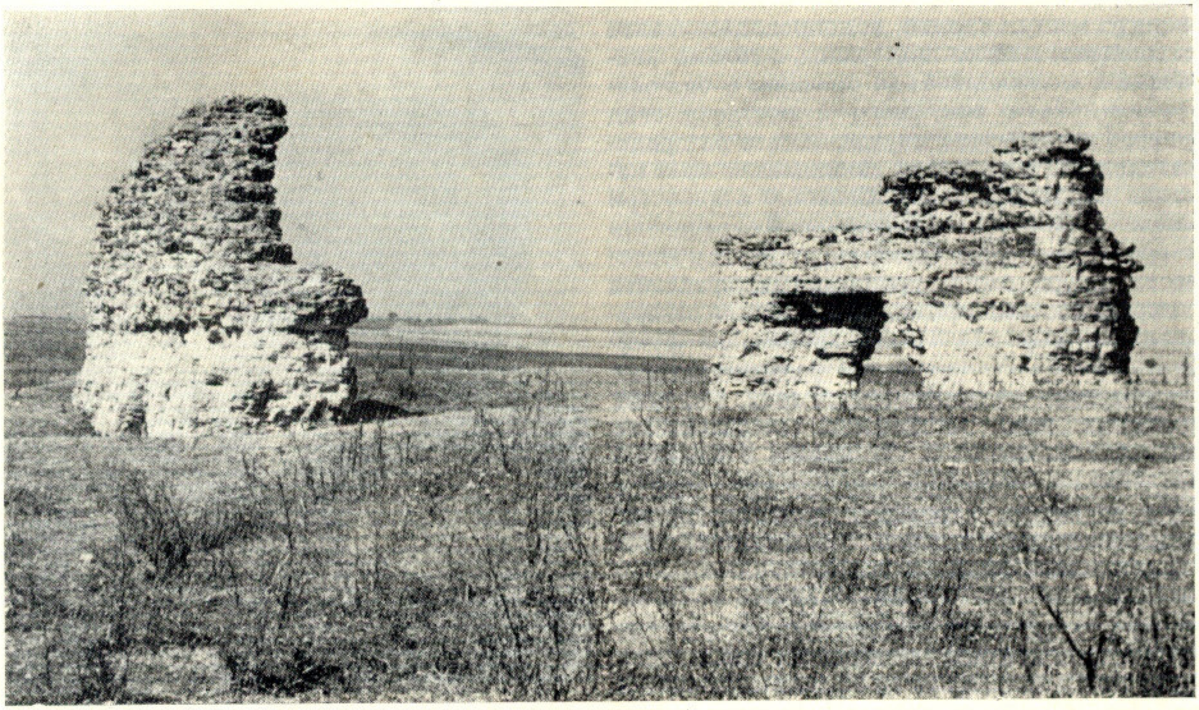

● *Обр. 15. Останки от крайния резервоар на Никополис ад Иструм. Fig. 15. Restes du réservoir terminal de Nicopolis ad Istrum*

Що се отнася до крайните резервоари, трудно е да се говори за тях поради лошото състояние, в което са се запазили. Може да се предполага обаче по размера (3,5 × 15 м) на единия от тях (в Никюп), че поне той е имал две кондигнации и сигурно е бил многокамерен резервоар (обр. 15).

Важни елементи на водопроводите са били съоръженията, които са улеснявали преодоляването на местните препятствия, като язове, долини, корита на реки или блата. В тези случаи са били строени акведукти. Основни критерии, по които различаваме главните типове акведукти, са: видът на конструкцията на аркадите и видът на водопровода, който е минавал по тях. Предполага се, че в повечето случаи, както казахме и по-горе, е била прилагана една кондигнация аркади. Възможно е само над р. Бара да е минавал двуетажен акведукт. В светлината на досегашните изследвания е определено, че при запазените акведукти са открити само остатъци от каменни водопроводи във формата на улеи (напр. Пловдив), тръби (напр. Никюп) и глинени водопроводи (напр. Пловдив, Лилячката). Що се отнася до съоръженията от друг тип, а именно — сифоните, които действуват на принципа на закона за скачените съдове, тяхното наличие е констатирано само в Свищов.[46] Въз основа на наблюденията на конфигурацията обаче може да се предполага, че те са съществували и в някои други случаи (напр. Пловдив, Чаталка).

Поради това, че повечето римски градове и селища днес се намират под застроени големи центрове, изследванията на градската водопроводна мрежа са ограничени до анализирането на случайни открития. Те са послужили за определяне на главните типове разпределителни водопроводи, които са били глинени тръби (напр. София, Свищов, Пловдив), оловни тръби (напр. Арчар, Никюп, София, Гиген, Стара Загора, Сандански) и помалки по размер зидани канали (напр. Пловдив). Те са били прокарвани под платното на улиците обикновено под бордюра на тротоара, а понякога пред самите основи на къщите. Тези водопроводи са били строени направо в земята, а в много влажните места върху зидана основа, а понякога допълнително и в каменни легла (напр. Варна). Понякога са били покривани с керемиди (обр. 14). Когато водопроводът е бил инсталиран на значителна дълбочина, бил е провеждан през зидана тухлена галерия (напр. София).[47] На най-застрашените места, където водопроводът, който е минавал плитко под улица с голямо движение, е можел да бъде смачкан, е бил осигуряван, като над него е поставян свод (напр. Гиген).[48] Има случаи, когато разпределителните съоръжения са минавали през каменни редуктори (напр. София),[49] а при остри завои са били прилагани каменни окрепяващи съоръжения (напр. Пловдив) (обр. 16). Интересни съоръжения, прилагани в градската разпределителна мрежа, са каменните разпределители (обр. 17). Те са изпълнявали функцията на малки квартални разпределителни съоръжения (напр. Пловдив, Варна, Свищов), които са били разположени в различните пунктове на града. В тях водата е била разпределяна в различни направления, като е била доставяна направо в домовете, производствените работилници, обществените сгради, като бани (напр. Хисар, София), постройки на чешми, от които е била черпена вода, изтичаща от чучура в резервоара (Хисар), или в свободно стоящите неоградени обществени чешми (обр. 18). Кули за налягане, служещи за повишаване на нивото на водата и доставянето ѝ на по-горните етажи, както вече беше казано, досега не са открити.

Общо взето, може да се отбележи голямото сходство между водопроводите, открити в българските земи, и водопроводите от другите римски провинции,[50] разположени в Западна и Централна Европа (на територията на Франция, Швейцария, Австрия, ГФР и Унгария) и в Югоизточна Европа (Румъния, Гърция, Югославия и Турция). Забелязаните разлики се отнасят главно до размерите, т. е. до големината на самите водопроводи и тяхната дължина. Начинът на техния строеж, т. е. прилагането на определени строителни методи и техника, употребата на строителни материали и инструменти, прилагането на определени инженерни съоръжения е, струва ми се, много сходен. Заслужава обаче да се обърне внимание, че много прилагани тогава, както и в по-късните периоди методи на водопроводно строителство в тези области по всяка вероятност са наследени от старите гръцки и тракийски местни строителни традиции, произхождащи от специфичните местни условия, характерни за целия Балкански полуостров и отличаващи се до известна степен от другите римски провинции. Към тези методи спадат преди всичко: 1. Използването на старите, изпитани от местното тракийско население водни източници и техния каптаж за осигуряване по възможност на равномерно и постоянно доставяне на вода на водопроводите (Царицина, Кюстендил, София, Стара Загора и др.). 2.

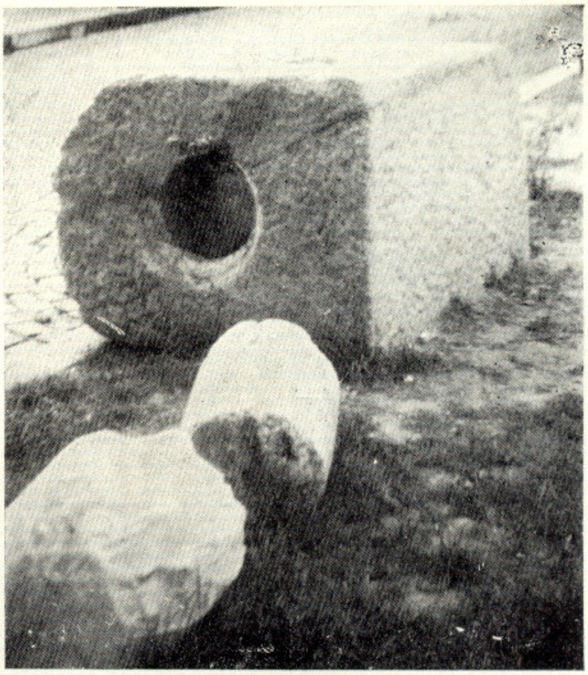

16

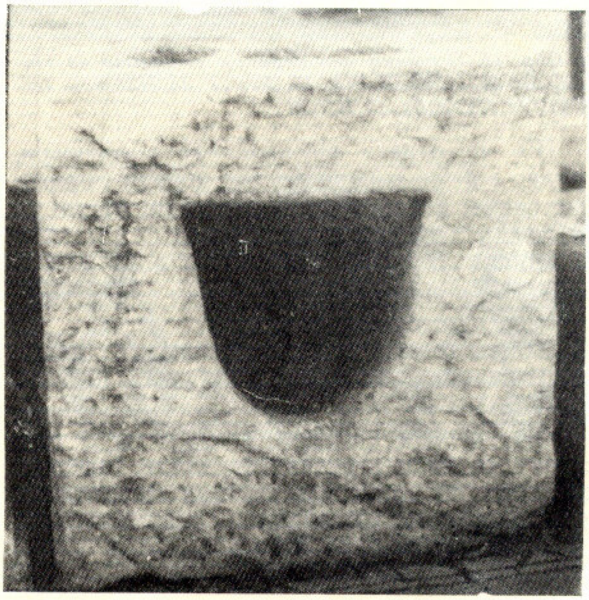

17

● *Обр. 16. Каменен крепеж на ъгъла на глинен водопровод от Пловдив. Fig. 16. Support en pierre à l'angle d'une conduite en argile — Plovdiv*

● *Обр. 17. Каменен разпределител от Пловдив. Fig. 17. Distributeur de conduite en pierre — Plovdiv*

18

● *Обр. 18. Обществена чешма, изобразена на монета (по Т. Герасимов). Fig. 18. Fontaine publique représentée sur une monnaie (d'après T. Gerasimov)*

Прилагане на шахтовите каптажи на водата, което се наблюдава на Балканския полуостров във връзка с естествените му условия много по-рано.[51] 3. Изграждане на каменни водопроводи, характерни за районите, намиращи се в сферата на силното влияние на гръцката култура.[52] 4. Включване във водопроводната мрежа на глинени резервоарни съдове, изпълняващи ролята на филтри и резервоари, служещи за черпене на вода, което преди това е било въведено и прилагано в елинистическия период в Македония.[53] Находките от българските земи внасят много ценни и нови данни, които дават възможност да се запознаем с неизвестни досега съоръжения на римските водопроводи и да проследим тяхното развитие. Към първите спадат запазените както никъде многобройни водопроводни каптажи. Освен това наблюдаваното развитие на формите на водопроводните канали, което е свидетелство за упоритите търсения, целещи усъвършенстването им и получаването на най-добри в хидравлическо отношение напречни сечения на водопроводни канали, е най-очевидният знак за техническия прогрес, който се е извършвал в областта на строителството на зидани водопроводи. Той заслужава специално внимание поради това, че наблюдения от този род и изводи, произхождащи от тях, досега не са направени относно водопроводите от другите провинции, макар че са изброявани[54] и съпоставяни някои техни сечения[55]. Отличителна черта на тези водопроводи са многократно подчертаваните вече техни малки размери и доста къси маршрути. Това произхожда не само от локалните хидравлически качества на този район, а също и от политическите взаимни отношения. След първоначалния период на строителство на големи и малки зидани водопроводи, подобни на тези, които са строени в другите провинции, в резултат на неизгодната им експлоатация поради малките количества вода, които могат да доведат, а също така и в резултат на заплахата от разрушаване от страна на нападащите от север „варварски“ племена са били изграждани малки водопроводи под формата на глинени тръбопроводи или по-малки зидани канали, които са получили нови и по-съвършени технически решения. В района на Италия и много провинции обаче през целия период на римското господство са строени главно зидани канали, които са довеждали големи количества вода от изобилни, макар често пъти много отдалечени водни източници. В случаите, когато един водопровод е можел да задоволи всички или поне повечето от нуждите на града, всяка дължина на неговия маршрут е била оправдана. В условията на балканския полуостров този вид решения не са били прилагани.

---

[1] Повдигнатият в настоящата статия проблем представлява резултат от по-широко заплануваните изследвания на авторката, които намериха израз в докторската ѝ дисертация под заглавие „Римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия“, написана в Отдела по антична археология на Института за история на материалната култура при Полската академия на науките под ръководството на проф. д-р К. Майевски, подготвяна сега за печат. Авторефератът е напечатан в Archeologia, XX, 1970.

[2] Подробни проучвания са правени засега само върху водопроводите в Рейнската област: E. Samesreuther, Römische Wasserleitung in den Rheinländern, XXVI Bericht der Römisch-Germanischen Komission 1936, Berlin, 1938; в Галия: A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine, Quatrième partie, Les Monuments des Eaux, Aqueductus-Thermes, I, Paris 1960; и в самия град Рим — едни от най-важните, които са издадени напоследък, са: E. B. van Deman, The Building of the Roman Aqueducts, Washington, 1934; Th. Ashby, The Aqueducts of Ancient Rome, Oxford, 1935; G. Panimolle, Gli acquedotti di Roma antica, Roma, 1968. Могат да се намерят също кратки характеристики на римските водопроводи в Мала Азия: G. Weber, Wasserleitungen in Kleinasiatischen Städten, JdAI, XIX, 1904, стр. 86 и сл.; JdAI, XX, 1905, стр. 202 и сл., и Африка: S. Gsell, Les monuments antiques de l'Algérie, Paris, 1901, I, стр. 247—260; J. Birebant, Aquae romanae, recherches d'hydraulique romaine dans l'Est algérien, 1962—1964, и лимесовите лагери: H. Jacobi, Be- und Entwässerung unserer Limeskastelle, Wilhelm Dörpfeld, Festschrift zum 80 Gebursttag, Herausgegeben von der Koldwey — Gesselschaft, Berlin, 1933, стр. 49—69.

[3] R. J. Forbes, Studies in Ancient Technology, I, Leiden, 1955, стр. 145—189; Ch. Singer, E. J. Holmyard and A. R. Hall, A History of Technology, vol. II, Oxford, 1956, стр. 666—674; B. Mai, Die Entwicklung der Wasserversorgung in Altertum, Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Universität, Dresden, XVI, 1967, 1, стр. 139—146.

[4] За необходимостта от изследвания от този тип се говори в труда на A. Grenier, Manuel..., стр. 8, който се позовава на мислите на P. Lebel в труда му Principes et méthodes d'hydronomie française, Paris, 1956.

[5] R. du Bois Reymond, Hydromechan'schen Bemerkungen betreffend altrömische Wasserleitung, Klio, III, 1903, стр. 268—271.

[6] K. Stehlin, Über der Colliviaria oder Colliquinaria der römischen Wasserleitungen, Anz. f. Schweiz. A. K. N. F., XX, 1918, стр. 167—175; A. Trautweiler, Colliviaria, Anz. f. Schweiz. A. K. N. F., XXII, 1920, стр. 66—68.

[7] R. Cagnat et V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine, Paris, 1917, I, стр. 95—96.

[8] K. Metalówna, Wodomierze w starożytności, Przegląd Klasyczny, I, 1935, 2, стр. 94—102.

[9] K. Biehl, Beiträge zur Kenntnis alter Mörtel, Tonindustrie Zeitung, X, 1927, стр. 139—143; XIX, 1928, стр. 346—348; XXII, 1929, стр. 449—451; F. Rathagen, Über einige antike Mörtel, Tonidustrie Zeitung, VI, 1911, стр. 586—588; H. Seger und E. Gramer, Untersuchungen alter Mörtel, Tonindustrie Zeitung, 1894; S. C. Sołacolu, Considérations sur la technique du ciment et du beton chez les Romains. Etude du béton du pont Traian sur le Danube, Bull. Math.-Phys., Bucureşti, 1936, No. 1, кн. 17—18, стр. 1—17; G. Vostagh, E. Iwan, The chemistry of ancient Roman mortars of lime and powdered brick, Magyar Kim, Fobyiorat, 54, 1948, стр. 42—45; W. Wallace, On Ancient Mortars, The Chemical News, XI. 1865, No. 201, стр. 185—186; И. Л. Значко-Яворски, Очерки истории вяжущих веществ от древнейших времен до середини XIX века, М.—Л., 1963; M. Wirska-Parachoniak, Z historii wążących materiałów budowlanych Ochrona Zabytków, XXI, 4, 1968, стр. 17—23; L. Kociszewski, Uwagi o sposobach określania niektórych cech technologicznych zapraw zabytkowych, I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowianskiej (под печат); M. Biernacka-Lubańska, Z badań nad antycznymi zaprawami mineralnymi. Wyniki badań nad zaprawami z wodociągów rzymskich z obszaru Bułgarii, Archeologia, XXI (под печат).

[10] H. Ries-Schmidt, Wasser für Hellas, Das Wasser im altgriechischen Raum, Düsseldorf, 1956; A. Grenier, цит. съч.; J. Birebant, цит. съч.; G. Panimolle, цит. съч.; W. Fietz, Vom Aquädukt zum Staudamm. Eine Geschichte der Wasserversorgung, Leipzig, 1966 (рец.: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XVII, 2, 1970, стр. 316—319.

[11] Те са проучени и публикувани от: К. Шкорпил, Абоба—Плиска, ИРАИК, X, 1905; К. и Х. Шкорпил, Римският водопровод в гр. Варна, ИВАД, II, 1909, стр. 3—7; Д. Цончев, Водопроводите на *NEIKOПOΛIΣ EΪS ⁎IΣTPON*, ГПНБМ, 1931—1934, стр. 131—147; същият, Хисарските бани. Географски, исторически и археологически очерк, ГПНБМ, 1935—1936, стр. 162 и сл.; същият, Принос към старата история на Пловдив, София, 1938, стр. 77 и сл.; същият, Старините около Старозагорските минерални извори и римските им каптажи, ИАИ, XII, 1938, стр. 349—353; С. Стефанов, Римските водопроводи на Нове, ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 266—278; М. Мирчев, Водният резервоар и каптаж при крепостта Абрит, ИВАД, VIII, 1951, стр. 99 и сл.; Д. Аладжов, Късноримски водни съоръжения при с. Долно Ботево, Хасковско, Археология, 1961, кн. 3, стр. 43—47, и много други.

[12] Т. Иванов, Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България, Археология, 1967, кн. 2, стр. 15—26.

[13] На това място искам да изразя сърдечната си благодарност за добрите чувства и грижи, които срещнах при започването и разработката на тази тема от страна на акад. проф. Д. П. Димитров. Благодаря също за консултациите и разрешението да се запозная и да печатам непубликувани материали на проф. Ат. Милчев, Т. Иванов, С. Н. Бобчев, В. Велков, Т. Герасимов, Ст. Михайлов. Много съм благодарна за помощта, която ми бе оказана от научните работници от Археологическия институт и музей на БАН, София, М. Чичикова, Ал. Димитрова, Л. Огненова, А. Балканска и от М. Станчева от Музея за история на София. Сърдечно благодаря на всички работници от музеите в страната за това, че ми показаха многобройни интересни обекти и разрешиха да включа в моя труд няколко непубликувани паметника. Особено горещо благодаря на М. Мирчев, В. Антонова, Ст. Стоянов, Б. Султов, Л. Русева-Слокоска, Хр. Джамбов, К. Маджаров, Д. Аладжов. Благодаря също за оказаната ми помощ при събирането на материали от Л. Зяпков от Института по география на БАН и Ч. Петров, бивш културен съветник в Посолството на НР България във Варшава.

[14] П. Пенчев, Водите на България (вж. България, Христоматия и физическа география, София, 1963, I, стр. 50).

[15] R. Cagnat et V. Chapot, цит. съч., стр. 92.

[16] Проучвания на място благодарение на получената стипендия от Полската академия на науките през 1962 и 1965 г.

[17] И. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов, В. Велков, Латински извори за българската история, I, София, 1958, картата накрая на книгата.

[18] Хидроложки атлас на Народна република България, X, Подземни води, БАН, Институт по хидрология и мелиорации, София, 1964, стр. 63, мярка 1 : 1500000.

[19] Ж. Гылыбов, Ил. Иванов, П. Пенчев, К. Мишев, В. Неделчева, Физическая география Болгарии (перевод: А. И. Дворякина), М., 1960, стр. 71 и сл.

[20] Х. Н. Русев, Н. Ненков, Запасите от подземните води за питейно и промишлено водоснабдяване, Хидротехника и мелиорация, 1963, кн. 5, стр. 140—142, 157.

[21] Chr. Wakarelski, Brunnen und Wasserleitungen in Bulgarien, Folk-liv, III, 1939, кн. 1, стр. 5—43.

[22] M. Biernacka-Lubańska, Starożytne Akwedukty Rzymskie, Warszawa, 1959, стр. 75—82.

[23] С. Стефанов, цит. съч., стр. 141—142; Д. Цончев, Принос към..., стр. 92.

[24] J. Durm, Die Baustile. Historische und technische Enwickelung, Das Handbuches der Architektur, Zweiter Teil, 2 Band, Stuttgart, 1905, стр. 460.

[25] С. Стефанов, цит. съч., стр. 270; К. Колев, Водоснабдяването на Филипопол, Отечествен глас, 1965, бр. 5434, стр. 4.

[26] С. Стефанов, цит. съч., стр. 269, 277.

[27] Пак там, стр. 269.

[28] Д. Цончев, Водопроводите на *HEIKÓПOΛIΣ...*, стр. 134; К. Колев, цит. съч., стр. 4

К. Шкорпил, ИРАИК, X, 1905, стр. 474; С. Стефанов, цит. съч., стр. 269.

[29] Д. Цончев, Водопроводите на *HEIKOПO-ΛIΣ*. . ., стр. 139.

[30] Пак там, стр. 136, 140.

[31] G. Lugli, I monumenti antichi di Roma e suburbio, Roma, 1934, стр. 329—402; J. Durm, цит. съч., стр. 455.

[32] В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, София, 1955, стр. 194—200; G. Mihailov, I G Bulg, II, № 59; V. Beševliev, Spätgriechische und spätlatenische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964, стр. 3 и сл.

[33] J. Durm, цит. съч., стр. 455.

[34] R. du Bois Reymond, цит. съч.

[35] J. Durm, цит. съч., стр. 462—464.

[36] M. Biernacka-Lubańska, Rzymskie wodociągowe ujşcia wody z obszaru Mezjii Dolnej i północnej Tracji, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XVII, 1969, кн. 4, стр. 679—694.

[37] Samesreuther, цит. съч., стр. 137—146.

[38] Д. Цончев, Водопроводите на *NEIKÓΠO-ΛIΣ*. . ., стр. 136, 140.

[39] С. Н Бобчев, Сердика, Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града. Материали за историята на София, кн. XII, София, 1943, стр. 49.

[40] Пак там, стр. 49; Т. Иванов, цит. съч., стр. 22.

[41] В. Антонова, Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара, ИНМК, II, стр. 40, 45.

[42] Пак там, стр. 41; Т. Иванов, цит. съч., стр. 22.

[43] E. Condurachi, V. Canarache и др., Cercetarile arheologice efectuate in campania anuli 1950 la Histria, SCIV, 1951, кн. 1, стр. 153 и сл.; V. Canarache, Despre alimentarea Histrici cu apa de Bant, SCIV, 1951, кн. 2, стр. 61 и сл.; Д. Цончев, Водопроводите на *NEIKÓΠOΛIΣ*. . ., стр. 138; същият, Принос към. . ., стр. 84; В. Велков, цит. съч., стр. 195.

[44] Д. Цончев, Антични паметници от Южна България, ГМПО, I, 1954, стр. 275; В. Антонова, цит. съч., стр. 40—41.

[45] С. Стефанов, цит. съч., стр. 271.

[46] Novae 1961. Tymczasowe sprawodanie z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Üniwersytetu Warszawskiego, Archeologia, XIII, 1962, стр. 97.

[47] С. Н. Бобчев, Сердика, стр. 49—50.

[48] Т. Иванов, цит. съч., стр. 22.

[49] С. Н. Бобчев, Археологически разкопки в центъра на София през 1953—1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (участък III). В: Сердика, Археологически материали и проучвания, София, 1964, стр. 118, 129.

[50] На това сходство е обърнал внимание и Т. Иванов, цит. съч.

[51] G. W. Elderkin, The Fountain of Glauce at Corinth, AJA, XIV, 1910, стр. 19—50; G. P. Stevens, The Fountain of Peirene in the time Herodes, Atticus, AJA, XXXVIII, 1934, кн. 1, стр. 55—58; R. Stilwell, Upper Peirene, Corinth, III, Part I, Acrocorinth, Cambridge, 1930, стр. 31—49; W. Judeich, Topographie von Athen, Berlin, 1931, стр. 178—180; L. Shear, The Campaign of 1937, Hesperia, VII, 1938, стр. 334—335; C. Rodos, Studi e materiali, Pub-; licati Archeologici di Rodi, Rodi, 1928, I, стр. 79 и сл. B. Dunkley, Greek Fountain Buildings before 300 B. C., BSA, XXXVI, 1935—1936, стр. 184.

[52] L. Pelme di Cestunde, Cypern, Jena, 1879, стр.; G. Weber, Die Hochdruckwasserleitung von Laodicea ad Lycum, JKdAI, XIII, 1898, стр. 1—13.

[53] Photios Petsas, New Discoveries at Pella-Birth Place and Capital of Alexander, Archeology, XI, 1958, кн. 4, стр. 254 и сл.

[54] R. Cagnat et V. Chapot, цит, съч., I, стр. 91—96.

[55] C. Merckel, Die Ingenieurtechnik im Altertum, Berlin, 1899, стр. 504—561.

Sur les aqueducs romains en Mésie inférieure et en Thrace septentrionale

MALGOŽATA BJERNACKA-LJUBANSKA

(Résumé)

L'article est consacré aux résultats des recherches sur les aqueducs antiques et sur la manière dont est envisagée cette question actuellement dans la mesure où l'état de ces recherches le permet.

L'auteur a établi que sur le terrrtoire de la Bulgarie actuelle dans la plupart des cas les aqueducs romains utilisaient les eaux souterraines à niveau plus ou moins constant et égal. Ces eaux provenaient, soit de dépôts alluvionnaires, soit de sédiments karstiques, enfin aussi de sources de montagne de l'époque tertiaire. La topographie exerçait une influence tant sur le caractère des aqueducs que sur leur tracé. On construisait différents systèmes de captage selon la nature des sources et leur profondeur: des bassins de retenue pour l'eau courante, des galeries pour l'eau sortant des nombreuses fissures tectoniques, ainsi que des puits pour l'eau provenant des érosions des rochers, du gravier ou du sable. En établissant le tracé d'un aqueduc les constructeurs exploitaient au maximum les conditions les plus favorables du terrain et choisissaient surtout les vallées le long des cours d'eau. Lorsque les conditions étaient particulièrement difficiles et qu'on ne pouvait éviter un obstacle formé par une grande dépression du terrain, on construisait des aqueducs aériens (à un ou deux étages) ou bien on installait des siphons. Ces aqueducs modifiaient le paysage environant et apparaissent déjà auprès des captages d'eau de source. Les sources gardaient rarement leur forme initiale, le plus souvent on les élargissait et on les entourait d'un ouvrage en maçonnerie. Les réservoirs, les plates-formes, les murs de soutien et parfois les conduites aériennes ou souterraines avec les remblais qui les accompagnaient, ainsi que les aqueducs et les réservoirs terminaux modifiaient l'aspect du paysage. Certains de ces éléments avaient des formes architecturales très variées. Leurs silhouettes, tout comme celles des tours de garde, érigées surtout pour la sé-

curité des captages et des aqueducs, s'inspiraient du caractère des alentours des villes et des forteresses alimentées en eau.

Tous les aqueducs romains de ces terres fonctionnaient sur le principe de la gravitation. Leur pente était en moyenne de 2 à 3 %. Dans certains cas on augmentait la force d'écoulement de l'eau au moyen de réducteurs, de siphons ou de réservoirs d'écoulement. On l'obtenait en utilisant habilement certaines lois de l'hydrodynamique. Ces aqueducs possédaient tous les éléments généralement appliqués dans les systèmes d'amenée des eaux construits par les Romains. Les ouvrages d'art étaient installés soit sous terre dans des fosses spéciales, soit à la surface. Comme protection on élevait différents remblais (latéraux, dans les fondations ou couvrant l'ouvrage) ou des murs.

Les captages en forme de bassins étaient rectangulaires ou polygonaux. Les captages en forme de galeries étaient construits le long d'un axe droit ou d'un axe brisé. Les captages en forme de puits avaient des cages quadrangulaires ou circulaires. On distingue quatre types de conduites d'eau : 1. — en maçonnerie (recouvertes au ras de sol ou voûtées) ; 2. — à éléments en argile (tuyaux en tuiles et en briques); 3. — à tuyaux en plomb ; 4. — à éléments en pierre. Les formes des profils étaient très variées (rectangulaires, triangulaires, piriformes, semi-circulaires, circulaires, trapézoïdales) ce qui prouve une technique assez avancée. On distingue trois modes de construction : tuyaux qui passaient soit directement sous terre, soit soutenus latéralement par des pierres ou des morceaux de briques, soit par un soubassement dans des galeries murées, et quelques fois aussi dans le canal d'un vieil aqueduc en maçonnerie hors d'usage. On distingue trois différents systèmes de jonction des tuyaux (fig. 12), ainsi que des installations comportant des regards pour l'aération, la visite, etc. Les divers types des conduites de plomb et de pierre font l'objet d'un examen attentif. Les systèmes de retenue des eaux étaient fonctionnels, notamment : initiaux, d'écoulement, de décantation, de distribution et terminaux. L'auteur examine également les principes de fonctionnement du réseau urbain de distribution, ainsi que son équipement. Les aqueducs avaient une longueur très différente. Les plus fréquents étaient à tracé long allant parfois jusqu'à 20 kilomètres, mais il y en avait aussi de très courts sur une distance de quelques centaines de mètres seulement. Ceux- ci alimentaient les villas, les bains et les forteresses.

Au début on ne bâtissait que des aqueducs alimentant les garnisons des limes, donc des postes militaires. Depuis le milieu du IIe s. de n. è. on dirigeait les aqueducs vers les villes nouvellement fondées et aussi vers les anciennes cités grecques et les agglomérations thraces. Ces aqueducs étaient entretenus et réparés constamment jusqu'à la fin du VIe s. de n. è. Il semble qu'à partir du IIe s. on édifiait aussi des aqueducs privés destinés aux exploitations agricoles plus importantes, aux villas des faubourgs, aux édifices du culte et aux établissements de bains etc.

Les aqueducs romains établis sur le territoire de la Mésie inférieure et de la Thrace septentrionale ne se distinguent pas beaucoup des autres aqueducs romains. Ils sont caractérisés par leur système d'alimentation à partir de réservoirs souterrains et que par suite du faible débit des sources et des autres conditions naturelles propres à la péninsule Balkanique ils étaient courts et avaient de petites dimensions.

Материали и съобщения

Сивочерна керамика от римската вила край с. Мадара, Шуменски окръг

ЦВ. ДРЕМСИЗОВА-НЕЛЧИНОВА

В настоящата статия ще разгледаме един твърде разпространен вид домашна керамика, срещан в селищата, градищата и некрополите от времето на римското владичество, известен под името сивочерна керамика. Тази керамика дълго време е била пренебрегвана и затова е по-слабо застъпена в публикациите. Най-често авторите се задоволяват да споменат най-общо находките, без да се спират на отделните типове, варианти, украси и пр. Само в редки случаи са дадени някои снимки, а скици почти липсват. Трябва да отбележим, че напоследък Б. Бьотгер и Г. Бокиш, като изследват керамиката от кастела Ятрус до с. Кривина, Русенски окръг, включват в групата на къснoримската керамика и гърнета от глина със сивочер цвят.[1]

Надяваме се, че нашето проучване на керамичния материал от римската вила край с. Мадара ще бъде принос към бъдещото задълбочено изследване на тази група домашни съдове.

Вилата в Мадара, която е имала дълъг период на съществуване (от втората половина на I в. до началото на V в., а от V в. до VI в. на същото място е възникнало селище), е била многократно разрушавана, опожарявана, възстановявана и преустройвана.[2] Вследствие на това стратиграфията на пластовете се оказа нарушена. Изключение наблюдавахме в някои участъци на вилата, където преустройствата са били по-незначителни и пластовете са запазили до известна степен своето първично разположение. На тези места виждахме, че в долните, респ. в най-ранните културни наслоявания въпросната керамика почти липсваше или се явяваше в много ограничено количество. В средните пластове тя ставаше по-многобройна, като в най-горните преобладаваше.

Сивочерните съдове обхващат около 30 % от цялата керамика, открита в мадарската вила. Вследствие на големите разрушения на целия комплекс (жилищна сграда и над 10 стопански помещения) керамичният материал с малки изключения се намира във фрагментирано състояние. Откриха се цели съдове с по-малки размери, като лампи, панички, капачета и др. Обаче твърде характерните късове позволяват да възстановим формата на почти всички съдове, употребявани от обитателите на вилата.

Глината, от която са изработени съдовете, е примесена със значително количество пясък и дребни кварцови камъчета, затова повърхността им е неравна и мястото на счупването е грапаво. Там, където пясъкът е изпадал, са се получили шупли. Дебелината на стените варира от 5—6 мм до 1 см, а на прехода към дъната достига до 1,5 см. Обикновено гърнетата, които са били използувани за готвене, се отличават с масивни и дебели стени, докато ойнохоето, което е служило за съхраняване на течности, има сравнително тънки стени (3—4 мм). Повечето съдове не са добре изпечени, както се вижда от средния пласт, запазил по-светъл сив, тъмнокафяв или тъмночервен цвят в сравнение с черната повърхност. Срещат се екземпляри, в които някои части са по-тъмни, други по-светли, а някъде е запазен дори червеният цвят на изпечената глина. Този нееднакъв тон се дължи на различната степен на температурата и продължителността на опалването. Температурата, при която са били изпичани съдовете, не е била висока. Това личи от липсата на онази звънливост и твърдост, типична за съдовете от типа terra sigillata, опалвани при значително по-висока температура. Относно сивочерното оцветяване на съдовете мненията са различни. Едни смятат, че то е получено в резултат на дима, който е бил вкарван в пещта по време на изпичането, а други, че е имало непълно горене, понеже е бил спрян достъпът на свеж въздух.

Украсата на съдовете е пластична или врязана. Първата е застъпена от релефни гладки или прищипнати ивици. Последните са получени чрез притискане с пръст (в някои екземпляри добре личат отпечатъците от пръсти) или с объл предмет, една традиция, която идва от предримската епоха (обр. 4_{9}). Към пластичната украса може да се причисли и лимбовидното оформяне на ръбовете на паниците (обр. $4_{6,9,15}$). Врязаната украса се състои от ямички, линии и широки бразди. Ямичките са кръгли, полукръгли, елипсовидни или ноктообразни в зависимост от предмета, с който са били направени (обр. 4_{9}). Тънко врязаните една или повече линии са един от най-често срещаните орнаменти (обр. 4_{10-14}). Вълнообразните линии, употребени самостоятелно или в група с прави линии, са друг мотив в декорацията на съдовете (обр. 4_{6-9}). Типичната украса на телата на съдовете са широките, хоризонтални пояси, леко вдълбани със заоблени ръбове (обр. 3_{1}, 4_{1}). Единственият орнамент на дъната се състои от една или повече врязани окръжности.

Характерната черта на съдовете от тази група са опростените и еднотипни форми. Конусът и цилиндърът, съчетани заедно или употребени поотделно, са основните съставки на телата. Дъната са равни, без столче, с изключение на няколко екземпляра, където дъното завършва с ниско, пръстеновидно столче. При всички останали съдове се наблюдава леко надебеляване към основата. По-голямо разнообразие се среща при оформяне ръба на устието, където майсторът си е позволил по-голяма свобода и е показал своя вкус на художник. Общото впечатление е, че формите на съдовете от сивочерна керамика имитират известната по цялата римска империя terra sigillata, но това подражание е твърде грубо. Едновременно с това могат да се забележат и някои форми, типични за местната тракийска керамика, които продължават своето съществуване и през епохата на римското владичество. Като най-характерен пример може да се изтъкне сивата тракийска урна с конусообразна форма.

Съдовете съобразно тяхното предназначение можем да разделим на няколко групи, а във всяка група могат да се различат по няколко типа и варианта по отношение на формата им.

Паници. Най-разпространеният съд е паницата. Запазени са няколко цели и повече от 1000 фрагмента. Явяват се в следните разновидности:

Тип I. Към него се отнасят широки, ниски паници с равно дъно и ръб на устието, заоблен, леко извит навътре или най-често профилиран навън (обр. 2_{1}) Те имат височина от 7 до 10 см и диаметри между 15 и 30 см. По отношение на тялото могат да се разграничат три варианта:

а. Цилиндрично тяло с прави стени или леко присвити в горния край, така че се получава слаба заобленост (обр. $2_{2,3,5}$).

б. Конусовидно тяло с по-силно или по-слабо разтворени стени (обр. 2_{1}).

в. Тяло с профилирани стени, обикновено с една чупка в средата или малко по-горе (обр. 2_{4}).

Телата на паниците са гладки. Няколко само екземпляра имат украса от врязани линии по периферията на устието.

Тип II. Паниците имат тяло, съставено от долна конусовидна и горна цилиндрична част (обр. 1_{1}, 2_{6}). Последната понякога е слабо разтворена навън или свита навътре, тъй че се получават два пресечени конуса. Преходът между тях е рязко разграничен с добре очертан ръб или мястото на съединяването е заоблено. Обикновено горната половина на паницата е по-ниска. Дъното е равно, в краищата надебелено, а към центъра се изтънява. Венчето на устието е най-различно оформено: право с надебеляване на края, плоско издадено навън, сложно профилирано или завито навътре (обр. 2_{7-13}). Често по хоризонталната страна на венчето са врязани концентрични окръжности, зигзаговидни линии или пасма от едните и другите, а по вертикалната част — ямички (обр. 4_{6-14}). Последният орнамент се поставя на ръба, където цилиндричната част преминава в конус. При някои екземпляри външният край на периферията е прищипнат и се получава една своеобразна украса във вид на единични или двойни лимби. Те вървят по цялото устие

● *Обр. 1. Съдове от римската вила край с. Мадара.*
Fig. 1. Vases de la villa romaine près de Madara

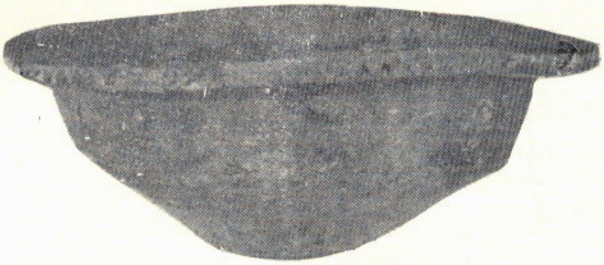

1

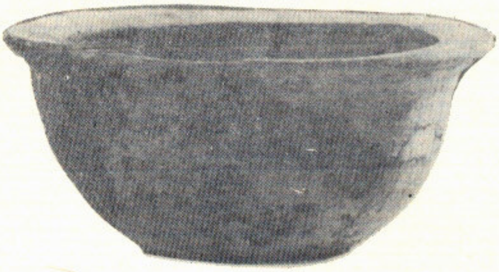

2

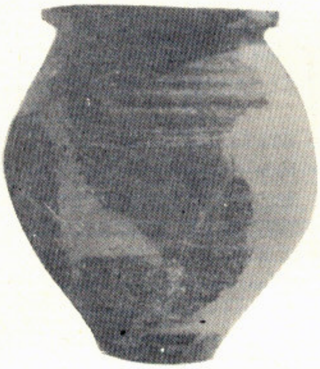

3

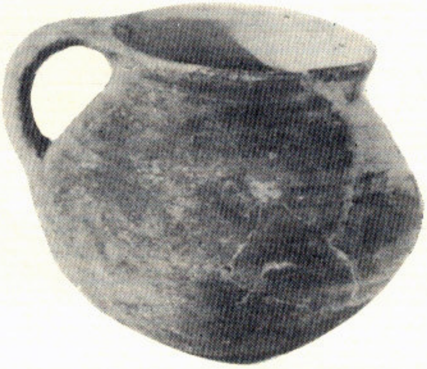

4

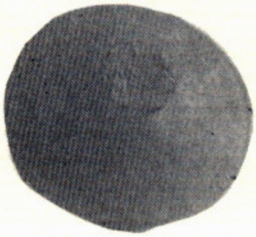

5

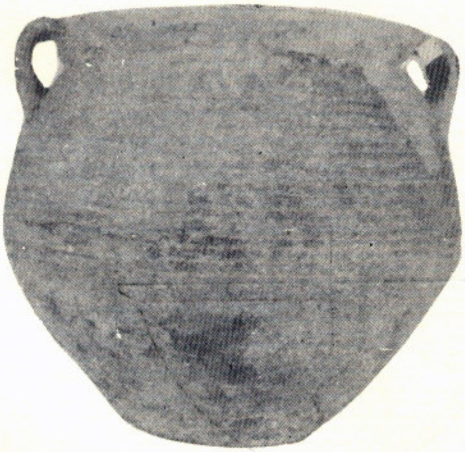

6

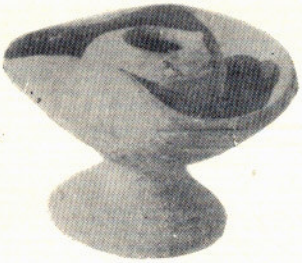

7

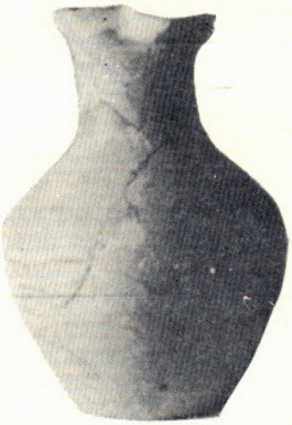

8

1

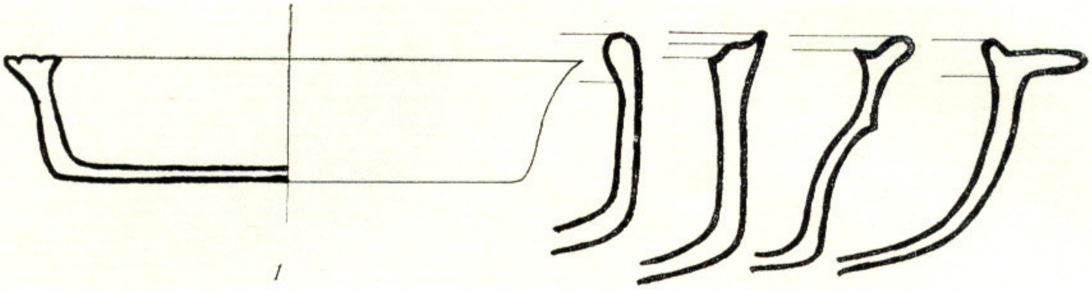

1 2 3 4 5

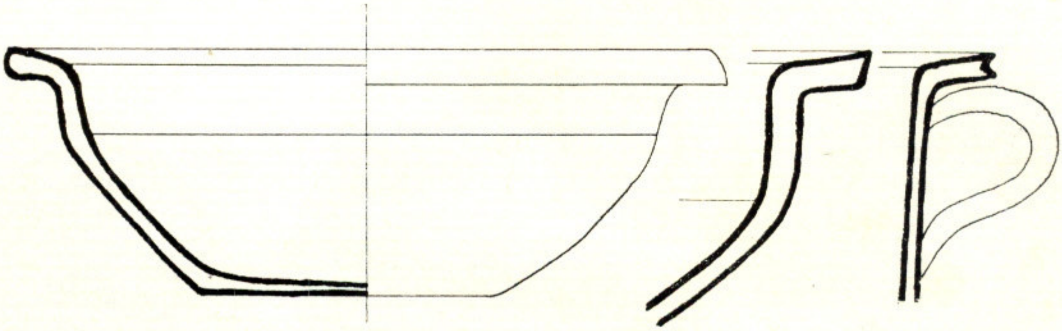

6 7 8

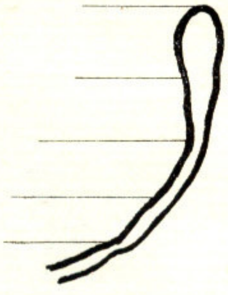

9

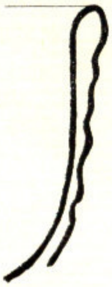

10

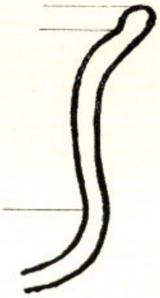

11

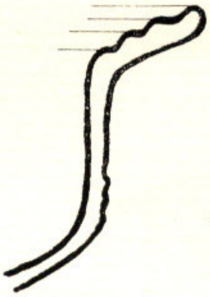

12

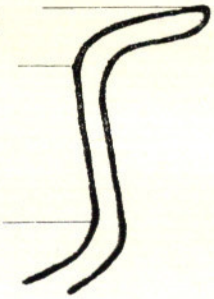

13

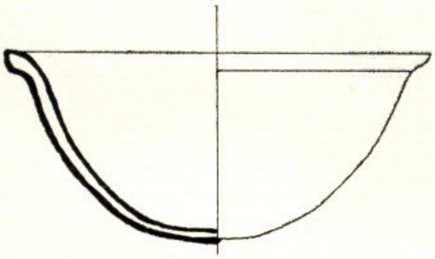

14

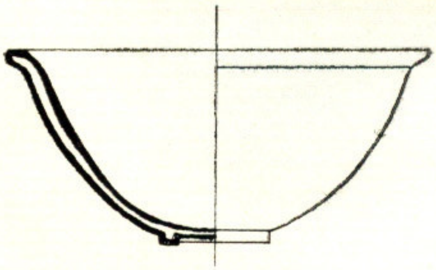

15

2

или се издават само на двете срещуположни страни във вид на дръжки. Горната част на паницата е разнообразена с хоризонтални, зигзаговидни или гъсто врязани успоредни линии. Някои паници са снабдени с малки, плоски или профилирани дръжки, които излизат под самия ръб и завършват при най-издутата част на тялото. Паниците имат височина 12—15 см, диаметри на устията 25—30 см и на дъната 8—10 см.

Тип III. Към него спадат малки конусообразни панички с равно дъно и профилиран навън ръб на устието (обр. 1_2, 2_{14}). Телата са гладки, а по хоризонталното венче понякога е врязана една или повече окръжности. Един вариант от горния тип са паничките, снабдени с ниско пръстеновидно столче (обр. 2_{15}). Паничките имат височина 10—12 см, диаметри на отвора 12—15 см и на дъното 5—6 см.

Гърнета. Гърнетата по своята численост не отстъпват на паниците. Една част от тях са били използувани за готвене, както личи от обгорелите и опушени дъна, други — за запазване на течности и храна, а трети (най-големите по размери) — за жито, ечемик и други продукти. При тях могат да се разграничат следните основни типове:

Тип I. Гърнета с къса, почти незабележима шийка и тяло във форма на два пресечни конуса, съединени с основите си. Долната част е по-висока в сравнение с горната, което придава удълженост на тялото. Дъното е равно (обр. 1_3, 3_1). Ръбът на устието е надебелен, заоблен навън или профилиран с добре очертан жлеб на външния край, а по-рядко хоризонтално издаден (обр. 3_{4-13}).

Тип II. Към него принадлежат гърнета също с биконична форма. За разлика от горния тип тук двата конуса са почти еднакви на височина. Мястото на съединяването е по-слабо или по-силно заоблено, така че някои екземпляри имат почти сферично тяло (обр. 1_6 и 3_3).

Дъното е равно, а ръбът на устието е различно оформен. Често гърнетата са снабдени с две малки дъговидно извити плоски или профилирани дръжки, които свързват ръба на устието с горната част на тялото.

Тип III. Гърнета със силно издуто почти сферично тяло, равно дъно и устие, което завършва с широк около 1 см венец с Г-образен профил. Масивна, дъговидно извита дръжка излиза от ръба на устието и завършва почти в най-горната част на тялото. Дръжката е изпъкнала от външната страна, тъй че в разрез има форма на триъгълник със затъпени върхове (обр. 1_4, 3_2).

● *Обр. 2. Разрези и профили на паници. Fig. 2. Coupes et profils d'assiettes*

Украсата на гърнетата се състои от широки хоризонтални бразди, които обхващат най-често горната половина на съда, понякога най-издутата част, а рядко минават по целия съд. В два екземпляра по ръба на устието и по плещите има ямички, съчетани с врязани линии. Гърнетата имат най-различни размери. Височината им варира от 20 до 30 см, а в редки случаи достигат до 60 см. В зависимост от височината са диаметрите на отворите и на дъната.

Похлупаци. Неделима част от гърнетата са техните похлупаци, които се явяват в две разновидности.

Тип I. Имат форма на пресечен конус. Снабдени са с цилиндрична дръжка със заоблено разширение на края. Ръбът на первaза е завит навътре и има дълбок жлеб, благодарение на който капакът плътно затваря гърнето (обр. 1_5, 3_{15}).

Тип II. Похлупаците от този тип са също с конусообразна форма. Различието се състои в дръжката, която е по-къса, без разширение в горната част и в липсата на жлеб в основата на первaза (обр. 3_{14}).

Капаците имат височина от 5 до 14 см и диаметри от 10 до 30 см.

Ойнохое. Този вид съдове се явява в ограничен брой. Притежаваме един цял и около 20 фрагмента, въз основа на които могат да се възстановят следните два типа.

Тип I. Ойнохое с цилиндрична висока шийка и биконично тяло (долната конусовидна част е почти два пъти по-висока от горната) с добре изразени плещи. Дъното е равно или леко вдълбано навътре. Устието е във вид на трилистник с прищипнат среден лист. Плоска дръжка, прорязана от един, два или три жлеба, свързва устието с най-издутата част на тялото (обр. 1_{82}, 4_1).

Тип II. Към него принадлежи ойнохое с ниска цилиндрична шийка, крушеобразно тяло и равно дъно. Устието също е оформено като трилистник (обр. 4_2).

Украсата на ойнохоето е аналогична на тази на гърнетата. И тук виждаме широки, леко вдлъбнати бразди, които минават по шийката и по най-издутата част на тялото. В някои екземпляри тънката врязана линия

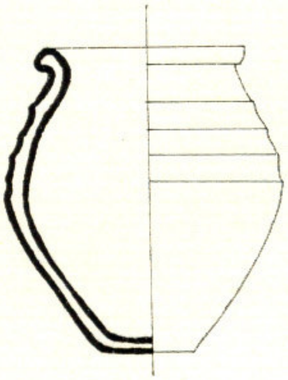

1

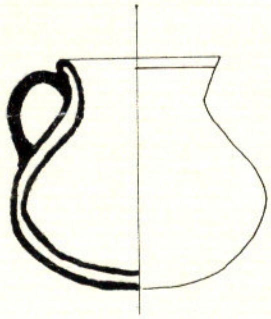

2

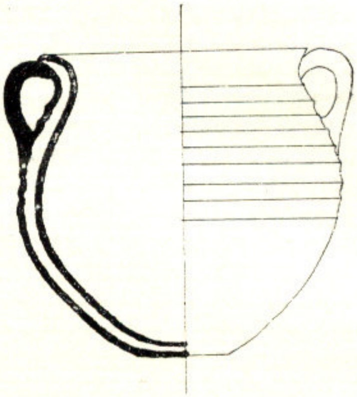

3

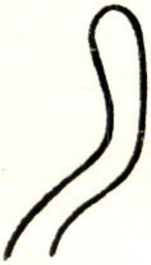

4

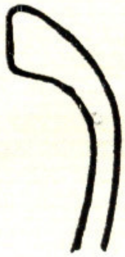

5

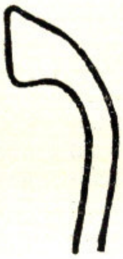

6

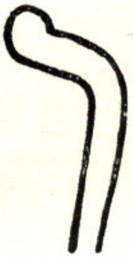

7

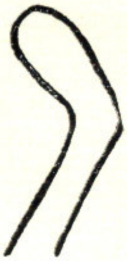

8

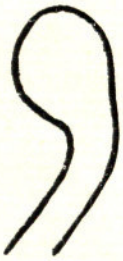

9

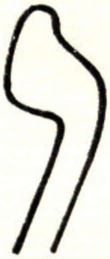

10

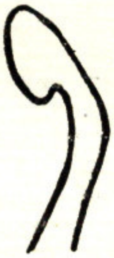

11

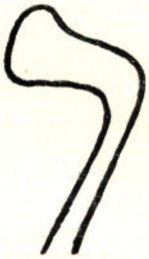

12

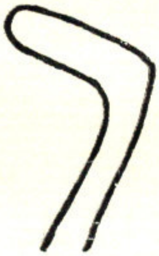

13

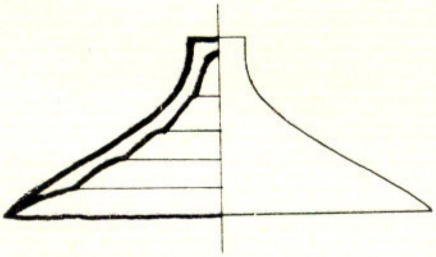

14

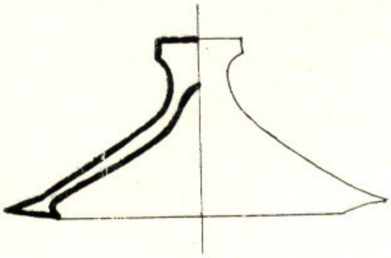

15

се явява като разделителен пояс между шийката и тялото. Ойнохоето има височина между 25—30 см.

Чаша. Има широко, почти цилиндрично тяло, което в долната част леко се заобля и преминава в равно дъно. Отворът на устието, слабо извит навън, е оформен в трилистник с широки странични листа и среден, прищипнат във вид на улейче. Малка дъговидна дръжка излиза от ръба на устието и достига почти до средата на тялото (обр. 4_3). Последното е гладко или прорязано от леко вдълбани пояси. Чашите имат височина 8—9 см, диаметри на устието 10—11 см и на дъното 6—7 см.

Лампи. Няколкото лампи, които причисляваме към сивочерната керамика, се явяват в следните две форми.

Тип I. Лампа, съставена от полусферичен резервоар и кръгла чашка с улейче, в която е поставен. Резервоарът е снабден с два отвора: единият отгоре, а другият в основата му. Лампата има диаметър 9 см и височина 3,5 см (обр. 1_7, 4_5).

Тип II. Лампата представя един вариант от горния тип. Тя има също полусферичен резервоар и чашка. Последната обаче лежи върху конусовидно столче. При това положение лампата достига на височина 6—7 см (обр. 4_4).

Керамиката, която разгледахме, намира аналогии в редица обекти. Тя изобилства особено много в селищата и градищата (Нове край гр. Свищов, Ятрус, до с. Кривина, Русенски окръг, градището при Войвода, Шуменски окръг, и др.). От наблюденията в Нове е установено, че този вид керамика в малко количество се среща в по-долните, респ. по-старите пластове (дълбочина от 1,60 до 2 м), които се отнасят към края на II и началото на III в., докато в горния пласт (от повърхността до 1,20 м), датиран в периода IV—V в., тя е значително повече.[3] Картината в кастела Ятрус в общи черти е близка до тази в Нове. От изследванията на Б. Бьотгер и Г. Бокиш се вижда, че гърнетата се явяват от втория до шестия пласт, включени в хронологическите граници от 300 г. до VI в.[4] Към каталога на фрагментите от гърнета те дават профилите им, разпределени според стратиграфското им местонахождение. Прави впечатление, че гърнета с едни и същи профили се явяват в различни пластове — факт, който говори, че само профилът на съда не може да бъде съществен белег за хронологическото им развитие. Б. Бьотгер в друга статия обособява гърнетата в две групи: със и без дръжки.[5] Той констатира известни изменения в дръжките и оформянето на устията, без обаче да е в състояние да проследи някакво развитие Гърнетата, капаците и ойнохоето, открити в Голямата пещера в Мадара, са напълно идентични с тези от вилата.[6] Те са намерени заедно с монети от Хонорий (393—408 г.). От градището при с. Войвода произхождат гърнета и капаци, сходни с описаните.[7] Въз основа на комплекса от находки, с които са намерени, и преди всичко на монетите (от Авредиан — 270—275 г. до Юстин — 518—527 г.) съдовете могат да се датират от края на III до първата четвърт на VI в. Същата керамика съставя част от инвентара на римската вила край с. Присово, Великотърновски окръг, съществувала от края на II в. до средата на III в.[8] Тук наред с гърнетата със заоблена форма и с дръжки се намират гърнета с удължено тяло и без дръжки. Паниците са с конусообразно тяло, равно дъно и завит навътре или навън ръб на устието. От вилата край с. Могилец, Търговищки окръг, която е била обитавнна в същия период от време, произхожда подобна керамика.[9] При разкопките в гр. Сандански са открити фрагменти от съдове (гърнета и паници) от въпросната керамика заедно с монети от Максимин (235—238 г.), Проб (276—282 г.), Константин Велики (306—337 г.), Констанций II (337—350 г.) и Аркадий (383—408 г.).[10] Сивочерната керамика е известна и от некрополите при с. Пейчиново, Русенски окръг,[11] с. Меричлери, Хасковски окръг,[12] от Казанлъшко,[13] от Асеновградско[14] и др. И тук тя е застъпена от гърнета с биконична форма, със или без дръжки, от паници (I, II и III тип) и похлупаци. Благодарение на монетите, сложени при мъртвия, керамиката може да се определи сравнително по-точно, от началото на III до първата четвърт на IV в. Особено значение за определяне хронологията на сивочерната керамика, и то преди всичко за началото на нейното появяване, имат откритите пещи край с. Хотница, Великотърновски окръг, които са работили в периода от началото на II в. до първата половина на IV в.,[15] а също така и некрополът от с. Бутово, Великотърновски окръг.[16] В последния като погребален инвентар са били поставени сивочерни съдове, които въз основа на вносната керамика се датират от началото на II в. Съдове от

● *Обр. 3. Разрези и профили на гърнета и похлупаци. Fig. 3. Coupes et profils de vases et de couvercles*

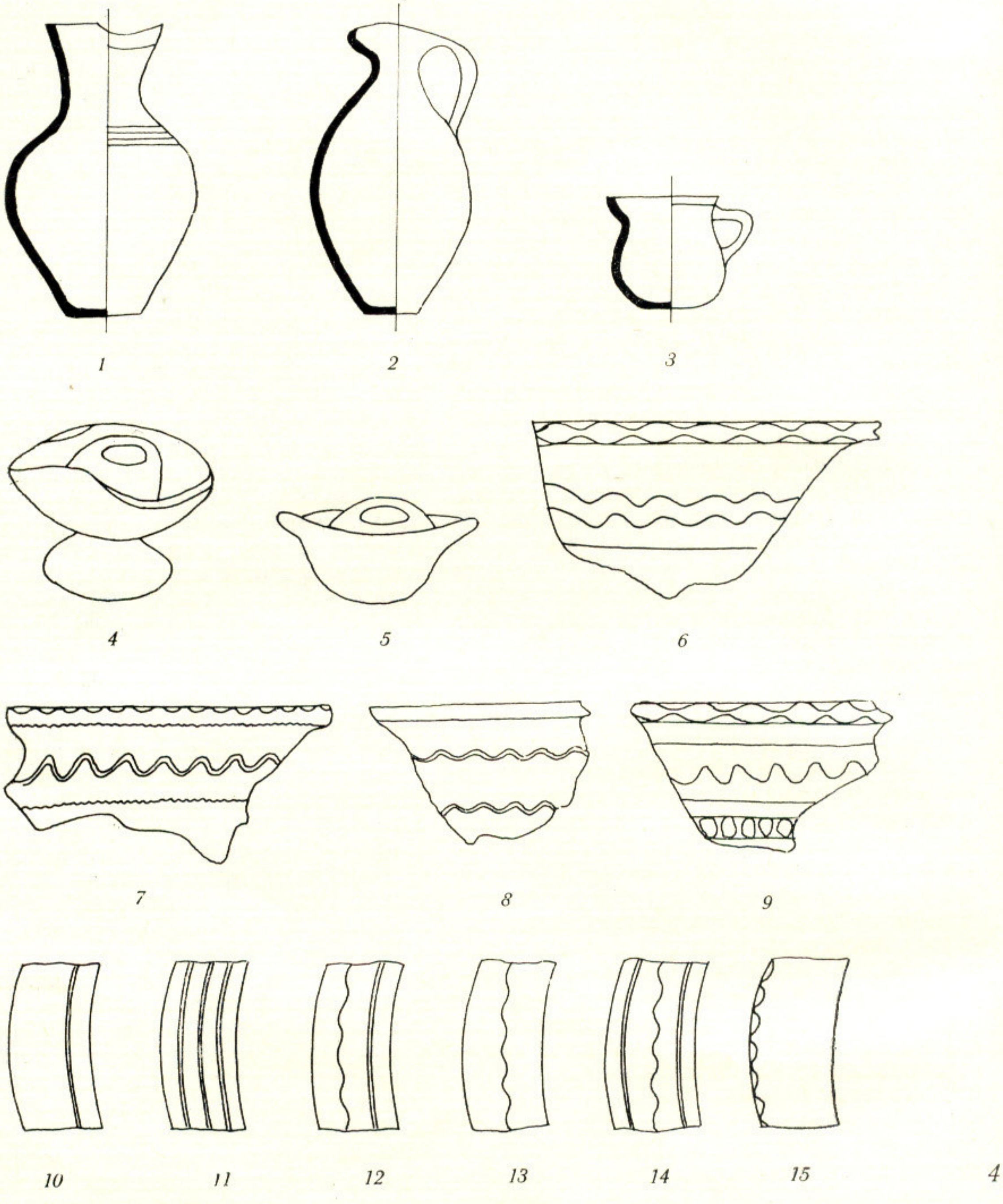

● *Обр. 4. Разрези и украса на съдове (ойнохое, лампи и др.). Fig. 4. Coupes et décors de vases (oenochoe, lampes et autres)*

разгледаната група се срещат в редица още селища и некрополи не само у нас, но и в земите по Средния и Долен Дунав.[17]

От привлечения аналогичен материал се вижда, че сивочерната керамика е били произвеждана и употребявана в един дълъг период от време — от началото на II до VI в. Макар и в първите векове на римското владичество находките от този вид съдове да са в ограничено количество, те все пак с право могат да оспорят мнението за нейния късноримски произход, което засега е общопризнато. Откритите материали в пещите до с. Хотница заедно с монета и фибула от II в., както и керамиката от долните пластове в мадарската вила показват, че производството на този вид съдове е вървяло заедно с червенолаковата керамика, като първата значително отстъпва по количество на втората през първите векове, за да се увеличи през следните векове.

Засега поради липса на достатъчно материал не може да се проследи някаква еволюция във формата на съдовете. Нашето впечатление от мадарската керамика е, че съдовете дълго време остават консервативни, без някакви съществени изменения. Паниците, които срещаме през началните векове на римското владичество, продължават да се употребяват и през късната античност, като преобладават паниците от тип I. По-сложно профилираните устия в по-късния период отстъпват мястото на плоско издадените гладки периферии. Двата типа гърнета със заоблено и удължено тяло се намират в едни и същи пластове, което сочи тяхната едновременна употреба. Но трябва да отбележим, че гърнетата с удължено тяло и без дръжки имат значителен превес в най-горните пластове. Капаците (тип I и II) се срещат във всички слоеве, както и гърнетата, защото те са неотменна тяхна част. Двата типа лампи, на които се спряхме, явно са еволюирали една от друга, като лампата със столче е един по-късен вариант от лампата без столче. Едните и другите са продукт на късната античност, както показва тяхното местонахождение (открити са в средните пластове) и аналогичните екземпляри от Голямата пещера, датирани от IV в. въз основа на монети.[18] Подобни екземпляри са известни от Херсонес.[19] Различието между нашите и херсонеските лампи е в цилиндричния резервоар на вторите.

Надяваме се, че бъдещите разкопки на римските и късноантичните селища и некрополи ще доставят повече материал за едно по-задълбочено проучване на сивочерната керамика.

---

[1] G. Bockisch und Böttger, Spätrömische und frühbyzantinische Keramik, Klio, 1966, 47, стр. 213; B. Böttger, Die Keramikfunde aus dem Kastell Iatrus und ihr entwicklungsgeschichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländer, Klio, 1964, 48, стр. 256, 290—294.

[2] Ц. Дремсизова, Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха, ИНМК, I, 1960, стр. 1 и сл.; Cv. Dremsisova, Villa romaine aux environs de Madara, Acta antiqua Philippopolitana, Studia archaeologica, Serdicae, 1963, стр. 111—120.

[3] Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Археологические раскопки в восточном секторе Нове, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 234; Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов и В. Найденова, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1964 году, ИАИ, XXIX, 1966, стр. 104; K. Majewski, Sprowozdanie tymczasowe z wykopalisk w Novae w 1960 rocu, Archeologia, XII, 1961, стр. 57.

[4] G. Bockisch und B. Böttger, цит. съч., стр. 213.

[5] B. Böttger, цит. съч., стр. 256, 290—294.

[6] Ц. Дремсизова, Непубликувани материали от Голямата пещера край с. Мадара, ИНМК, I, 1960, стр. 68 и сл.

[7] Ц. Дремсизоба и В. Антонова, Разкопки на градището край с. Войвода, Шуменско, Археология, 1967, кн. 3, стр. 39, обр. 12_3, $_5$ и обр. 11_7.

[8] Б. Султов, Една villa rustica край с. Присово, Великотърновски окръг, ИНМТ, II, 1964, стр. 53 и сл., обр 7—9.

[9] Д. Овчаров, Вила рустика до с. Могилец, Търговищко, Археология, 1969, кн. 1, стр. 30.

[10] Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов, Разкопки в Сандански през 1960 г., ИАИ, XXXI, 1969, стр. 176.

[11] В. Димова, Античен некропол при с. Пейчиново, Русенско, ИНМР, II, 1966, стр. 11 и сл., обр. 1 2, табл. 4.

[12] Д. Аладжов, Разкопки на тракоримски могилен некропол в Меричлери, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 91, обр. 15, стр. 112, обр. 28_{10}, табл. Д, VI_{13}.

[13] Л. Гетов, Тракоримски могилни погребения от Казанлъшко, Археология, 1969, кн. 1, стр. 39, обр. 9 а, б и 10.

[14] Р. Морева и П. Ангелова, Могилни гробни находки от Асеновградско, Археология, 1968, кн. 3, стр. 29, обр. 2, стр. 33, обр. 10.

[15] Б. Султов, Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха, Археология, 1969, кн. 4, стр. 12.

[16] Изказвам благодарност на колегата Б. Султов за горните сведения.

[17] B. Ilakovac, Keramika iz antičnog broda potonulog kod Poklenih otoka, Diadora, 4, 1968, стр. 183—202 Balint Kuzsinzsky, Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum bei Budapest, Budapest, Régiséi, XI, 1932, стр. 331, обр. 349—351; С. Моринц, Облик дакийской культуры в римскую эпоху, Dacia, V, 1961, стр. 397 и сл.

[18] Р. Попов, Материали от разкопките през 1934—1935 г., Мадара, II, 1936, стр. 35, обр. 47.

[19] Г. Д. Белов, С. Ф. Стрежелецкий и А. Л. Якобсон, Квартал VIII (раскопки 1941, 1944—1948), МИА СССР, 35, стр. 189, обр. 38 д.

Céramique gris-noir de la villa romaine près du village Madara, dép. de Šumen

CV. DREMSIZOVA-NELČINOVA

(Résumé)

L'auteur étudie une des variantes très répandues de céramique domestique, dite céramique gris-noir, découverte dans la villa romaine près du village Madara, dép. de Šumen. Cette villa a existé depuis la seconde moitié du I^e jusqu'au début du Ve s. Les vases gris-noir constituent à peu près 30 % de toute la poterie qui s'y trouve. L'argile est mélangée avec beaucoup de sable et des morceaux de quartz. La poterie a une teinte gris-noir et n'est pas bien cuite. Le décor est plastique et incisé. Ces vases se distinguent par leurs formes simplifiées. Les corps des vases sont composés soit d'un cylindre, soit d'un cône ou les deux en même temps. Les fonds sont plats, sans socle. Le bord de l'embouchure est plus varié. Par leur forme ces vases imitent la terra sigillata. On observe cependant aussi des formes de poterie typiquement thrace locale. D'après la destination de ces vases on peut les classer en plusieurs groupes, notamment: a) assiettes (fig. 1_1, 2, 4_{6-14}); б) vases (fig. 1_3, $_6$, 3_{2-13}); в) couvercles (fig. 1_5, $3_{14,15}$); г) oenochoés (fig. 1_8,$4_{1,2}$); д) coupe (fig. 4_3); e) lampes (fig. 1_7, 4_4, $_5$). Chaque groupe comprend plusieurs types et variantes qui se distinguent d'après leurs formes.

On connaît des parallèles de la céramique de Madara des nombreux chantiers remontant du IIIe au début du VIe s. (Novae, Jatrus, Vojvoda, Sandanski et ailleurs). Les vases recueillis dans les fours de potier près de Hotnica, dép. de Tărnovo, en fonction du IIe au IVe s., ainsi que ceux de la nécropole du vill. Butovo, dép. de Tărnovo, datés du IIe s. petmettent d'établir la date initiale de ce genre de céramique. La poterie gris-noir de la villa de Madara est peu nombreuse dans les couches plus anciennes (IIe s.) et en plus grande quantité dans les couches plus récentes (IIIe — Ve s.).

Par les analogies mentionnées on peut déduire que la céramique gris-noir a été fabriquée et était en usage pendant une très longue période allant du IIe au VIe s

Новооткрити паметници за гладиаторските борби в Августа Траяна

ХРИСТО БУЮКЛИЕВ

Предмет на настоящото съобщение са три новооткрити лапидарни паметника, свързани с гладиаторските борби в Августа Траяна.

1. Подставка във формата на ара от бял варовик горе и долу сложно профилирана. Произхожда от изоставените вече еврейски гробища край Стара Загора, където е била вторично използувана като надгробен паметник.[1] Размери: вис. 1,79 м, шир. горе 0,53, долу 0,54 м, шир. на тялото 0,45 м. Надписното поле има размери: вис. 0,90 м и шир. 0,45 м. Тялото на подставката е с квадратно сечение (обр. 1).

Надписът започва непосредствено под горния придав. От него са запазени сравнително добре само първите четири реда. Изчукването, т. е. заличаването на следващите редове, е извършено най-вероятно при вторичното използуване на подставката като надгробен камък. Височината на буквите е 0,04 м, а разстоянието между редовете 0,025 м.

Надписът гласи:

1. Αὐρ(ήλιου) Τηρην Σκέλητ[ος]
νεωκόρον ἐν παιδί
καὶ ἀρχιερέα δι'ὅπλων,
φιλόπατριν ἐν πα[σί]
5. [— — — — — — — —]
[οἱ γονεῖς]

Превод: На Аврелий Терес, син на Скелес, неокор (пазител на храма) от най-ранна възраст и първожрец, организатор на гладиаторски борби, родолюбец във всички дела . . . . Родителите (издигнаха този паметник).

Лигатури: 1 р. THPHN и HT, 2 р. NE, WK и NП, 3 р. WN и 4 р. NП. Очевидна е честата употреба на лигатури. Общо текстът се отличава с правилното си и грамотно изписване. Характерно е умаленото изписване на омикрон (във 2, 3 и 4 р.). При δι'ὅπλων омикрон е вписан в П. Поради недостиг на място завършекът -λων от δι'ὅπλων (в 3 р.) е изписан с малки букви. Най-вероятно е по същата причина и заличеният завършък -σί от ἐν πασί в 4 р. да е представен по същия начин. Като знак за съкращение при Αὐρ(ήλιον) е употребено ъгълче с върха наляво. По изчукванията върху камъка може да се допусне, че е имало още два реда. Четенето и възстановяването на предпоследния, пети ред, е абсолютно невъзможно. Възстановяването на οἱ γονεῖς направихме въз основа на следващия надпис, който ще разгледаме по-надолу и който има аналогично съдържание.

Разглежданият надпис се оказа напълно идентичен и с един друг надпис, изчукан върху варовиков блок (ОНМ, Стара Загора, инв. № 2Сз 1066). За съжаление последният е доста фрагментиран. Това по наше мнение е довело и до неправилното четене на името, което още при първото обнародване на паметника от Д. Дечев е дадено като Βιά]ρτην Σκέλῃος.[2] Грешката е повторена и при следващите издатели на надписа.[3] Новото четене на името Αὐ]ρ(ήλιον) Τηρην Σκέλῃος предлагаме въз основа на нашите проучвания върху самия паметник, както и въз основа на новооткрития надпис, в който се споменава същото длъжностно лице. Още тук трябва да отбележим, че същото лице (под същото име) се споменава за трети път и в надписа, разгледан по-долу.

2. Подставка от бял варовик. В горната и долната част подставката е със сложен профил. Общо взето, паметникът е добре запазен с изключение на леко отчупване при горния ляв ъгъл и две пропуквания при тялото: едното отвесно по средата, а другото вдясно горе. Последното е нанесло незначително поражение само върху завършека на втория ред от надписа. Подставката е намерена в споменатите еврейски гробища и също е била използувана вторично като надгробен паметник. Размери: вис. 1,67 м, шир. горе 0,59 м, долу 0,68 м. Подставката е с квадратно сечение и има страна 0,54 м. Само надписното поле е с размери: вис. 0,76 м и шир. 0,54 м. Профилите горе и долу, отдясно на надписното поле, са изчукани при вторичната употреба на подставката.

Текстът се състои от шест реда и обхваща само горната половина на надписното поле. Височината на буквите е 0,04 м, а разстоянието между редовете 0,03 м (обр. 2).

Надписът гласи:

1. Αὐρ(ηλίαν) Μαρκέλλαν
Βειθυνίκου ἀρχιερ[έως]
δι'ὅπλων, σύμβιον
Αὐρ(ηλίου) Τηρου Σκελητος
5. ἀρχιερέως δι' ὅπλων
οἱ γονεῖς.

Превод: На Аврелия Маркела, дъщеря на Бейтюник, първожрица, организаторка на гладиаторски борби, съпруга на Аврелий Терес, син на Скелес, първожрец, организатор на гладиаторски борби. Родителите (издигнаха този паметник).

Лигатури: 3 р. WN и MB, 4 р. THP и HTC, 5 р. WC и WN и 6 р. NE. И тук е характерна честата употреба на лигатури, както и умаленото изписване на Пмикрон (2, 3, 4, 5 и 6 р.). Изписването на буквите е подобно на това от предишния надпис. При δι'ὅπλων в 5 р. омикрон е вписан в П за разлика от 3 р., където при същия израз е представен нормално, пред П. Омикрон е вписан и при името Σκελητος в 4 р., където се явява като завършек на лигатурата HTOC (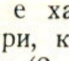 Поради недостиг на място в умален вид е представен и лигираният завършек WN от δι'ὅπλων в 5 р. Като знак за съкращение при Αὐρ(ηλίαν) в 1 р. и Αὐρ(ηλίου) в 4 р. е употребено триъгълниче.

Както вече изтъкнахме и по-горе, тук за трети път се споменава името на лицето Αὐρήλιος Τηρης Σκελητος, който е ἀρχιερέως δι'ὅπλων, а според другиге два надписа и νεωκόρος ἐν παιδί. Също в другите два надписа е подчертано и неговото φιλόπατρις ἐν πασί. В случая обаче е почетена неговата съпруга Αὐρήλια Μαρκέλλα Βειθυνίκου, която също е ἀρχιερεύς δι'ὅπλων. Изричното подчертаване на факта, че е съпруга на Αὐρήλιος Τηρης Σκελητος, може да се обясни с неговата популярност и заслугите, които има към града най-вероятно като ἀρχιερεύς δι'ὅπλων.

Формулата ἀρχιερέως δι᾽ὅπλων е употребена и в двата надписа. За Августа Траяна тя се явява фактически за четвърти път. Макар и рядко, този израз се среща и върху други епиграфски паметници, предимно от Тракия.[4] Тълкуването, че най-вероятно се касае за първожрец на императорския култ в града, който в длъжността си на munus уреждал гладиаторски борби, засега се смята за най-правдоподобно.[5]

Третият ἀρχιερεύς δι᾽ὅπλων от Августа Траяна е почетеният за своята особена щедрост (φιλότιμος) в организирането на гладиаторски борби М. Αὐρ. Ἀπολλόδωρος Δημοσθένους[6], чието име сочи гръцкия му произход. Ако се съди по имената, съпружеската двойка от новооткритите паметници са поримчени траки.

Следователно известни са вече имената на трима първожреци на императорския култ в Августа Траяна, които в задължението си на δι᾽ὅπλων са уреждали безплатни гладиаторски зрелища. Ако съдим по надписите, ще разберем, че тези своего рода „меценати“ на кървави драми са били твърде щедри, нежалейки труд и средства. Неслучайно единият от тях — Αὐρ. Τηρης Σκελητος — е бил почетен два пъти, а в почетния паметник, издигнат в чест на жена му, за трети път са подчертани неговите заслуги в това отношение.

Относно датировката на двата надписа нямаме абсолютно сигурни данни. Като имаме пред вид обаче честата употреба на името Αὐρήλιος,[7] както и някои палеографски особености, като умаленото изписване на омикрон, честата употреба на лигатури и други, можем да отнесем надписите във времето непосредствено след Каракала (211—217 г.).

3. Надгробна плоча на гладиатор от ситнозърнест бял мрамор (ОИМ, Стара Загора, инв. № 2Сз 1229). Плочата беше открита през зимата на 1969 г. при изкопни работи за птицекланица в югоизточния край на града. Непосредствено под плочата, която бе на дълбочина 1,50 м, бяха разкрити следи от обикновен гроб. Погребението е чрез трупополагане и ориентирано с главата на изток. От направените допълнителни проучвания от страна на Окръжния исторически музей бе установено, че гробът е бил вкопан направо в земята без каквито и да било допълнителни съоръжения. Освен силно натрошените и разбъркани кости други предмети не бяха открити.

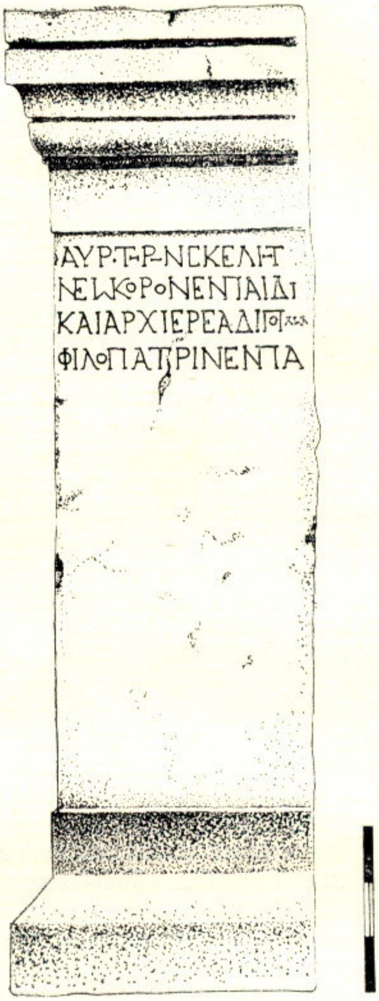

● *Обр. 1. Варовикова подставка с надпис от Стара Загора. Fig. 1. Socle en calcaire avec une inscription de Stara Zagora*

Плочата има квадратна форма със страна 0,55 м и дебелина 0,04 м. Долният десен ъгъл е отчупен. Той не бе намерен и при допълнителното разширяване на изкопа. Запазената част е счупена по вертикала на две нееднакви половини. Сега възстановена (обр. 3). Рамката, която обхваща четирите страни на плочата, има сложен профил. Състои се от три различни по ширина полета, разграничени с два врязани и вписани един в друг четириъгълника. Ритмичното стесняване на полетата на рамката в посока отвън навътре е постигнало желаната от скулптора илюзорна представа за перспективност. Това от своя страна е довело и до акцентуване на

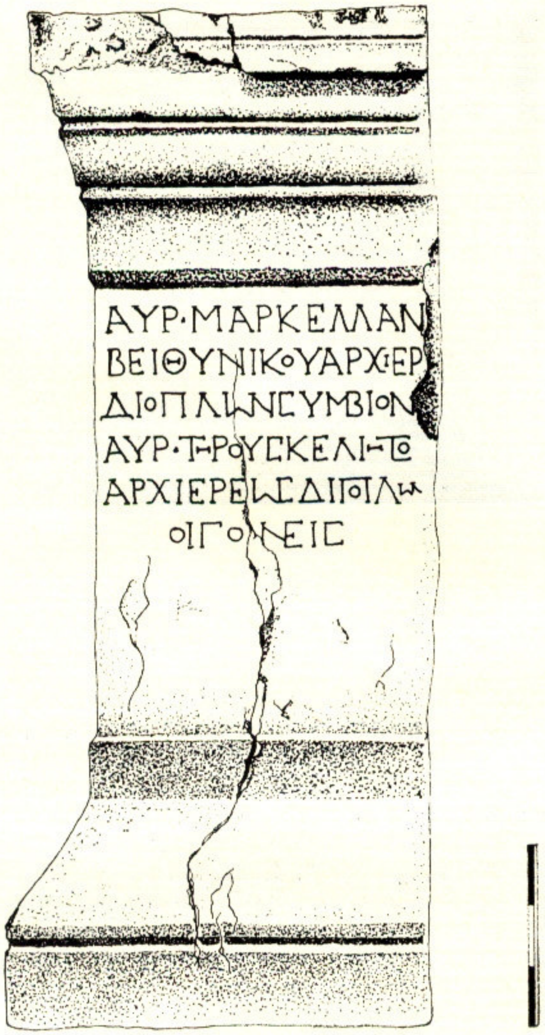

2

● *Обр. 2. Варовикова подставка с надпис от Стара Загора. Fig. 2. Socle en calcaire avec une inscription de Stara Zagora*

релефното поле. Общата ширина на рамката е 0,09 м.

Самото поле, на което е изчукан релефът, има правоъгълна форма с дължина 0,365 м и ширина 0,335 м. Дълбочината му от нивото на рамката е около 0,015 м.

Релефното изображение чрез сравнително висок релеф ни поднася фигурата на гладиатор в цял ръст. Гладиаторът е представен млад, среден на ръст и с подчертани атлетически форми. Фигурата е изцяло насреща. Тежестта на тялото е върху десния крак. Косата е третирана на гъсти кичури, които обрамчват почти 2/3 от овала на лицето. Макар и доста заличено, лицето притежава индивидуални черти. На шията е надяната торква, а върху гърдите — лунообразен нагръдник, украсен, с три фалери: една голяма в средата и две по-малки в краищата. Нагръдникът е прикрепен към тялото посредством презрамки. През кръста гладиаторът е препасан с къса престилка (subligaculum*)*, пристегната с колан. Дясната ръка е защитена със спирално увит около нея кожен ремък (manica), а върху левия крак има наколенник (*κνημίς*). В протегнатата си встрани дясна ръка държи стилизирано палмово клонче, символизиращо неговите победи, а с лявата придържа гладиаторския си шлем, сложен върху изправения до него продълговат полуцилиндричен щит. За съжаление липсващата част на плочата ни е лишила от долната половина на щита, както и от краката на гладиатора докъм прасците. Шлемът е без гребен, със сравнително широк перваз и забрало с шест дупки. Върху косата и нагръдника има следи от оцветяване с червена боя. В полето между гладиатора и палмовата клонка са врязани четири вертикални и успоредни една на друга линии. Формата на щита и шлема отнасят гладиатора към разреда на секуторите.

Върху плочата е изчукан гръцки надпис в два реда, от които първият е върху найгорното поле от рамката, а вторият — в релефното поле, от двете страни на главата на гладиатора. Височина на буквите 0,02—0,022 м.

Надписът гласи:

Οἶσκου Τλαριου ἀνέστησαν μνείας χάριν.
Χαῖρε παροδεῖτα.

Превод: „В памет на Ойскос, син на Тлариос, посветиха (този паметник). Здравей пътниче“.

Лигатури има само в 1 р. — NE, ΤΗΣ и NMNE. Характерна е употребата на дълги засечки, които ограничават хастите. Изключение прави само омикрон. Е е изписан по два начина: в първи ред — Е, а в втори Э. По два начина е изписана и Σ: Σ и С. В същност вторият вариант е употребен само при *μνείας*, където освен това Σ е представена в умален вид. Очевидно за икономия на място в умален вид са представени още: омикрон в два случая (в двата дифтонга при Οἶσκου Τλαριου), *α* в завършека на *παροδεῖτα*, Е при *χαῖρε* и дифтонга EI при *παροδεῖτα*.

И двете имена на гладиатора Οἶσκος и Τλαριος по наше мнение са тракийски и се явяват за първи път. Очевидна е връзката на преномена Οἴσκος с античното наименование на р. Искър (Oescus).[8]

По някои стилови белези и особено въз основа на третирането на косата плочата може да бъде отнесена към времето на Каракала или малко след това.

Броят на откритите досега у нас надгробни гладиаторски паметници е все още незначителен. От направената справка се установи, че досега са публикувани 12.[9] От тях като най-близък паралел на нашата плоча, поне в иконографско отношение, може да се посочи надгробната ара на Виктор Скевас (Βίκτωρ Σκεῦας) от Асеновград.[10] Интересни скулптурни надгробни паметници на гладиатори произхождат също така по един от с. Татарево, Пазарджишко,[11] и гр. Балчик (Dionysopolis).[12] Прави впечатление отсъствието на подобни паметници от Мизия в най-общия смисъл на това географско понятие, като се изключат черноморските градове. Разпространението им в днешна Северна Гърция, по западния бряг на Мала Азия и района на Пропонтида е значително.[13] Повечето от тях в иконографско отношение стоят съвсем близо до паметника на Ойскос Тлариос. В това отношение най-добър пример представлява плочата на гладиатора Дионизос от Апри, произхождаща най-вероятно от Кизик.[14] По изработката си обаче новооткритата плоча от Стара Загора засега е може би най-хубавият екземпляр.

Както изтъкнахме и по-горе, плочата на Ойскос Тлариос бе намерена над силно разрушен гроб, за който трудно може да се каже въз основа на оскъдните археологически данни каква е връзката му с надгробния паметник. Безспорно ориентацията на скелета подсказва, че се касае за антично погребение, но съществува и възможността плочата да е попаднала случайно или пък да е използувана вторично, примерно за покриване на част от гроба. Сигурно е обаче, че гробът принадлежи на един от установените вече некрополи на Августа Траяна. Последният е разположен в индустриалния район на Стара Загора и отстои на около 1500 м югоизточно от крепостните стени.

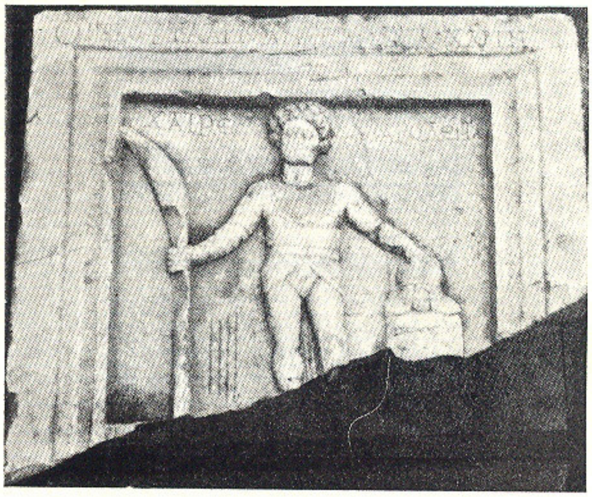
3

● *Обр. 3. Мраморна надгробна плоча на гладиатор от Стара Загора. Fig. 3. Stèle funéraire en marbre d'un gladiateur de Stara Zagora*

Въпросът за гладиаторските борби в Августа Траяна е вече сравнително подробно разработен от Д. П. Димитров, който още преди повече от 20 години събра и обобщи известните дотогава паметници.[15] Въз основа на тези паметници Д. П. Димитров твърде образно и убедително разкри мрачната картина на тази страна от живота в античния град. По безспорен начин бяха отхвърлени несъстоятелните и ненаучни теории на някои буржоазни историци, които твърдяха, че в гръцкия изток „изобщо не били разпространени гладиаторските борби и зрелища", а „образованите слоеве не криели отвращението си към тях". Днес, когато разполагаме с един значителен брой паметници, отразяващи гладиаторските борби и особено тяхната организация, коментариите по тези въпроси са напълно излишни.

Тук заслужава внимание и въпросът за относителния дял на известните досега паметници, свързани с гладиаторските борби в Августа Траяна, с тези, произхождащи от нашите земи изобщо. Любопитно е да споменем резултата от направената приблизителна статистика. Така например от общо 31 паметника (в това число почетни надписи, надгробни паметници и релефи с гладиаторски и ловни сцени)[16] 9 произхождат от Августа Траяна,[17] т. е. почти една трета. Следват градовете Сердика, откъдето произхождат 5 паметника, Филипопол — 4 (в това число и надгробната ара от Асеновград, която по наше мнение най-вероятно е пренесена от Пловдив), Одесос — 4, Марцианопол — 2, Никополис ад Иструм — 2 и т. н.

Тази статистика, макар и да не отразява в пълна мяра реалното състояние, сочи Августа Траяна като един от най-интензивните центрове на гладиаторските борби и ловните сцени, организирани по онова време от господствуващата класа в нашите земи.[18] Освен това, докато някои от паметниците, произхождащи от другите градове, било поради фрагментираното си състояние, било поради неясното си предназначение са недостатъчно сигурни, то известните вече паметници от Августа Траяна са пределно ясни и убедително показват и разкриват тази страна от живота в античния град.

---

[1] От бившите еврейски гробища в Стара Загора произхождат и много други лапидарни паметници, като колони, капители, корнизи, бази и пр., които още през миналия век са били измъквани от античния град Августа Траяна и използувани вторично за надгробни паметници. При вторичната обработка много от тези паметници са изчукани, деформирани или безвъзвратно загубени. Напоследък бяха взети мерки за опазване на оцелелите.

[2] Д. Дечев, ИАИ, XVI, 1940—1942, стр. 237, № 4, обр. 333.

[3] G. Michailov, IGBulg, III$_2$, 1572 и цит. лит.

[4] Seyrig, BCH, LII, 1928, стр. 388 и сл.; Cagnat, JGR, I, 630, 631; L. Robert, Les gladiateurs dans l'Orient grec, Paris, 1940, стр. 103, № 42 и 43; Д. П. Димитров, Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора и нейната околност, ГПНМ, II, 1950, стр. 206.

[5] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 205 и заб. 7.

[6] Пак там и заб. 5.

[7] В. Бешевлиев, Проучвания върху личните имена у траките, С., 1965, стр. 27.

[8] За етимологията на името Oescus (Искър) срв. Вл. Георгиев, За произхода на древното население от североизточната част на Балканския полуостров, ИАИ, XIX, 1955, стр. 311.

[9] G. Michailov, цит. съч., I, 28, 72 и 73; II, 816 и 817 (несигурен), III$_1$, 1018, 1019, 1020 и 1453; III$_2$, 1582 (несигурен); М. Мирчев, Епиграфски паметници от Черноморието, ИНМВ, VI (XIX), 1968, стр. 162 и сл., обр. 10—14; А. Балканска, Новооткрита надгробна плоча на гладиатор от Пловдив, Археология, 1963, кн. 4, стр. 32—35.

[10] G. Michailov, цит. съч., III$_1$, 1019, и Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, IV, 1926—1927, стр. 91—93, сбр. 44.

[11] G. Michailov, цит. съч., III$_1$; 1453; ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 217, обр. 310.

[12] G. Michailov, цит. съч., I, 28; L. Robert, цит, съч., № 40.

[13] За разпространението на този вид паметници в посочените области вж. изобщо L. Robert, цит. съч.

[14] Пак там, № 296; срв. също № 291, 301 и 302.

[15] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 204 и сл.

[16] G. Mihailov, цит. съч., I, 28, 37, 71, 72 и 73; II, 508, 660, 816 и 817; III$_1$, 1018, 1019, 1020, 1917, 1918, 1919 и 1453; III$_2$, 1571, 1572, 1582 и 1798; IV, 1920 и 1921; И. Велков, Релеф с циркови игри от София, ИАИ, I, 1921—1922, стр. 21—30, табл. IV; Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 204—205, обр. 1 и 2; стр. 205, обр. 3; стр. 206—208, обр. 5; същият, Надгробните плочи от римско време в Северна България, С., 1942, стр. 37, № 54, обр. 89; М. Мирчев, цит. съч., стр. 162 и сл., обр. 10—14.

[17] За известните досега паметници, свързани с гладиаторските борби в Августа Траяна, вж. Д. П. Димитров, Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора. . ., стр. 204 и сл. и цит. там лит. Според Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 206, заб. 1 релефът с гладиаторски борби (срв. G. Michailov, цит. съч., III$_2$. 1582) може и да не произхожда от Стара Загора.

[18] В. Велков, Робството в Тракия и Мизия през античността, С., 1967, стр. 85.

Monuments nouvellement découverts à Augusta Trajana sur les combats de gladiateurs

HR. BUJUKLIEV

(Résumé)

L'auteur publie trois monuments lapidaires dont les sujets traitent des combats de gladiateurs à Augusta Trajana. Deux sont des socles, le troisième une stèle funéraire. Les socles sont en calcaire en forme d'ara et portent une inscription grecque. Ils proviennent du cimetière juif désaffecté où ils avaient été remployés comme stèles funéraires. Les insciptions ont un texte similaire. La première d'entre elles est en l'honneur du grand prêtre Aurelius Teres, fils de Skeles. C'était un néocore qui, en qualité de δι'ὅπλων organisait des combats de gladiateurs. La seconde inscription est dédiée pour des services analogues à l'épouse d'Aurelius Teres, Aurelia Marcella, fille de Bejtunik. Dans les deux inscriptions il est fait usage de la même formule ἀρχιερεύς δι'ὅπλων qu'on rencontre de fait pour la quatrième fois dans les inscriptions d'Augusta Trajana (cf. aussi chez D. P. Dimitrov, ГПНМ, II, 1950, p. 205 et les ouvrages cités). Selon l'auteur ces monuments doivent être datés des années qui suivirent le règne de Caracalla (211—217).

La stèle funéraire est en marbre et porte la représentation d'un gladiateur en relief et une inscription. Elle provient du quartier industriel de Stara Zagora d'une tombe fort abimée. La tête du mort est orientée vers l'Est. Cette tombe appartient à l'une des nécropoles d'Augusta Trajana, mais il n'est pas certain qu'il y ait une relation entre la stèle et la tombe. Le relief représente la figure d'un gladiateur en pied tenant une branche de palmier de la main droite et de la gauche il maintient son casque posé sur un haut bouclier semicylindrique. Il porte un pectoral décoré de trois phalères et un torque au cou. Sa main droite est protégée par une manica et sa jambe gauche par une cnémide. D'après la forme de son casque et de son bouclier ce gladiateur appartenait au groupe des sécuteurs. Le nom propre et le nom de famille du gladiateur apparaissent

pour la première fois. Ce sont selon l'auteur des noms thraces. Le prénom rappelle le nom antique de la rivière Isker (Oescus). À juger de certaines particularités de style l'auteur date cette stèle du règne de Caracalla ou des années suivantes. Par sa facture cette stèle est l'un des plus beaux exemplaires connus de ce genre de monuments, répandus surtout en Thrace, en Grèce septentrionale, sur le littoral occidental d'Asie Mineure et dans l'aire de la Propontide.

Dans la conclusion de l'article il est relevé que 31 monuments sont connus actuellement provenant des terres bulgares, monuments qui sont en relation avec des combats de gladiateurs et des scènes de chasse. Parmi ceux-ci, neuf (donc environ un tiers) proviennent d'Augusta Trajana. Ces données statistiques, bien que succinctes, ont autorisé l'auteur de supposer qu'Augusta Trajana avait été à l'époque romaine l'un des principaux centres des combats de gladiateurs et des scènes de chasse organisés sur le territoire de la Bulgarie actuelle.

Тракийско могилно погребение от късноелинистическата епоха в с. Кабиле, Ямболски окръг

АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА

Късноелинистическата епоха в нашите земи си остава засега все още слабо проучена. Затова всяко ново откритие в това отношение допринася за изясняването на отделни аспекти от културата на местното население и неговите взаимоотношения с населението на по-близки и по-далечни области.

Спасителните разкопки на могилата в с. Кабиле, Ямболски окръг, дадоха нови данни за културата и погребалните обичаи на населението на Кабиле, един от най-значителните градове на предримска Тракия.[1]

Преди разкопките могилата имаше следните размери: диам. 26 м и вис. 1,80 м. Снемането на могилния насип ставаше на пластове от по 0,20—0,40 м. Горните 0,20—0,60 м бяха вдигнати с булдозер. На дълбочина 0,80 м в югоизточната част на могилата се попадна на грамадно количество силно натрошени съдове от фино пречистена и добре изпечена глина със светлочервен цвят. Съдовете са били предварително натрошени и хвърлени накуп в близост до покойника.

● *Обр. 1 а) скелет на мъж от погребението в с. Кабиле; б) скелет на кон. Fig. 1 a) squelette d'homme de la sépulture du village Cabyle; б) squelette de cheval*

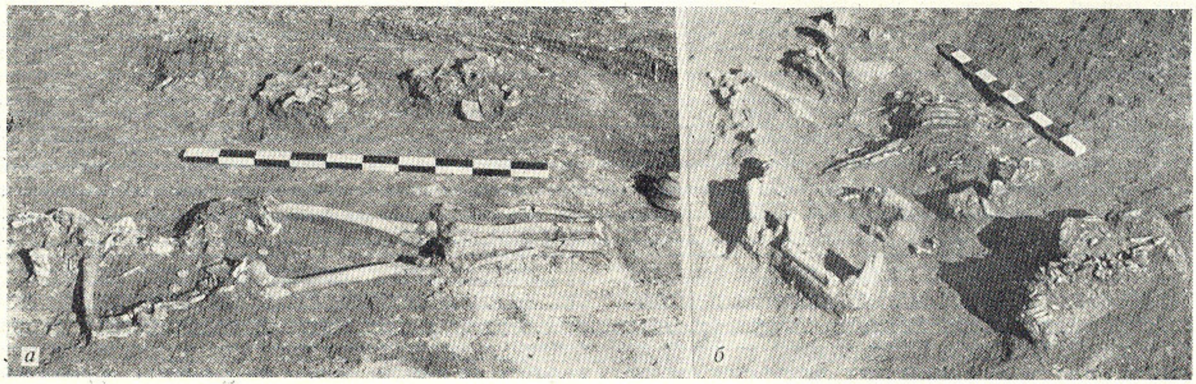

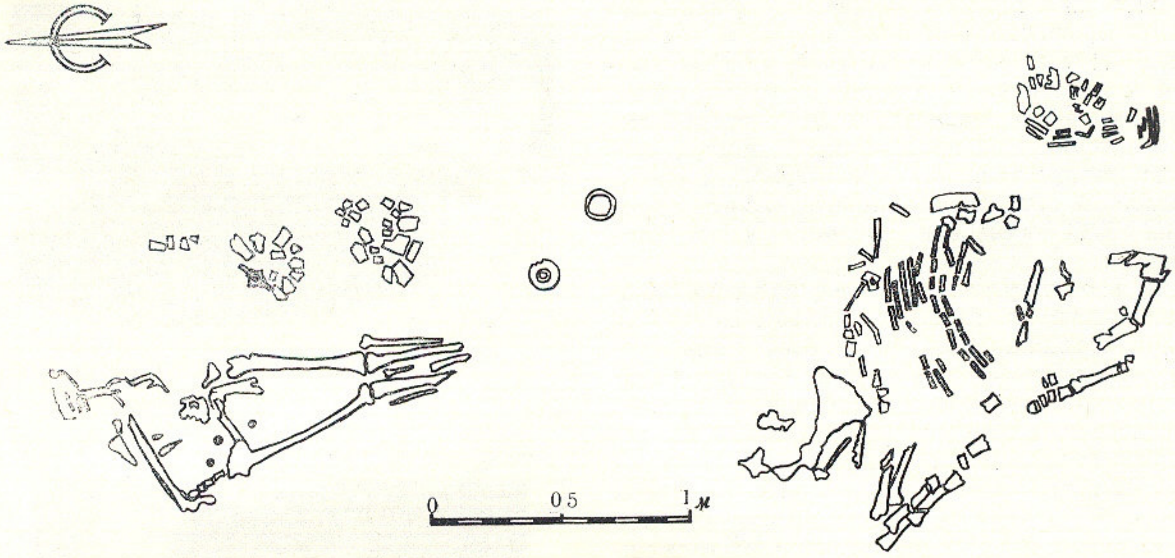

2

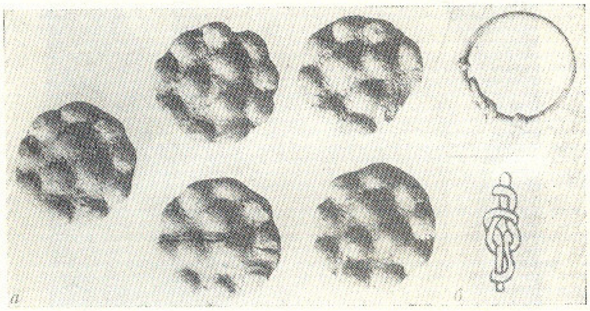

3

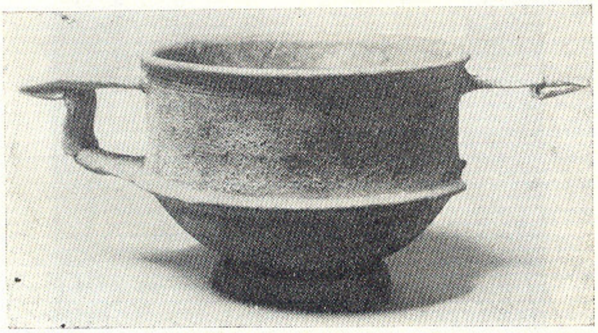

4

- Обр. 2. Разположение на скелетите с намерените дарове. Fig. 2. Disposition des squelettes avec les offrandes funéraires
- Обр. 3 а) глинени плодове от погребален венец; б) бронзов пръстен. Fig. 3 a) fruits en argile de la couronne mortuaire; б) bague en bronze
- Обр. 4. Глинен кантарос. Fig. 4. Canthare en argile

Този обичай ние имахме възможност да наблюдаваме и при разкопките на къснолатенския тракийски могилен некропол в Панагюрските колонии. В много от могилите бяха намерени хвърлени предварително натрошени глинени съдове. След разчистването на пласта се очерта погребение на мъж чрез трупополагане направо на равния терен, без да е била изкопана погребална яма (обр. 1 *а*). Покойникът е бил положен на дясната си страна с глава на север. Запазените части от скелета имат дължина 1,60 м. Черепът се оказа съвсем разложен. В близост до него успяхме да съберем отделни парченца от силно разложена желязна верижка.

При разширяване диаметъра на изкопните работи, на нивото на човешкия скелет — на 4 м източно от него попаднахме на конски скелет, ориентиран югозапад — североизток (обр. 1 *б*). Костите на главата са се разпаднали. Животното е било положено на лявата си страна. Запазени са само няколко зъба. Крайниците са струпани на едно място. В подобро състояние са ребрените кости. Пред гръдния кош се разчистиха няколко кости с дължина 24 см. На шията на животното се намериха разпаднали се халкички от желязна верига (обр. 2).

Заравянето на господаря заедно с коня му е обичай, широко застъпен през ранноелинистическата епоха (IV—III в. пр. н. е.). Този тракийски обичай е засвидетелстван в значителен брой могилни погребения с гробници, където животното е погребано обикновено в преддверието или пред входа на гробницата.[2] Интересното в случая е, че този обичай съществува и в една по-късна епоха, когато липсва каквото и да е погребално съоръжение. Той продължава и намира широко разпространение през римската епоха, когато са погребвани и конете.[3] Върху мъртвеца бяха намерени следните погребални дарове:

1. **Погребален венец** от тънки бронзови ленти и глинени плодове, поставени върху гръдния кош (обр. 3*а*). Глинените плодове имат белезникав цвят. От тях са запазени само пет броя. Изработени са от фино пречистена и изпечена глина и имат кръгла форма (диам. 1,8 см). Бронзовите ленти са съвсем натрошени. У нас погребални венци от злато и глина са известни както от Черноморското крайбрежие, така и от вътрешността на страната.[4] Най-голямата колекция, от 25 венеца, принадлежи на некропола на Аполония, от които само един е намерен върху гръдния кош (№ 899).[5] Те се датират от края на IV до III в. пр. н. е.

Венецът от могилата при Кабиле намира най-близки аналогии в погребалните венци, намерени в некрополите от късноелинистическата епоха на Томи[6] и Олбия[7], датирани във II—I в. пр. н. е. Новата находка дава възможност да се разширят хронологическите граници на употреба на тези венци в нашите земи и в предримската епоха.

2. **Бронзов пръстен**, намерен при костите на ръката в близост до глинените плодове. Направен е от тел с обло сечение (обр. 3*б*). Щитът на пръстена има формата на херкулесов възел, образуван от преплитането на тела. Диам. 0,24 м. Като елемент в украсата на накитите херкулесовият възел е широко разпространен в гръцкото изкуство от IV—III в. пр. н. е.[8] Заради магическата сила, която му била приписвана, той се среща особено често върху предмети от личен характер: обици, гривни, колиета, пръстени, колани, съдове. Херкулесовият възел е любим мотив на ювелирите от Гърция[9], Южна Русия[10] и Македония[11]. Срещаме го и върху накити, намерени в България[12] и съседните области.[13]

Останалите предмети бяха поставени на север от скелета.

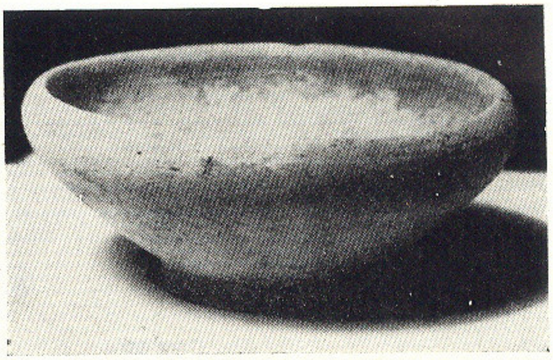
5

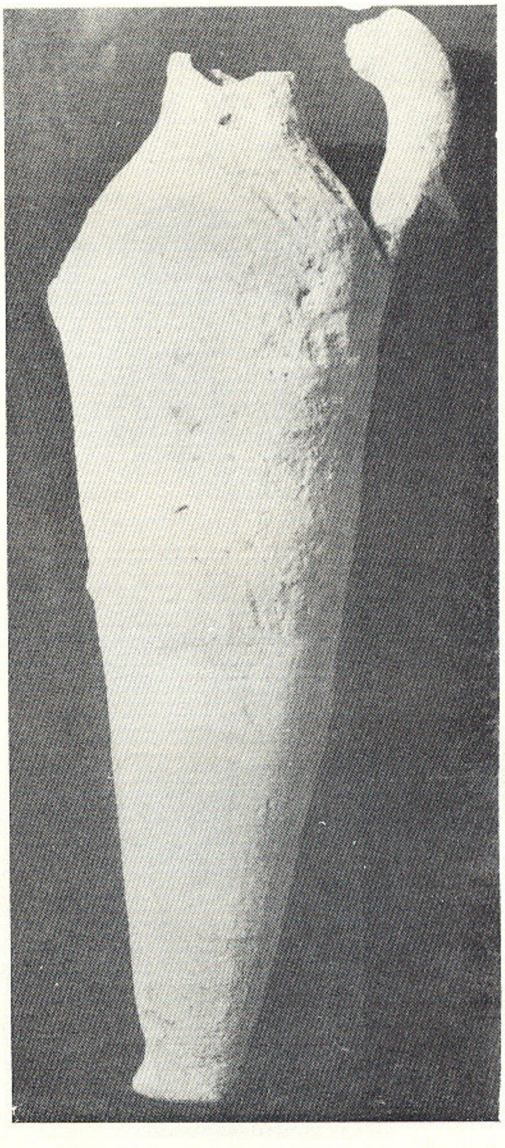
6

● *Обр. 5. Глинена паничка. Fig. 5. Assiette en argile*
● *Обр. 6. Глинена амфорка. Fig. 6. Petite amphore en argile*

7

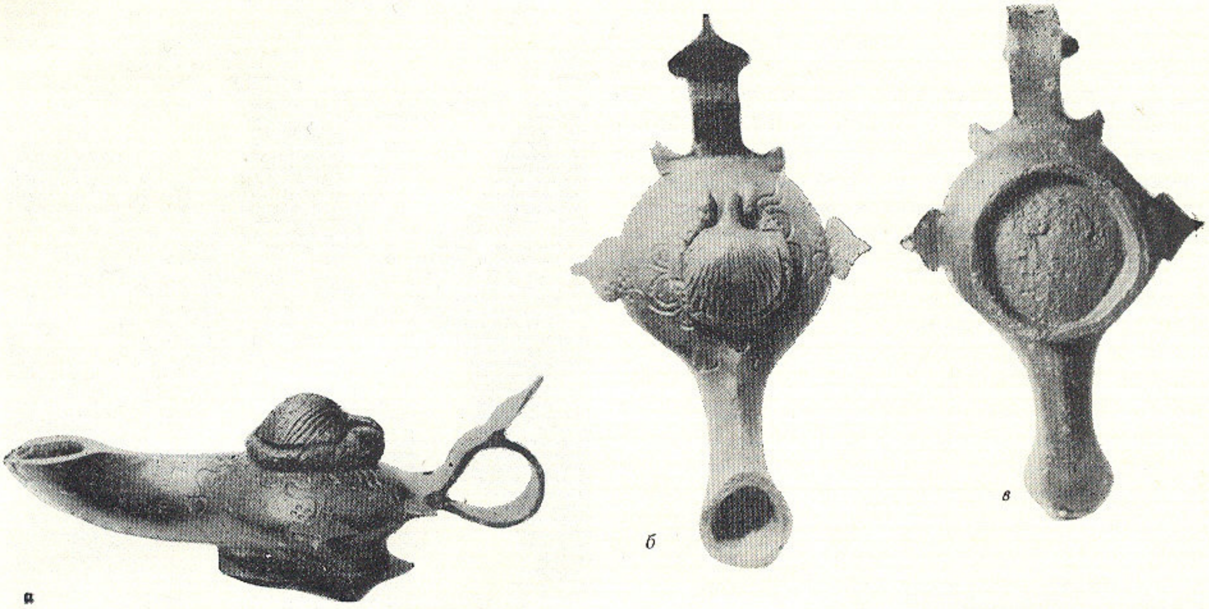

● *Обр. 7 а—в) бронзова лампа. Fig. 7 a—b) lampe en bronze*

3. Глинен кантарос, намерен близко до нозете на мъртвеца, със счупени дръжки (обр. 4). Вис. 0,08 м, диам. на устието 0,11 м. Съдът има почти цилиндрично тяло, закръглено в долната си част. Дъното стъпва върху вдлъбнато пръстеновидно столче. Широкото устие е с плавно издаващ се навън ръб. Непосредствено под устието преминават две врязани линии, които отделят двете плоски дръжки, есовидно извити към средата на съда. Тук те се разширяват и се преливат в издадения релефен пръстен. Повърхността на съда е покрита с кафявочервен фирнис, почти изтрит. Употребата на този фирнис започва през III в. пр. н. е. Кантароси с кафяв фирнис са намерени в некропола на Аполония, но те значително се отличават по форма от открития в нашата могила и се отнасят към по-ранен тип.[14] Кантаросът от могилата при Кабиле представлява един по-късен вариант и е по-нататъшно развитие на класическия гръцки тип. Досега у нас той е засвидетелствуван само в некрополите на градовете по Черноморското крайбрежие. Два кантароса с такава форма са намерени в Месамбрия.[15] Нашият кантарос е първият засега, произхождащ от вътрешността на Тракия. Два кантароса със същата форма са известни от късноелинистическия некропол на Томи.[16] Съвсем близка аналогия откриваме в едно богато погребение от Олбия.[17] Между погребалните дарове на погребания има и един кантарос с почти същата форма. Долната част на съда е с по-изразена конусовидна форма. В същото погребение са намерени и две монети от III—II в. пр. н. е.

4. Дълбока глинена паничка, поставена до кантароса (обр. 5). Има конусовидна форма и заоблени стени, които преминават в завит навътре устиен ръб. Дъното стъпва върху вдлъбната подставка. Диам. на устието 0,11 м, на дъното 5,3 см. Изработена е от фино пречистена глина, която след изпичането е получила белезникав цвят. Стените са гладки.

Дълбоката глинена паничка, която в Тракия е известна още в началото на V в. пр. н е.,[18] е добре позната и в съседните области. Тя запазва своята форма и широко разпространение през следващите векове. Панички със същата форма се срещат често в погребалния инвентар на тракийските могили. Няколко панички с такава форма са намерени случайно и в Кабиле.[19] Те са най-често срещаният погребален инвентар в некропола на Томи.[20]

5. Глинена амфорка, намерена със счупено дъно, без устие и една от дръжките. Запазена вис. 16 см. Диам. на дъното 1,8 см (обр. 6). Изработена е от промита глина, която след изпичането е придобила белезникав цвят. Повърхността е изтрита. Амфорката има издължено конусовидно тяло, полегати плещи и плоско дъно с издаден на-

вън ръб. Амфорки с тази форма и големина се срещат по-рядко в Тракия. Няколкото амфорки, намерени в некропола на Аполония, са с по-големи размери и се свързват с погребения на деца.[21] Отново обилен сравнителен материал ни предлага късноелинистическият некропол на Томи, където в седем гроба са намерени амфорки със същата форма и близки размери.[22]

На север от скелета се разкриха фрагменти от три силно натрошени глинени съда, наредени в една линия.

6. Бронзова лампа, поставена върху втория от тях, обърната с диска надолу, много добре запазена. Дължина с дръжката заедно 13 см, диам. на резервоара 4 см, височина 4 см. Лампата има малък кръгъл резервоар с висок бордюр, украсен с редуващи се къси насечки и вдлъбнати точки. Резервоарът се затваря с капаче във форма на мида. Дискът е украсен с полудъги, които обграждат бордюра. Във всяка една от тях има по три точици. Бръшлянови листа и плодове се спускат по наклонените плещи на диска. Фитилникът е силно удължен. Два ръба, преминаващи отгоре и отдолу на фитилника, очертават профила на лампата. Симетрично разположени и издаващи се навън бръшлянови листа допълват украсата на лампата. Широката и плоска дръжка е наклонена назад. Предната й част е декоративно оформена също с изрязан бръшлянов лист. Високо пръстеновидно столче очертава дъното на лампата (обр. 7 *а*, *б*, *в*).

Бронзови лампи от предримската епоха се срещат сравнително по-рядко в нашите земи. Затова пък техният брой от римската и ранновизантийската епоха е значително по-голям. Националният археологически музей в София притежава една колекция от бронзови лампи, някои от които изпъкват с художествената си изработка. Хубави бронзови лампи притежават и отделни музеи в страната.

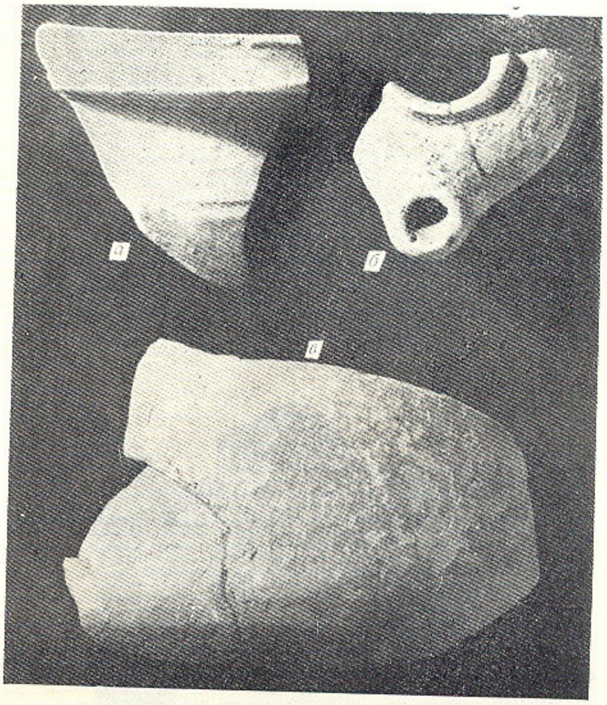

8

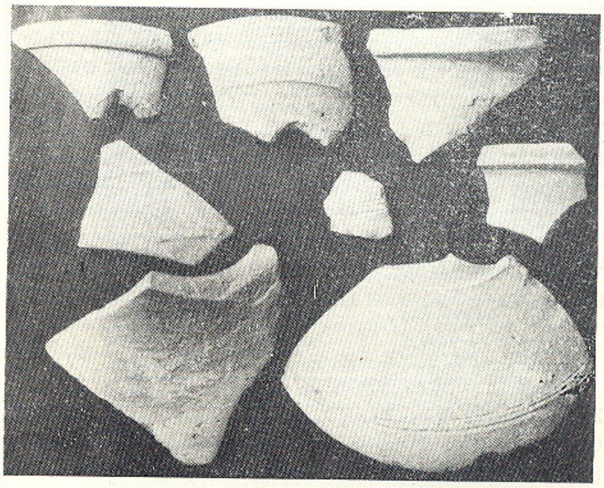

9

● *Обр. 8 а, в) фрагменти от глинени съдове; б) част от глинена лампа, покрита със сивочер фирнис. Fig. 8 а, в) fragments de vases en argile; б) morceau d'une lampe recouvert d'un vernis gris-noir*

● *Обр. 9. Устия от глинени съдове. Fig. 9. Embouchures de vases en argile*

Производството на бронзови лампи върви успоредно с това на глинените.[23] През късноелинистическата епоха фитилникът е силно издължен. Отворът на диска е широк и заобиколен с един тесен релефен бордюр, който е отличителна черта на този тип лампи. Според класификацията на Howland[24] лампата от Кабиле принадлежи към тип 46^a на лампите от Атинската агора. За тези лампи са характерни издълженият фитилник, широкият отвор на диска с релефен бордюр и украсата от овули и листа. Широко разпространеният бръшлянов лист като декоративен орнамент върху кантаросите от тази епоха се пренася и върху лампите. Този тип бронзова лампа се среща отново през раннохристиянската епоха.[25]

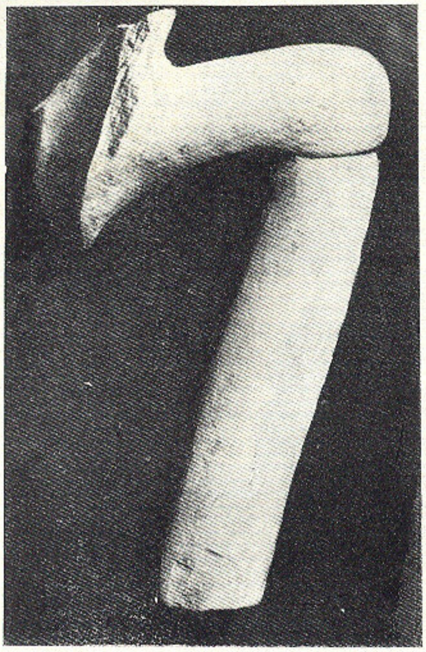

10

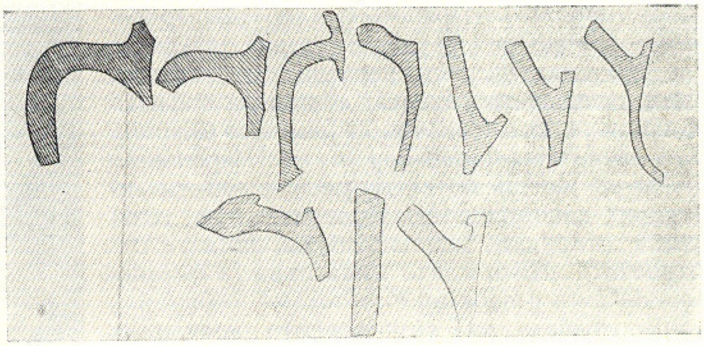

12

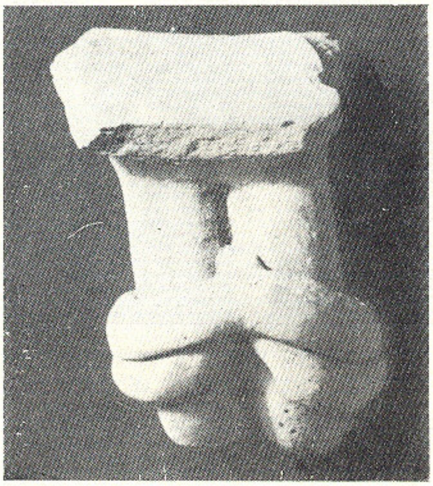

11

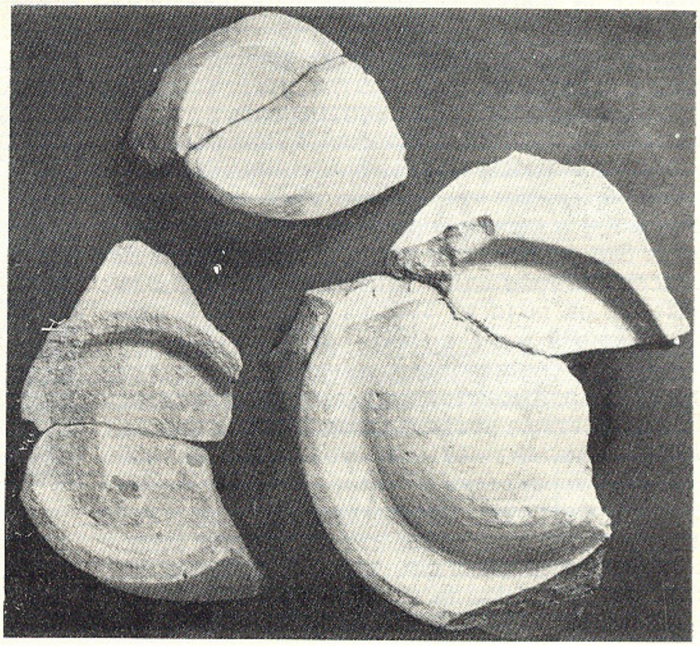

13

- *Обр. 10. Дръжка от родоска амфора. Fig. 10. Anse d'une amphore de Rhodos*
- *Обр. 11. Двустволна дръжка от амфора. Fig. 11. Anse double d'amphore*
- *Обр. 12. Дръжки и устия от глинени съдове. Fig. 12. Anses et embouchures de vases en argile*
- *Обр. 13. Дъна на глинени съдове. Fig. 13. Fonds de vases en argile*

Близка по тип на нашата, но не и по стил е бронзовата лампа, намерена в една от могилите на Артюховския курган. При последната формите са по-закръглени, отворът на диска е по-широк и фитилникът не е така много издължен. Дръжката е украсена с херкулесов възел и ажурно изрязана палмета.[26]

Много по-интересна като паралел и по-близка по дата е бронзовата лампа от Делос, която има почти същата форма, но не и художествената изработка на лампата от Кабиле.[27]

7. Еднофитилна глинена лампа. Запазен е само фитилникът с част от резер-

воара (обр. 8 *б*). Изработена е на грънчарско колело от добре пречистена глина, в която блестят много ситни парченца от слюда. След изпичането глината е станала кафява. Покрита е със сивочер фирнис без блясък. Тя има кръгъл резервоар и къс фитилник. Отворът на диска е оформен с пластичен бордюр, напомнящ яка. Прототипът на тези лампи откриваме в тип 36 на лампите от Атинската агора, които имат същата форма, но по-голям резервоар.[28]

Употребата на грънчарското колело в производството на глинените лампи започва през V в. пр. н. е. и трае до III в. на н. е. През II в. пр. н. е. се въвежда глиненият калъп.[29] До окончателното изместване на колелото от сферата на производството в края на II в. пр. н. е. на пазара се срещат едновременно лампи, изработени на грънчарско колело и на калъп. Нашата лампа е намерена в комплекс от находки, датирани във II—I в. пр. н. е., към което време ще трябва да отнесем и нея.

Най-многобройни са фрагментите от керамика — над 1000. Различните профили на устия, дръжки и дъна дават представа за разнообразието във формата на глинените съдове и издават техния вносен произход (обр. 8 *а*, *в*, 9). Ние успяхме да установим съвсем сигурно една дръжка с почти кръгло сечение от родоска амфора (обр. 10). В горния си край тя е превита под остър ъгъл. Глината е без никакви примеси, много добре промита и омесена, със светлорозов цвят. Повърхността е покрита с бледожълта ангоба. Формата на дръжките на родоските амфори е много характерна и ги прави лесно отделими от амфорите, произхождащи от другите центрове. По вид дръжката от погребението в Кабиле се отнася към по-късния тип и се датира във II—I в. пр. н. е.[30] Вероятно към същия тип ще трябва да причислим и останалите няколко фрагмента от почти кръгли дръжки, но с различна дебелина.

От III в. пр. н. е., когато Родос бележи найактивната си търговска дейност, датират и връзките му със Западния черноморски бряг.[31] Процентно той заема първо място във вносната търговия на западночерноморските градове.[32] Родоски внос е засвидетелствуван дълбоко във вътрешността на Тракия. Три дръжки на родоски амфори с печати маркират селищата, до които са достигнали стоките на този търговски център. Едната от тях е намерена в Деветашката пещера,[33] втората в Дряновския манастир[34] и третата — в развалините на Кабиле[35]. Новата находка потвърждава търговските връзки на Кабиле с о-в Родос.

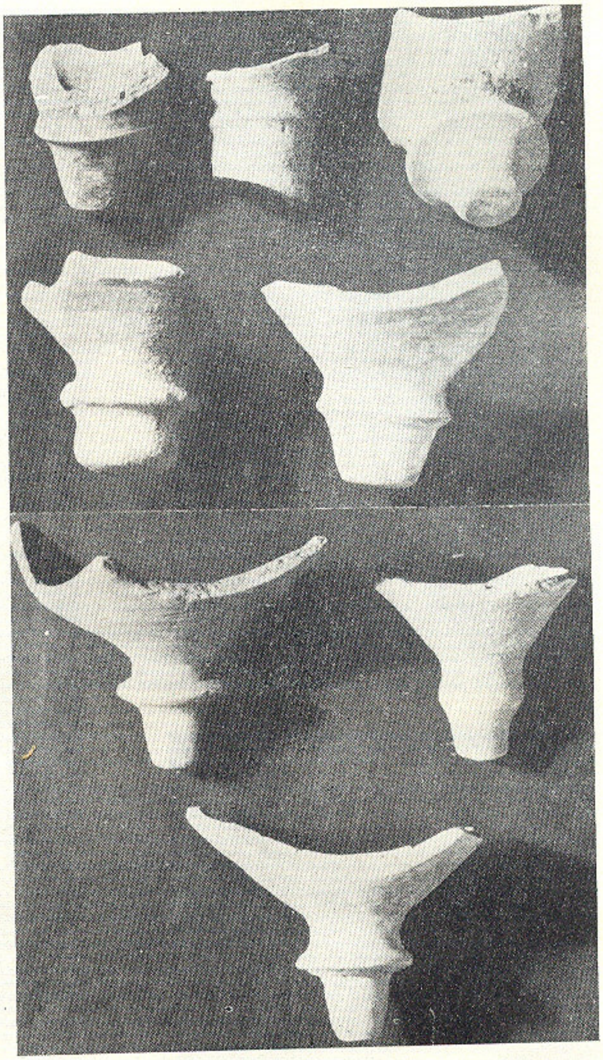

14

● *Обр. 14. Дъна на глинени амфори. Fig. 14. Fonds d'amphores en argile*

Втората дръжка, чийто произход е твърде съмнителен, напомня дръжките на амфорите от Кос (обр. 11). Тя се отнася към т. нар. двустволни дръжки. Глината е светлорозова, много добре пречистена и изпечена. По повърхността личат следи от бяла ангоба. Украсена е с релефен орнамент във формата на херкулесов възел. Подобни дръжки са намирани и преди това случайно в Кабиле.[36]

Дръжка на амфора с част от устието. Има гладка повърхност и елипсовидно сечение. Тя започва непосредствено под широкия устиен ръб и е леко извита в горната си част. Глината има жълторозов цвят, много фино пречистена, тук-там със следи от кварцови примеси (обр. 12).

Няколко дръжки, принадлежащи на глинени съдове, също така от хубава глина с розов цвят, имат изпъкнал ръб през средата. Дъната издават формата на различни видове глинени съдове. Едни от съдовете са стъпили на профилирано стъпало, а други са равни (обр. 13). При някои от тях глината е кафява, с малки люспи от кварцови примеси.

Интересни по тип са глинените амфори, чиито дъна се отличават с твърде особената си форма (обр. 14). У нас, доколкото ми е известно, те се появяват за пръв път. Те могат да се групират по следния начин:

1. Амфори с къси цилиндрични дъна и равно отрязан край. 2. Къси цилиндрични дъна с конусовидно заоблен край. Подобни дъна на амфори са намерени при археологическите издирвания на Днестровския лиман.[37] 3. Къси дъна, чиято долна част завършва във формата на пресечен конус или цилиндър с равно отрязан край. През средата на последните преминава релефен пръстен. Този пръстен при едни от амфорите представлява остър ръб, а при други е в различна степен заоблен. Дъната принадлежат на амфори от хубаво пречистена и изпечена глина с розов цвят. Особената форма обединява тези амфори в една група и ги приближава твърде много до амфорите от Кос. Общото между тях са не само профилираните дъна, но цветът и фактурата на глината. За родоските амфори е характерна чистата, добре промита, светлокафява с розов оттенък глина, издължено тяло и двустволни дръжки.[38] Разбира се, твърде фрагментираното състояние на тези амфори не ни дава основание да говорим с убедителност за техния произход. В съветската литература те са известни като „марицински“ тип.[39]

Могилното погребение от с. Кабиле ни предлага интересен и разнообразен по съдържание материал. Намерените находки представляват безспорен интерес не само по своя характер, но и затова, че принадлежат на една епоха, почти непроучена в археологическо отношение у нас — епохата на късния елинизъм. Нито един от намерените предмети не показва местен произход. Някои от амфорите, като тези с релефен пръстен на дъното, се откриват за първи път у нас. Като комплекс находките от могилата намират най-близки аналогии, на първо място, в находките от некропола на Томи и после, в находките от останалите градове, разположени по югозападния и северозападния бряг на Черно море.

Точно датираният некропол на Томи и характерните със своята форма предмети са сигурна основа за датирането на тракийското могилно погребение в с. Кабиле през II—I в. пр. н. е. Това е единствената засега могила от предримската епоха на територията на античния Кабиле, открита при археологически разкопки. Тази могила не е изолирано явление, а е част от елинистически некропол, разположен на 2,5 км югоизточно от античния град Кабиле и вероятно принадлежащ на него. Източно от нея има осем малки могили. Четирите от тях са разположени в една линия изток—запад и са подложени на системно разрушаване при обработката на земята.

Разкопките на могилата в с. Кабиле дадоха нови данни за погребалните обичаи на траките през късноелинистическата епоха. Някои традиции, засвидетелствувани през поранните епохи, като напр. поставянето на погребални венци, погребването на господаря заедно с коня, продължават да съществуват и през тази епоха.

Погребалният инвентар дава известна представа и за търговските връзки на Кабиле с Гърция и другите центрове. По всичко изглежда, че в търговията на този град са били използувани не само старите морски търговски пътища по Черно море, но и речните артерии на Тунджа и Марица.

---

[1] По повод изравняване място за строеж в с. Кабиле, Ямболски окръг, през есента на 1968 г. бяха проведени спасителни разкопки на тракийска могила в двора на Еленка Георгиева Андонова. Тази част на селото е новозастроена и до неотдавна тук са били обработваеми ниви. Сега новите жилища оформят последния ред от къщи в югоизточната част на селото, известна като м. Гюрмите. На изток от тях се ширят блоковете на ТКЗС.

Могилата е била обработвана в продължение на много години. Така тя постепенно губела размерите си и почти се сляла с околния терен. Била е обект и на иманярски претърсвания. В западната ѝ половина личаха дълбоки изкопи, които за щастие не са засегнали погребението. По време на разкопките бях активно подпомогната от др. Васил Георгиев, тогава уредник на Художествената галерия към ОИМ, Ямбол, и др. Желязко Попов, уредник на Археологическия отдел на музея.

[2] Ц. Дремсизова, Надгробни могили при село Янково. В: Сб. Гаврил Кацаров, II, 1955, стр. 63, обр. 2, стр. 66, обр. 8, стр. 74, обр. 18; М. Чичикова.

Тракийската гробница от с. Калояново, Сливенски окръг, ИАИ, XXXI, 1969, стр. 48, обр. 1; M. Čičikova, Nouvelles fouilles et recherches de nécropoles thraces du Ve—IIIe s. av. n. ère en Bulgarie, Actes du Premier congrès international des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, Sofia, 1970, стр. 372.

[3] Д. Николов, Тракийски колесници край Стара Загора, Археология, 1961, 3, стр. 12, обр. 2, 3.

[4] Я. Младенова, Погребалните венци от некропола на Аполония, Аполония, С., 1963, стр. 285 и цит. лит.

[5] Пак там, стр. 290.

[6] M. Bucovală, Necropole elenistice la Tomis, Constanta, 1967, стр. 42, №30, 43, 44, 47.

[7] Б. В. Фармаковский, Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году, ИИАК, 8, 1903, стр. 60.

[8] P. Amandry, Collection Hélene Stathatos, III, Strasbourg, 1963, стр. 216—255, обр. 120, 121, 144, 148, 149, табл. XXXIII, 151.

[9] Пак там, стр. 244—249 и цит. лит.

[10] И. Толстый и Н. Кондаков, Русския древности в памятниках искусства, I, С.-Петербург, 1889, стр. 52, обр, 69, стр. 54, обр. 71.

[11] N. Kotzias, 'Ο παρὰ τὸ ἀεροδρόμιον τῆς Θεσσαλονίκης, (Σέδες). Γ. τάφος, 'Αρεχολογική 'Εφημέρις, 100 за 1937, 1956, стр. 876—879, обр. 6—10.

[12] ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 281, обр. 383.

[13] D. Rendič—Miocĕvic, Zlatni nakiti iz helenističko-ilirsko nekropole u Budui, Opuscula archaeologica, IV, табл. X, 1, 2.

[14] Т. Иванов, Антична керамика от некропола на Аполония, Аполония, София, 1963, стр. 198.

[15] Окръжен исторически музей Бургас. Водач. София, 1967, стр. 57; Вторият е необнародван, пази се в ОИМ, Бургас.

[16] M. Bucovăla, цит. съч., стр. 84, табл, 51.

[17] Б. Фармаковский, цит. съч., стр. 53, обр 56 в, стр. 120, обр. 76.

[18] M. Čičikova, Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique, Acta Antiqua Philippopolitana, Studia archeologica, S., 1964, стр. 43.

[19] Необнародвани, пазят се в ОИМ, Ямбол.

[20] M. Bucovăla, цит, съч., стр. 62, табл. 39 e, 41, 49 e, 52 a, 63 c, стр. 124, обр, 22 a, в, c.

[21] Т. Иванов, цит. съч., стр. 257—258, табл 129, № 748 a

[22] M. Bucovăla, цит. съч., табл. 30 c, 33 c, 37 в, 45 a, 47 e, 52 c.

[23] H. Menzel, Lucerna, Enciclopedia dell arte antica, IV, Roma, 1961, стр. 715—719, обр. 858.

[24] R. Howland, Greek Lampe and their survivale, The Athenian Agora, IV, 1958, стр. 131, № 534, табл. 46.

[25] H. Mensel, цит. съч., обр. 858.

[26] Н. Толстый и Н. Кондаков, цит. съч,, стр. 53; Othar D. Lordkipanidze, Monuments of Graeco-Roman culture on the territory of Ancient Georgia, Archaeologia, XVII, 1966, обр. 9.

[27] F. Robert, Délos, XX, 1952, стр. 40, табл. 36.

[28] R. Howland, The Athenian Agora, IV, стр. 117, табл. 18, 44, № 491; H. A. Thompson, The American excavations in the Athenian Agora, Hesperia, III, 4, 1934, стр. 411, E. 87, табл. 98.

[29] W. Deonna, Les lampes antiques trouvées à Délos, BCH, XXXII, 1908, стр. 137, 145—147.

[30] Ю. Крушкол, Легенды родосских амфор, ВДИ, 3, 1946, стр. 190.

[31] Х. М. Данов, Из древната икономическа история на Черноморието, ИАИ, XII, 1938, стр. 227—231.

[32] М. Мирчев, Амфорните печати от музея във Варна, С., 1960, стр. 174—175, обр. 130.

[33] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, С., 1960, стр. 174—175, обр. 130.

[34] Т. Иванов, цит. съч., стр. 263.

[35] Ж. Попов, Амфорни печати от античния град Кабиле, Археология, 1967, кн. 3, стр. 48—49, обр. 1, 2.

[36] Намират се в ОИМ, Ямбол. Сведенията дължа на Ж. Попов.

[37] И. Т. Черняков, Археологическая разведка берегов Днестровского лимана, Записки Одесского археологического общества, I (34), 1960, стр. 209—218, табл. I, II, III.

[38] И. Б. Зеест, К вопросу о внутренней торговле Прикубанья с Фанагорией, МИА, № 19, 1951, стр. 109,

[39] Пак там, стр. 117, табл. 5.

Sépulture sous tumulus de l'époque hellénistique tardive du village Cabyle, dép. de Jambol

A. DIMITROVA

(Résumé)

Des fouilles de sauvetage ont été effectuées en 1968 d'une tombe tumulaire dans la partie sud-est du village Cabyle, dép. de Jambol, et à 2,5 km de l'antique ville de Cabyle. Ce tumulus avant les travaux avait 2,5 m de diamètre et mesurait 1,80 m de hauteur. A 80 cm de profondeur, dans la partie sud-est du tumulus, on a recueilli de très nombreux fragments de vases en argile cassés préalablement et mis en tas (fig. 9). Après le déblai de cette couche une sépulture d'homme fut mise au jour, qui avait été inhumé directement sur le terrain. A 4 m à l'Est des travaux de déblai ont livré un squelette de cheval enterré en même temps que son maître (fig. 1 *a*, *б*, 2).

Les offrandes funéraires suivantes avaient été déposées sur le corps du défunt; des fruits en argile ayant appartenu à une couronne mortuaire avec bandes en bronze (fig. 5 *a*); une bague en bronze à coupe arrondie et un bouclier en forme de nœud d'Hercule (fig. 3 *б*). Au Nord du squelette on a également trouvé des fragments de trois vases en argile très émiettés, disposés en une seule ligne. Sur le second d'entre eux était déposée une lampe en bronze avec le disque tourné vers le bas (fig. 7 *a*, *б*, *в*). La lampe a un petit réservoir circulaire dans une mèche allongée. Le disque est décoré de feuilles de lierre.

Un canthare en argile à deux anses plates recourbées en forme d' „S“ vers le milieu du corps était déposé près des pieds du mort (fig. 4), ainsi qu'un plat en argile de forme conique. Le canthare est recouvert d'un vernis brun-rouge.

Parmi ces fragments on distingue quelques anses à coupe circulaire ayant appartenu selon toute probabilité à des amphores de Rhodos (fig. 11, 12).

L'auteur mentionne les très intéressantes amphores à fond court cylindrique ou conique ceintes au milieu d'un bourrelet en relief. Ce bourrelet dans certaines amphores affecte la forme d'une arête pointue, chez d'autres il est arrondi. Par leur aspect ces vases rappellent les amphores de l'île de Cos. Elles sont mentionnées dans la littérature soviétique sous le nom de type „caricine" (fig. 14).

Les pièces de Cabyle comme ensemble ont leurs analogues les plus proches dans celles de la nécropole de Tomis et dans certaines trouvailles individuelles des cités du littoral de la mer Noire datées du IIe au Ier s. av. n. è.

Материали за археологическа карта на Севлиевско

АТ. МИЛЧЕВ, Н. КОВАЧЕВ

Между централното било на Троянско-Калоферския дял на Средна Стара планина и първата верига на Предбалкана се простира Кръвенишката котловина. Тя представлява източната част на Острешко-Кръвенишката котловина, разделена на две от водораздела „Пределът" между р. Острешка, ляв приток на р. Видима, и р. Негойчевица, десен приток на р. Росица.

В Кръвенишката котловина и по северните склонове на Стара планина се намира силно насечена местност — землището на селата Кръвеник и Стоките. От билото на Балкана, между върховете „Чим колиба" (1574 м) на изток и „Зелениковец" (1684 м) и „Мара Гидик" (1890 м) на север се спускат към Предбалкана хребетовидни склонове. На север Кръвенишката котловина се запазва от северните студени ветрове от Предбалкана, който е част от тетевенско-габровските височини и се изразява тук от частите „Черни връх, „Леви връх — Разлатец" и „Бухал" (826 м).

Основната отводнителна артерия между първичното и вторичното навлачно било на Стара планина на юг е р. Тъжа, а на север — многобройните притоци на р. Росица, Бяла и Негойчевица. Последната започва от м. Пределът на запад и тече на изток по цялото протежение на Кръвенишката котловина, като се влива отляво на р. Росица при с. Стоките. От север тя приема много леви притоци.

Между „Черни връх" и „Леви връх" към с. Градница тече Боазка река, която води началото си от м. Пределът при махалата Лумпари.

За Кръвенишката котловина е характерен умереният, приятен климат, без резки зимни и летни промени в сравнение с тези за Севлиевското поле. По отношение на растителността землищата на селата Стоките и Кръвеник спадат към северобалканската флорографска зона.

От дълбока древност, та дори до Освобождението този край остава малко настрана от основните съобщителни връзки чрез главните проходи и представлява „неизвестна земя". Това е едно от главните условия тук да намерят спокойствие и защита заселници от дълбока древност през най-различни епохи. През Марагидишкия — Русалийски проход (1560 м) от реките Боазка и Острешка са вървели пътеки към долината на р. Тъжа и р. Тунджа на юг; за Севлиевското поле с кола се е ходело по мъчно проходим черен път по пролома на р. Боазка.[1]

По продължение на Кръвенишката котловина, предимно в южните склонове на масива „Леви връх — Разлатец", в района на отделните махали около селата Кръвеник и Стоките са установени много надгробни могили, неукрепени селища, крепости и др. Многобройните единични находки от различните епохи, като оръдия на труда, оръжия, накити, битови предмети и др., са били събирани от този край в продължение на години и са запазвани от Н. Ковачев, който въз основа на тези материали подрежда в 1961 г.

музейната сбирка в с. Кръвеник. За първи път в този район се провеждат и системни археологически разкопки и проучвания на тракийската крепост на вр. „Голям Острец“ и на една могила в района на с. Кръвеник.[2]

В настоящата публикация си поставяме за цел да обнародваме най-ценните находки от музейната сбирка в с. Кръвеник и да дадем кратки сведения за обходените от нас селища, градища, некрополи и др. от този край. Всичко това ще допринесе, от една страна, да хвърлим светлина върху древната култура на този богат с археологически паметници край, а, от друга страна, ще спомогне за запълване на едно бяло петно върху археологическата карта на Кръвенишката котловина.

I. Проучвания в околността на махала „Селище“ при с. Стоките

Надгробни могили

Тук бяха установени 27 надгробни могили с различни размери (вис. от 0,50 до 5 м и диам. от 8 до 25 м), намиращи се на различни разстояния една от друга. Те не са групирани, а са пръснати. В околността на махалата „Селище“ при с. Стоките има пет могили в м. Голямата ливада, които са в близост една до друга. Нито една от тях не е разкопавана от специалисти-археолози. Някои от могилите са прорязани при изкопни работи за прокарване на път, други са изравнени при обработване на земята, а трети са почти изцяло унищожени от иманяри. Много от могилите са изчезнали при заравняване на терена. В отделни случаи, при опити да бъдат разкопавани от иманяри, в тях са направени разрези, в които се забелязва профилът на каменна могила, която се издига над терена и над която е насипана пръст. Този начин за издигане на могила е характерен за планинските и предпланински райони и се свързва с тракийските скотовъдни племена. Той проличава особено ясно при разкопките на могилния некропол в околностите на с. Столът,[3] което се намира в близост до с. Кръвеник.

При прорязване на една от могилите от иманяри е разкрит гроб с каменен градеж и покрит отгоре с плочи. Гробът има размери: дълж. 3 м, шир. 1 м и вис. 0,40 м. Подобен каменен гроб е открит в некропола в м. Кантона при с. Столът.[4] Една от могилите в махалата „Кръстевци“ е била напълно разкопана и в

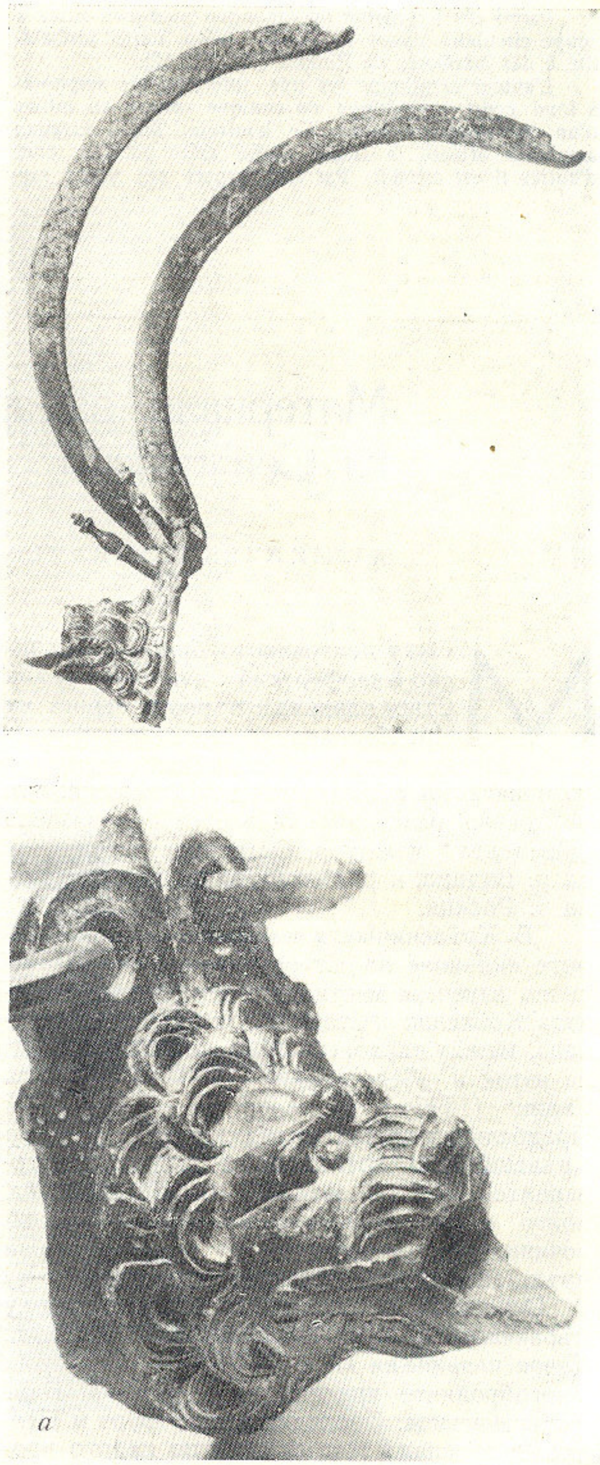

● *Обр. 1. Дръжка от бронзова кофа с апликация от махалата „Караивани“, с. Кръвеник : а) детайл.*
Fig. 1. Anse d'un seau en bronze à appliques du quartier „Karaivani“, village Krăvenik : a) détail

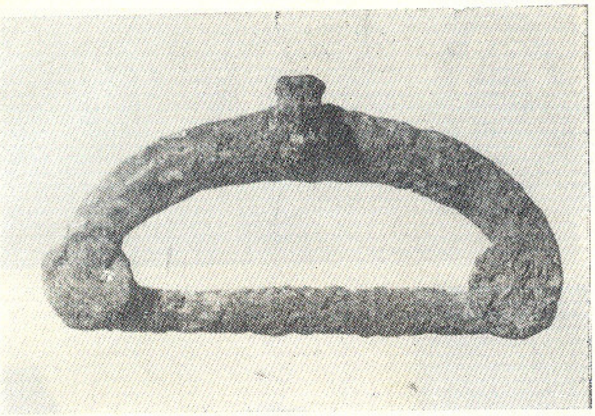

2

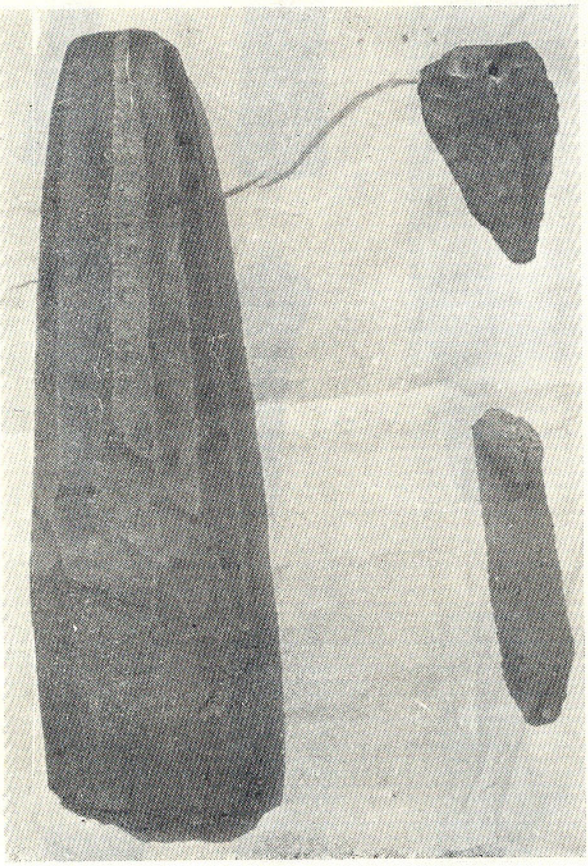

3

● *Обр. 2. Бронзов предмет от махалата „Караивани“, с. Кръвеник. Fig. 2. Objet en bronze du quartier „Karaivani“ du village Krăvenik*

● *Обр. 3. Кремъчна брадва, копие и нож от околностите на махалата „Шаварна“, с. Кръвеник. Fig. 3. Hache en silex, lance et couteau des environs du quartier „Šavarna“ village Krăvenik*

нея също е открита каменна гробница, но с по-малки размери.

В различни могили при махалата „Селище“ са намерени 7 бронзови фибули — тракийски тип, 3 върха от железни листовидни копия, 1 крив тракийски нож, част от горния ръб на бронзова кофа, желязна мотика, бронзови гривни, фрагменти от глинени съдове и др. Въз основа ва материала и главно на керамиката и на тракийския тип фибули отнасяме тези надгробни могили, на брой 27, към V—IV в. пр. н. е., като ги свързваме с тракийските скотовъдни племена.

II. Проучвания в района на с. Кръвеник

В района на с. Кръвеник са пръснати много махали, около които се наброяват 61 надгробни могили. Някои от тях са вече напълно унищожени, а запазените досега имат размери: вис. от 0,50 до 4 м и диам. от 8 до 20 м.

Една от тях, известна под името „Бабина Йовина могила“, има вис. 2,50 м и диам. 14 м. Тя е била разкопана напълно от селяните за заравняване на терена. При разкопаването ѝ е присъствувал Н. Ковачев и той отбелязва, че под 1,50 м землен насип е била открита каменна могилка. Начинът на изграждане на могилата е бил същият, както описаният по-горе. В основата на каменната могилка са били открити две глинени урни, като по-голямата от тях е била пълна с пепел, горели човешки кости и въглени. Впоследствие тези глинени урни са били начупени и от тях сега са запазени само фрагменти. Въз основа на тези фрагменти и на начина на изграждане на могилата датираме погребението към IV в. пр. н. е. Подобни глинени урни са открити в околностите на с. Столът и при вр. „Голям Острец“[5] и се датират към V—IV в. пр. н. е. В насипа от същата могила е бил намерен добре изработен, силно ретуширан по страничните ръбове кремъчен връх за стрела. Той има размери: дълж. 3,50 см, шир. при основата 2,2 см. Подобни стрели са намерени в Мадара,[6] в селищната могила при с. Султан (сега Невски), Поповско,[7] в Коджадерменската могила, Шуменско,[8] в селищната могила при Русе[9] и др.

Съдейки по техниката на обработката, особено по ретуша и въз основа на останалия материал, с който разполагаме, главно на аналогиите от Мадара, можем да отнесем този кремъчен връх за стрела към енеолита.

Тази находка ни показва, че наблизо е имало енеолитно селище, от което е взимана пръст за насипване на могилата.

В махалата „Караивани" в околностите на Кръвеник при изравняване на терена в градината на Иван Колев Тотев била разкрита каменна могилка. След нейното разчистване се разкрива погребение с трупополагане, ориентирано юг—север. Тук били намерени следните погребални дарове:

а) връх за копие, силно повредено от ръждата, разчупено на три парчета;

б) дръжка от бронзова кофа и части от нея. Дръжката е с елипсовидно надлъжно сечение и е направена от две части с четвъртито напречно сечение. В двата си края всяка от частите е изтънена и врязана навътре, след което извива отново навън, така че се получава елипсовиден отвор. Завършеците на дръжката са специално оформени — набраздени с плитки напречни канелюри, след което следва удължена яйцевидна част и накрая — топче, завършващо с малка пъпка. Така описаните отделни части от завършека са разграничени помежду си с малки дискчета. В единия си край и двете части на дръжката са отчупени точно при извивката, от която личи само част. Двете части от дръжката са били съединени помежду си с две пластинки (едната липсва) — апликации с релефно изображение на лъвска глава с отворена паст за изливане на течност от кофата и с грижливо предадена грива, очи и муцуна. В горната част на лъвската грива се виждат две неподвижни халки — уши, за които са били прикрепени подвижните дръжки на съда. Размери на дръжката: дълж. 19 см, шир. 6,5 см, деб. 0,8 см, диам. на пластинката с украса — 4,5/6 см (обр. 1).

Между ушите на дръжката има украса от малък трирьбест израстък. Апликацията е моделирана добре. Особено добре е предадена предната част от лъвската глава.

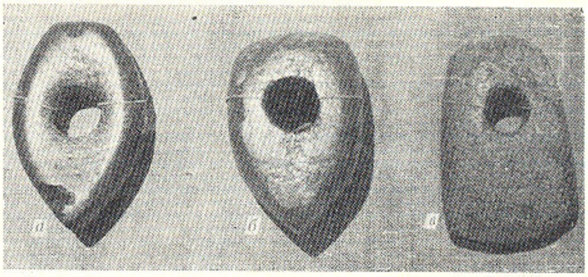

4

● *Обр. 4. Каменни брадви-чукове, намерени на различни места около с. Кръвеник. Fig. 4. Haches-marteaux en pierre découvertes à divers endroits près du village Krăvenik*

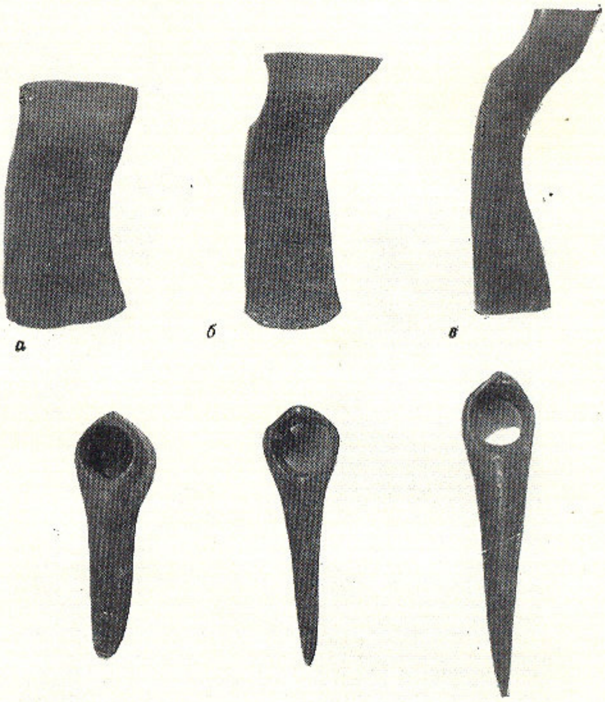

5

● *Обр. 5. Плоска медна брадва и две клиновидни бронзови брадви с дупки от околностите на с. Кръвеник. Fig. 5. Hache plate en cuivre et deux haches en bronze en forme de coin avec des trous, des environs du village Krăvenik*

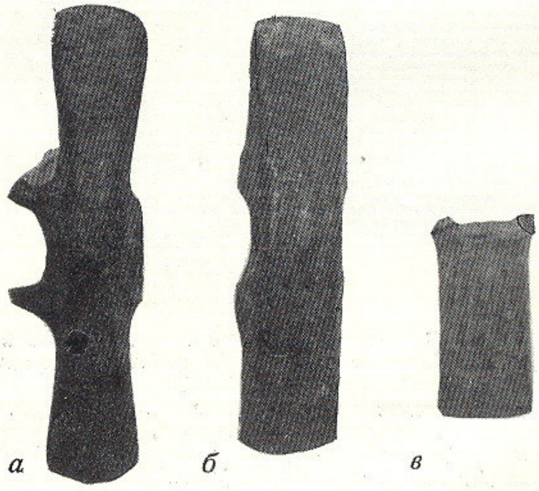

6

● *Обр. 6 а) двойна бронзова брадва от с. Столът; б) двойна бронзова брадва от с. Кръвеник, в) бронзова брадвичка тип „келт" от с. Кръвеник. Fig. 6 а) hache double en bronze du village Stolăt; б) hache double en bronze du village Krăvenik; в) petite hache en bronze de type „celtique" du village Krăvenik*

7

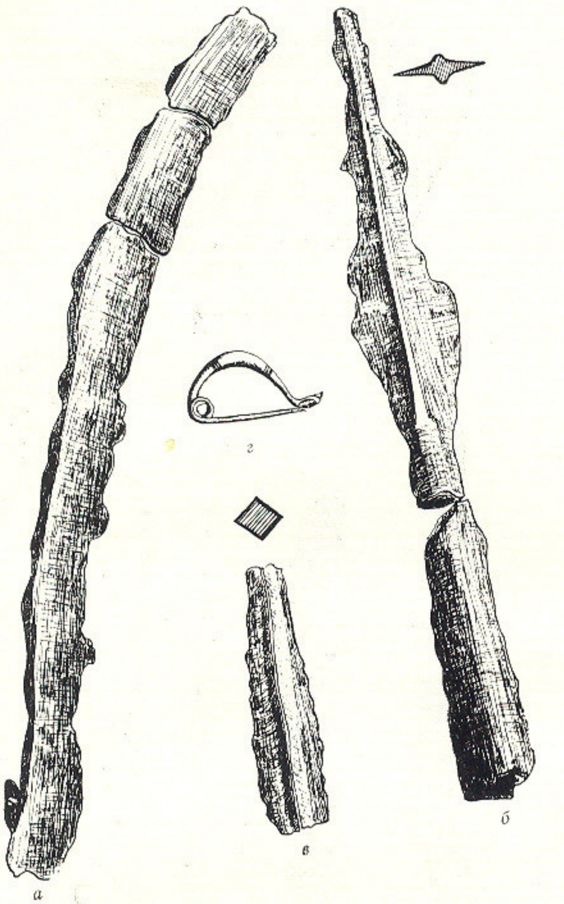

● *Обр. 7. Колективна находка от надгробната могила в м. Пириево край с Кръвеник: а) крив железен тракийски нож; б) два фрагмента от железно копие; в) фрагмент от железно копие; г) дъговидна сребърна фибула тракийски тип. Fig. 7. Trouvaille de la tombe tumulaire du lieu dit Pirievo près du village Krăvenik: a) couteau thrace recourbé en fer; б) deux fragments de lance en fer; в) fragment de lance en fer; г) fibule en forme d'arc en argent de type thrace*

От същата кофа са евентуално и два фрагмента, които могат да се съединят. Запазени са части от горната и долната част с плитък жлеб между тях. Поради патината не личи дали е имало украса.

Подобни дръжки на кофи са откривани в с. Тополово, Асеновградско,[10] Злокучене, Шуменско,[11] Поляново, Харманлийско,[12] и др. Приведените аналогии на бронзови кофи с апликации се датират към IV в. пр. н. е., към което време отнасяме и тази бронзова дръжка.

в) масивен бронзов предмет, дъговидно извит (обр. 2). От едната си страна е плосък и има правоъгълно напречно сечение, а дъгата е заоблена. Последната е украсена в средата с висок релефен израстък с форма, близка до зооморфната, а в двата си края — с по едно полукръгло топче върху ниска цилиндрична подставка. Дълж. 10,3 см, вис. 4,7 см, шир. 0,8 до 1,4 см, деб. 1,2 см.

Предметът е вероятно част от конска амуниция. Аналогични предмети са намерени в могила № 1 при с. Столът, Севлиевско,[13] Панагюрище,[14] Мезек,[15] Поповене, Харманлийско,[16] Оризово, Чирпанско,[17] Янково, Шуменско,[18] и др. Всички тези сродни бронзови предмети се отнасят към IV в. пр. н. е., към което време датираме и описания тук масивен бронзов предмет.

г) фрагменти от тракийска керамика. Въз основа на погребалния инвентар: дръжката от бронзова кофа с апликация, бронзовия предмет и керамиката датираме могилата сравнително точно към IV в. пр. н. е. и я свързваме с тракийските скотовъдни племена, които са живели по това време в Кръвенишката котловина.

В много от надгробните могили, разкопавани при изкопни работи, са откривани погребални дарове, отнасящи се към V—IV в. пр. н. е. Почти всички погребения в тези могили са с трупоизгаряне.

В близост до някои от тези могили се откриха неукрепени тракийски селища, каквито са например тези в местностите Карамедовото, Дългата ливада, в околностите на махала „Пейковци“ и др. По повърхността на тези селища се откриха фрагменти от тракийска керамика, напълно идентична с тази, която откриваме в надгробните могили. От това следва, че всички надгробни могили и тракийски неукрепени селища в Кръвенишката котловина, както и тракийските укрепени селища в м. Имането, на вр. Голям Острец[19] се отнасят към V—IV в. пр. н. е.

Сега ще разгледаме по-характерните находки, намерени случайно при изкопна работа и при обработване на земята в Кръвенишката котловина, които понастоящем се намират в музейната сбирка в с. Кръвеник.

1. *Връх от копие* (инв. № 1), изработено от светлокафяв кремък, с листовидна форма и размери: дълж. 7 см, шир. при основата 4,5 см и при върха 0,8 см (обр. 3). Намерен в м. Тропа, махала Тодоровци. В горния ляв ъгъл върхът има естествена дупка с размер 0,06 см. Подобни върхове от копия са открити в с. Султан (сега Невски), Поповско.[20]

2. *Кремъчен нож* (инв. № 2) със светлокафяв цвят и дълж. 10 см, шир. при основата — 2,40 см (обр. 3). Намерен е в м. Търнивата нива на Слатински рът срещу махалата „Шаварна“ при изкопна работа за направа на тераси за овощни градини.

3. *Плоска клинообразна кремъчна брадва* (инв. № 4) със светлокафяв цвят и размери: дълж. 24,50 см, шир. при острието 7 см, при тъпата част — 3,5 см (обр. 3). Намерена е случайно в околността на махала „Лумпари“. Аналогични кремъчни брадви са открити в м. Бързелца, в околността на с. Столът, Габровско,[21] при Русе,[22] при с. Кьосебазиргян, Шуменско,[23] и др. По формата, обработката и съгласно приведените аналогии тази кремъчна брадва трябва да се отнесе към енеолита.

4. *Три кремъчни пластинки* (инв. № 3) със светлосив цвят. Първата е с трапецовидна форма, дълж. 7,40 см, шир. при голямата основа 5 см, втората има паралелепипедна форма, в единия край дъговидна. Размери: дълж. 5,8 см, средна шир. 2,8 см. Третата пластинка е с правилна форма, дълж. 4,8 см и шир. 2 см. Намерени при оране в м. Трапа в махалата „Тафровци“.

Всички тези кремъчни находки, отнасящи се към енеолитната епоха, показват, че в Кръвенишката котловина е имало и енеолитни селища. Това са най-ранните следи от живота на човека в този район.

5. *Три каменни брадви-чукове с дупки* (инв. № 6, 7, 12), добре изгладени и полирани. Едната (обр. 4 *а*) е дълга 8,8 см, шир. през средата — 5,4 см, с диам. на дупката 2 см. Намерена е в коритото на Пейновски дол, южно от Табашка махала. Втората (обр. 4 *б*) е дълга 7,5 см, шир. през средата 5 см, деб. 4,5 см, диам. на дупката 2,1 см. Намерена е в м. Сухата чешма южно от махалата „Шопи“. Третата (обр. 4 *в*) има дупка, противоположна на острието, което я прави подобна на тесла. Има дълж. 8,5 см, шир. при острието 5 см, диам. на дупката 2 см. Намерена е в м. Бялана, близо до с. Горна Росица. Подобни брадви-чукове са намерени във Влашко село, Врачанско.[24]

6. *Плоска каменна мотика* (инв. № 9). от сивокафяв пясъчник. Дълж. 15,5 см, шир. при острието 6,8 см. Намерена в долината на р. Негойчевица. Тук е намерена и каменна бойна топка (инв. № 10) със сферична форма и тъмнокафяв до зеленикав цвят. Диам. 10 см.

Подобни каменни мотики са намерени у нас в Пловдив,[25] Търговище,[26] Мездра[27] и др. Те се отнасят към енеолита.

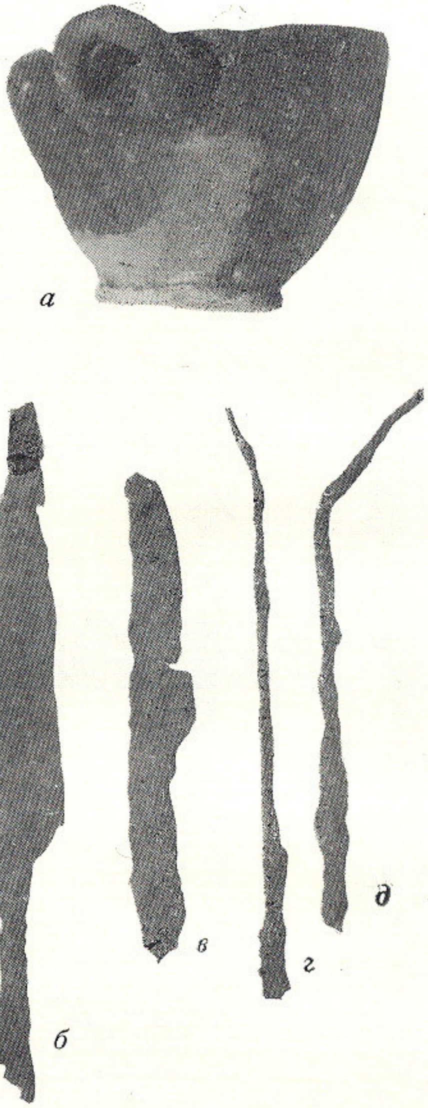

8

● *Обр. 8. Колективна находка от могила в махалата „Караивани“, с. Кръвеник: а) глинен съд с две дръжки; б) желязно копие с изкривен връх; в) желязно копие; г) желязно копие с втулка; д) железен крив нож. Fig. 8. Trouvaille d'un tumulus du quartier „Karaivani“ du village Krävenik: а) vase en argile à deux anses; б) lance en fer à pointe recourbée; в) lance en fer; г) lance en fer à douille; д) couteau en fer recourbé*

Споменахме, че въз основа на приведените аналогии отнасяме всички тези брадвичукове, плоската мотика и бойната каменна топка към енеолита. Те подкрепят изказаната по-горе мисъл, че в Кръвенишката долина вероятно е имало селища от енеолита.

Обаче най-много находки в този район намираме от тракийската предримска епоха. Те са свързани с местните тракийски скотовъдни племена, които са живели тук непрекъснато от късния бронз до края на късната античност.

7. *Плоска медна брадва* (инв. № 11) с дупка, успоредна на острието (обр. 5 *а*). Дълж. 13 см, шир. при острието 6 см, а диам. на отвора 2,6 см. Неизвестно местонамиране. Аналогични медни брадви са открити в с. Малево, Ямболско,[28] и другаде. Те се отнасят към началото на бронзовата епоха, към което време датираме и нашата брадва.

8. *Две клиновидни бронзови брадви* с дупки, от неизвестно местонамиране. Първата (инв. № 13) е покрита с тъмнозелена патина (обр. 5 *б*). Дълж. 14,7 см, шир. при острието 5 см, а в горния край 6 см, диам. на отвора от 3 до 3,7 см. На вътрешния си ръб има бразда. Добре запазена. Втората брадва (инв. № 14) е дълга 18 см (обр. 5 *в*). Шир. при острието 4 см, а при горния край 3,5 см, външен диам. на дупката 2,7 см, а вътрешен 3,2 см. На вътрешния ръб има две дълбоки ямички, останали като шупли при отливането. Подобни клиновидни бронзови брадви са открити у нас в Асеновград и Стара Загора.[29] Отнасят се към края на бронзовия период, към което време спадат и нашите.

9. *Плоска бронзова брадвичка тип келт* (инв. № 15). Покрита е със светлозелена патина (обр. 6 *в*). Дълж. 7 см, шир. при острието 3,4 см. Отворът в горния край има елипсовидна форма с диам. 2,6 и 2 см. Намерена е в околностите на махалата „Лумпари“. Аналогични брадви от тип келт са открити на много места в България, например в с. Флорентин, Видинско,[30] Г. Стоилово, Севлиевско,[31] Г. Косово, Севлиевско,[32] където има колективна находка от 28 брадвички. Известни са и калъпи за отливането им. Така напр. в с. Сокол, Новозагорско, са намерени калъпи за бронзови брадвички, представляващи цяла колективна находка.[33]

10. *Двойна бронзова брадва* с дупка (инв. № 16). Дълж. 15,6 см, шир. на острието 3,3 см, диам. на дупката 3,6 см (обр. 6 *б*). Страничните израстъци при отвора са изпилени. Намерена е в долината на р. Боазка. Напълно идентична на тази двойна брадва бе открита в околностите на с. Столът, Габровско[34] (обр. 6 *а*), което се намира само на 7 км от с. Кръвеник. Аналогична е и медната брадвичка от с. Обручище, Старозагорско.[35] Нашата двойна брадва от Кръвеник има известни различия във формата и начина на изработка от брадвите от критско-микенската епоха, но е напълно еднаква с тази от с. Столът. Това обстоятелство говори, че не е била внесена отвън, а е местно производство. Това се потвърждава и от двойната брадва от с. Семерджиево, Русенско,[36] открита заедно с медно и бронзово кюлче и с три брадви тип келт, които позволяват да я датираме между XI и X в. пр. н. е.

11. *Дъговидна бронзова фибула* със спирала в двата си края (инв. № 18). В предния край има триъгълна плочка за иглодържател. Дъгата е четириръбеста, а иглата — отчупена. Дължина 8 см. Произлиза от неизвестно местонамиране. Подобна фибула е открита в с. Дебнево, Габровско,[37] и се отнася към VIII—VI в. пр. н. е., към което време отнасяме и нашата фибула.

12. *Дъговидна бронзова фибула тракийски тип* (инв. № 19). Има дълж. 5,4 см и вис. 2,5 см. Лъкът е изработен от четириръбест тел и завършва отпред с извита главичка, подобна на гвоздей. Иглата е отчупена. Точното местонамиране не е известно. Подобни фибули у нас са откривани на много места. Например при град Троян,[38] с. Надежда, Ловешко,[39] и др. Те се датират към IV в. пр. н. е., към което време отнасяме и нашата.

13. *Колективна находка* от надгробна могила в м. Пириево, намерена при изкопна работа от селяните. Находката представлява инвентар на погребение с трупоизгаряне. Състои се от следните предмети: а) Крив железен нож, счупен на три части. Дълж. 28,5 см, шир. на острието 2 см. Ножът е силно повреден от ръждата. б) Два фрагмента от желязно копие с добре очертан изпъкнал заострен ръб. Дълж. 26 см, дълж. на острието 16,5 см, шир. 3,5 см. в) Два фрагмента от желязно копие, силно повредено от ръждата с дълж. 18 см. г) Дъговидна сребърна фибула, тракийски тип (инв. № 41). В единия край има спирала, завита от ляво на дясно, а в другия — израстък от уши за закопчаване на иглата, която завива нагоре. Главичката ѝ е счупена. Дължина 2,3 см деб. на лъка 0,2—0,5 см. В дебелата си част лъкът е орнаментиран на две места с по три успоредни линии (обр. 7 *а—г*). Тази фибула е напълно идентична с описаната по-горе под № 12. Въз основа на нея ние датираме останалия погребален инвентар, както и цялата могила към IV в. пр. н. е.

14. *Колективна находка*, намерена в могила при прокарване на път през махалата

„Караивани“, с. Кръвеник. В могилата е открито погребение с трупоизгаряне и следните дарове: а) Глинен съд (инв. № 44) във фрагментирано състояние. Той е слепен и и възстановен, има форма на камбана с подчертано пръстеновидно дъно и две странични дръжки при устието (обр. 8 *а*). Външната повърхност има черен цвят. Вис. 8,5 см, диам. на устието 13,5 см, а на дъното 6,5 см. Дръжките са дълги 5 см и шир. 4,50 см. Подобни съдове са намерени в редица могили у нас, и то при погребения: в с. Езерово, Първомайско,[40] Мезек, Свиленградско,[41] и Кипра,[42] Столът, Габровско,[43] и др. Всички посочени съдове се датират към IV в. пр. н. е. Тази датировка можем да отнесем напълно и към нашия съд, тъй като тя се потвърждава и от останалия погребален инвентар, открит в могилата. б) Желязно копие с изкривен връх и с дълж. 29,5 см, шир. на острието 2,8 см, диам. на втулката 0,6 см. в) Желязно копие с дълж. 34 см, а само на острието 24,5 см, диам. на в тулката 1 см. г) Желязно копие с втулка, дълж. 30 см, средна шир. на острието 1,4 см и диам. на втулката 1,4 см. д) Железен крив нож с дълж. 23,4 см, шир. 3 см. Върхът му е изкривен. Всички тези предмети са силно повредени от ръжда (обр. 8 *а—д*).

15. *Колективна находка*, намерена при разкопаване на една могила за заравняване на терена в м. Могилите при с. Малък Вършец. Разкрито е погребение с трупоизгаряне, като от погребалните дарове са запазени следните предмети: а) Желязно умбо от щит с кръгла форма. Външен диам. 18 см, диам. на вдлъбнатата част 11,5 см, вис. 5,5 см. По периферията има 4 дупки за прикачване на гвоздеи. б) Железен връх на копие (инв. № 45) с дълж. 45 см, шир. на острието 3,6 см, дълж. на дръжката 12 см, диам. на втулката 1,8 см (обр. 9 *а*,*б*). Напълно аналогичен връх на копие и умбо са известни от Плевен[44] и с. Виноград, Търновско.[45] Те се отнасят към III—II в. пр. н. е., към което време спадат и нашите находки.

16. *Три железни върха на копия* с листовидно острие и втулка: а) Първият (инв. № 23) е намерен в могилно погребение в махалата „Тафровци“. По средата на острието той има ясно очертан изпъкнал заострен ръб. Втулката е силно повредена. Дълж. 12,5 см, дълж. само на острието 11,5 см. б) Вторият (инв. № 21) е намерен в м. Поляната близо до с. Кръвеник. Има дълж. 16 см, а само острието 8 см, шир. 2 см, дълж. на втулката 8 см, диам. на дупката 1,4 см. в) Третият (инв. № 22) е намерен близо до надгробна могила в околностите на с. Кръвеник, разкопана до основи за изравняване на терена. Той е дълъг 8,2 см, а само острието му 4,5 см. Втулката е дълга 3,7 см и има диам. 0,8 см.

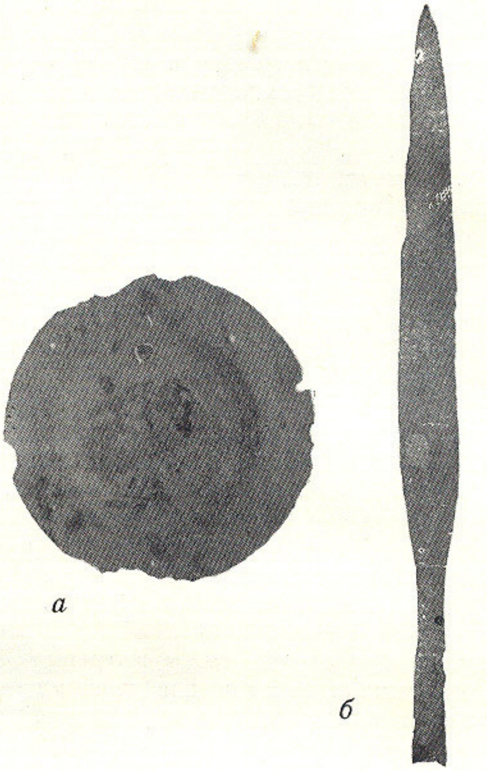

9

● *Обр. 9. Колективна находка от м. Могилите, с. Малък Вършец: а) желязно умбо от щит; б) железен връх за копие. Fig. 9. Trouvaille du lieu dit Mogilite, village Malăk Văršec: a) umbo en fer d'un bouclier; б) pointe de lance en fer*

В могилното погребение в м. Могилата са били открити: а) Част от крив железен нож с дълж. 16 см, средна шир. на острието 30 см. б) Железен връх на копие с дълж. 40 см, средна шир. 5 см и диам. на втулката 1,7 см. в) Две части от железен връх на копие (инв. № 43) с дълж. 20 см и шир. на острието 3 см. Подобни върхове на копия с изпъкнали заострени ръбове по средата са открити в редица могилни погребения в нашите земи: при с. Брезово, Пловдивско,[46] с. Надежда, Ловешко,[47] с. Столът, Габровско,[48] с. Виноград, Търновско,[49] и др. Приведените аналогии се отнасят към IV—III в. пр. н. е., към което време отнасяме и нашите находки.

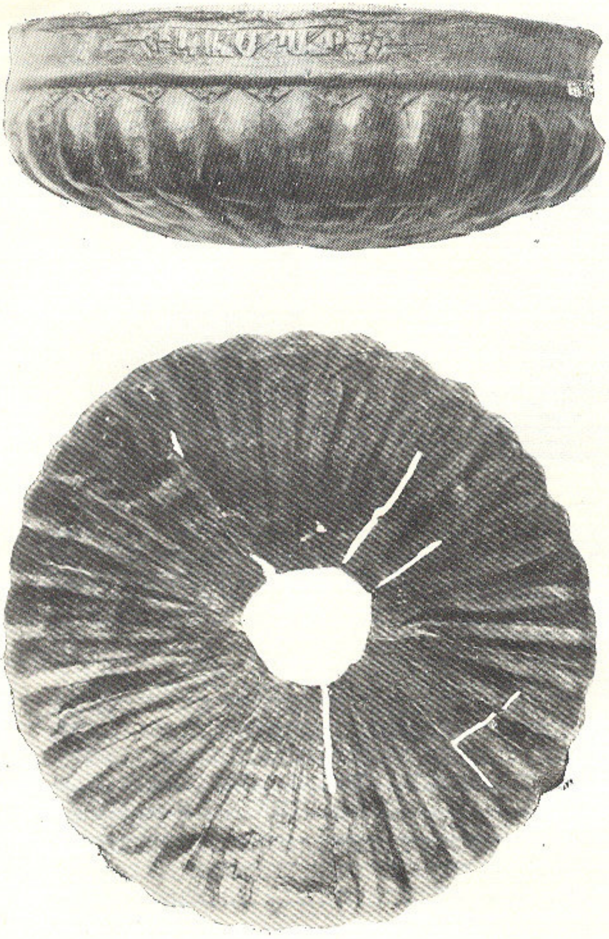

10

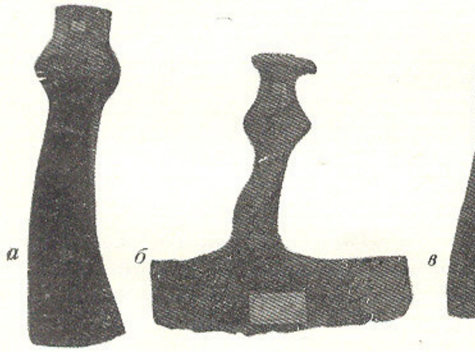

11

● *Обр. 10. Сребърно тасче (фиале) от околностите на с. Кръвеник. Fig. 10. Phiale en argent des environs du village Krăvenik*

● *Обр. 11. Железни брадви: а) клинообразна брадва от околностите на с. Кръвеник; б) брадва от околностите на с. Кръвеник; в) клинообразна брадва от околностите на с. Кръвеник. Fig. 11. Haches en fer: a) hache en fer en forme de coin des environs du village Krăvenik; б) hache des environs du village Krăvenik; в) hache en forme de coin des environs du village Krăvenik*

17. *Посребрено медно тасче* (фиале), което е една от най-интересните находки в музейната сбирка в с. Кръвеник. Намерено е вероятно в тракийска надгробна могила в околностите на селото (обр. 10 *а, б*). Изработено е от тънка посребрена медна тенекия. Диам. на устието 10,7 см. Минимален диам. в долната счупена част 2,1 см. Максимален диам. в средата 11 см. Дебел. на устния ръб 0,2 см. Дебел. на стената в долната част 0,1 см. Вис. 3,3 см.

Тасчето е сравнително дълбоко, с няколко надлъжни напуквания. Устието му е равно, ръбът му е слабо надебелен навън. Шийката му е ниска, слабо стеснена в сравнение с устието и цилиндрична. Тя е отделена от останалата част на съда с висок надебелен ръб. Под този ръб съдът е украсен околовръст с дълги канелюри, като при краищата, където те се съединяват помежду си, има по три малки пъпки.

Долната част на тасчето под ръба на шията е слабо разширена в сравнение с нея така, че диаметърът тук е почти колкото при устието. Под тази цилиндрична част следва същинската долна част, имаща форма на конус, обърнат с върха надолу. Самото дъно е изцяло отчупено. Вероятно то е било с омфалос в средата, който сега липсва.

Цялата долна част на съдчето, от ръба на шийката до самото дъно, е била пресечена с 33 успоредни канелюри, разделени една от друга от радиално разположени релефни украси — листовидни орнаменти, заемащи централната част на съда и стесняващи се силно в долната, конусовидна част. Върху всеки от стесняващите се надолу ръбове има по един плитък улей.

Шията на тасчето е без украса. Тук се забелязват само отделни букви в специално оформено надписно поле. Буквите са осем на брой и са разделени в две групи. В първата личи ИIКО, а във втората — МОКР.

От двете тесни страни полето е фланкирано от по един орнамент релефна линия, върху която в края, близо до надписа, е изобразена трилистна малка детелина, а след това следва отново релефна линия.

В горния край на шийката има на едно място вторично направен голям отвор с диам. 0,5 см. Сребърни тасчета с подобна украса са ни известни от много погребални могили в нашите земи при с. Градница,[50] с. Радювене,[51] с. Владиня,[52] Дуванлий, Пловдивско,[53] Панагюрище,[54] Александрово,[55] Брезово,[56] Буковци,[57] Браничево,[58] Тетевен,[59] Луковит[60] и др. От всички приведени аналогии най-важна за нас е сребърната фиала от с. Градница, тъй като Кръвеник се намира само на 10 км от това село. Освен това според акад. Д. П. Димитров съдчето от Градница по характер, варварски стил и начин на украса е произведение на местната тракийска промишленост.[61] Фиалето от Кръвеник има най-близки аналогии в находките от Градница, Александрово и Радювене и се датира към IV в. пр. н. е. То може да се свърже с произведенията на местната тракийска промишленост, независимо че в него майсторът копира образци от ориенталската торевтика.[62]

От разгледаните дотук находки от предримската епоха се вижда, че в Кръвенишката котловина е имало интензивен непрекъснат живот през енеолита, бронза, халщата и латена.

Изграждането на могилите от некрополите в селата Кръвеник и Стоките е ставало по един и същи начин. Въз основа на аналогичните, известни нам могилни съоръжения от различни части на страната идваме до извода, че този начин на изграждане на могилите е характерен само за тракийските скотовъдни племена, които са живеели предимно в планинските и предпланински райони.

Този извод се потвърждава напълно и от откритите и обнародвани вече находки, от природните условия и от двете крепости на вр. „Голям Острец“ и в м. Имането, които са в съседство с Кръвенишката котловина. Тракийските скотовъдни племена от този район са използували тези крепости за убежище на населението и на добитъка си по време на опасност. Публикуваните тук за първи път материали от некрополите и селищата в Кръвенишката котловина ни дават възможност да установим, че тракийските скотовъдни племена в този район са се намирали в културно отношение на доста голяма висота, познавали са грънчарското колело, умеели са да обработват добре металите, произвеждали са различни оръдия на труда, оръжия, накити, строели са крепости, изграждали са надгробни могили и са поддържали културни връзки с близки и далечни сродни с тях тракийски племена.

През римската, ранновизантийската епоха и през ранното средновековие животът в Кръвенишката котловина продължава, за което съдим по някои археологически материали.

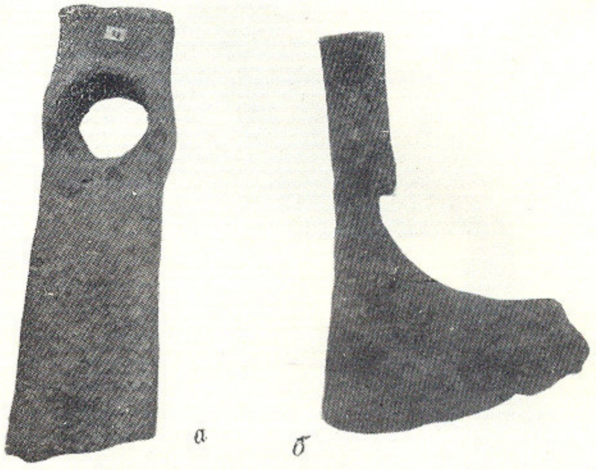

12

Обр. 12 а) желязна мотика от околностите на с. Кръвеник ; б) желязна брадва от околностите на с. Кръвеник. Fig. 12 a) houe en fer des environs du village Krävenik ; б) hache en fer des environs du village Krävenik

18. *Три железни брадви*: а) Първата (инв. № 53) е клинообразна, намерена в м. Липова могила в махала „Дряна“ в околностите на с. Стоките (обр. 11 *а*). Тя е дълга 20,4 см, шир. при острието 10 см, а при чука 2,8 см. При отвора има уши с дължина 5 см. Елипсовидната дупка за дръжка е с диам. 3,2 см — 3,8 см. б) Втората брадва (инв. № 54) е намерена в махала „Лумпари“ в околностите на Кръвеник. Тя е с удължено хоризонтално острие с дълж. 18,3 см и шир. 4,2—5 см, вис. на брадвата 20 см, шир. на ушите при отвора 5 см, шир. на чука — 5 см. Дупката за дръжка е кръгла с диам. 3 см (обр. 11 *б*). в) Третата брадва е клинообразна и е намерена в махала „Долни Паздери“ (обр. 11 *в*). Дълж. 24,5 см, шир. на острието 7 см, шир. при чука 3,5 см, а при страничното разширение при дупката за дръжка 5,5 см. Диам. на дупката 4,5—3,5 см. Железни брадви от този тип са характерни за късната античност и ранното средновековие. Напълно аналогични брадви са открити в нашите земи в м. Градището при с. Якимово, Михайловградско,[63] Преслав[64] и др. и се отнасят към ранното средновековие (IX—X в.), към което време отнасяме и нашите брадви.

19. *Железни мотика и брадва.* а) Мотика, (инв. № 51), намерена в околностите на с. Кръвеник (обр.12 а). Тя има дълж. 20 см, шир. на острието 6,5 см и при тъпата част 5 см, диам. на дупката за дръжка 4,5—4,2 см. б) Брадвата (инв. № 55) е намерена в м. Драгнин дол на 1 км югозападно от Кръвеник. Острието е хоризонтално удължено надясно и е дълго 12,5 см и широко 3,3 см. Шир. на брад-

вата 18,2 см. Размерите на ръбестия чук са 2,7/4,3 см, а диам. на отвора за дръжка 2,5/3 см (обр. 12 *б*). Подобни мотики и брадви са ни познати от Преслав[65] и другаде и се отнасят към средновековието (XII—XIII в.).

20. *Железни предмети.* а) Желязно копие (инв. № 60) с неизвестно местонамиране, случайна находка. То има щиковидна форма и е четириръбесто. Дълж. 14,4 см, вътрешен диам. на отчупената втулка 1,3 см. б) Връх на копие (инв. № 61), намерен в м. Рътлината в околностите на с. Кръвеник. Върхът му е силно закривен и счупен. Дълж. 15 см, вътрешен диам. на втулка 1,2 см. в) Тесла (инв. № 57), намерена в махалата „Караивани“ в околностите на с. Кръвеник. Острието е с извити върхове. Дълж. 12,8 см, шир. на острието 5,8 см. Отворът за дръжка е улеовиден с несъединени отпред краища. г) Огрибка (инв. № 56), намерена при оране в махалата „Тафровци“ в околностите на Кръвеник. Острието има листовидна форма със слабо завит край. Дълж. 17,5 см, шир. 7,5 см. д) Косер (инв. № 59), намерен в м. Макоевото в околностите на Кръвеник. Острието е дъговидно, а дръжката четириръба. Дълж. 25,5 см, а дълж. на острието 13,3 см, шир. 3,2 см. Всички тези железни предмети се отнасят към XI—XII в.

21. *Железни върхове* за стрели с неизвестно местонамиране — 9 броя. По форма те са ромбовидни, листовидни. Дръжките им са различни — шип или втулка. Някои стрели са трикрили, тип „лястовича опашка“ и др. Всички са характерни за нашите земи през ранното средновековие (VIII—XI в.).

22. *Погребални дарове*, открити при изкопна работа в м. Града, в погребение: а) 4 броя кръстообразни бронзови фибули. Иглодържателят е орнаментиран с двойни изпъкнали полукръгове. Иглите на всички фибули завършват с топчета при пружината, които са отчупени. Дълж. от 6,8 до 7,5 см и вис. от 3,5 до 4,7 см. Подобни фибули са известни от Нове[66] и другаде и се датират към IVв. б) Фрагменти от обици с ромбовидни пластинки. в) Наниз от черни маниста. Въз основа на кръстовидните бронзови фибули целият погребален инвентар се датира към IV в.

23. Шест затворени *стъклени гривни* с неизвестно местонамиране. Изработени са от синьо, черно и зелено стъкло и имат диам. от 6,4 до 8,5 см.

24. а) Две *бронзови гривни* от неизвестно местонамиране. Едната е отворена с диам. 4,6 см. Украсена е по външния ръб с врязани черти и ямички. Втората е също отворена и е от 4 усукани тела, които завършват с петлици. б) Бронзово кръстче от м. Калето при с. Градница с размери 3,5—5,7 см. в) Три бронзови пръстена. Единият с метална кръгла плочка с дълж. 1,5 см и диам. на халката 2 см. г) Вторият с елипсовидна метална плочка с размери 1,1 см, орнаментирана с 5 врязани линии. Диам. на халката 1,9 см. д) Третият пръстен е без плочка (инв. № 84) с диам. на халката 2 см.

Всички тези накити, описани под № 23 и № 24. са характерни за нашите земи през средновековието (XII—XIV в).

Разглежданите находки, които се отнасят към римската, ранновизантийската и средновековната епоха и са намерени в Кръвенишката котловина, ни дават основание да установим, че животът на човека е продължил тук без прекъсване до края на XIV в. Тракийските крепости на вр. „Голям Острец“ и в м. Имането се използват и от римляните през IV—V в. като наблюдателни пунктове за охрана на Русалийския проход, през който е преминавал римски път. За това говорят откритите тук находки и части от погребални съоръжения.[67]

---

[1] Ж. Гълъбов, И. Иванов и др., Физическа география на България, София, 1956, стр. 121 и сл.; И. Н. Ланджев, Геологията на част от централния Балкан и Предбалкана в областта на горното течение на р. Видима, Сп. на Българското геологическо дружество, 1940, кн. 1, стр. 29—63; Хр. Антонов, Геология на високия Централен Балкан между Русалийския и Имитлийския проход и Предбалкана в горното течение на р. Росица, Сп. БГД, 1943, кн. 3, стр. 137—197; С. Попов, Севлиево и Севлиевско; Н. П. Ковачев, Местните названия от Севлиевско, София, 1961, стр. 1—3.

[2] А. Милчев, Археологическо проучване на Севлиевско и Троянско, ГСУ ФИФ, L, кн. 1, 1956, стр. 445—539; А. Милчев и Н. П. Ковачев, Непубликувани паметници от Севлиевско, Археология, 1967, кн. 2, стр. 39—46.

[3] А. Милчев, цит. съч., стр. 462—463.

[4] Пак там, стр. 484, обр. 18.

[5] Пак там, стр. 465, табл. III, обр. 2, стр. 514—515, табл. XIX, обр. 1, обр. 36.

[6] Р. Попов, Материали за предисторията на Мадара. В Мадара: I, София, 1934, стр. 50, обр. 14—17.

[7] В. Миков, Могилата при с. Султан, Поповско, ГНМ, 1922—1925, стр. 24, обр. 23.

[8] Р. Попов, Коджадерменската могила при гр. Шумен, ИАД, VI, 1919, стр. 80, обр. 62.

[9] Г. Георгиев, Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 128, обр. 94.

[10] К. Жуглев, Антични археологически находки от Асеновградско, Археология, 1965, кн. 4, стр. 41—42, обр. 9 и 10.

[11] И. Велков, Могилна находка от с. Злокучене, ИАИ, VI, стр. 254, обр. 183—185.

[12] И. Велков, Антични паметници из България, ГНМ, 1922—1923, стр. 150, обр. 213.

[13] А. Милчев, Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско, ГСУ ФИФ, L, ч. I, 1957, стр. 469—470, табл. IV, 2.

[14] Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1916, стр. 26, обр. 24.

[15] Б. Филов, Куполните гробници от Мезек, ИАИ, XI, 1937, стр. 65, обр. 70.

[16] И. Велков, Антични паметници из България, ГНМ, 1922—1923, стр. 151, обр. 215.

[17] Д. Цончев, Антична гробница при Оризово, ГНМП, I, 1948, стр. 23, обр. 11.

[18] Ц. Дремсизова, Надгробни могили при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, стр. 66, обр. 9 (1).

[19] А. Милчев, Археологическо проучване на Севлиевско . . . , стр. 502—507, обр. 23 а.

[20] В. Миков, Могилата при с. Султан, Шуменско, ГНМ, 1922—1925, стр. 24, обр. 25 в.

[21] А. Милчев, Археологическо проучване на Севлиевско . . ., стр. 450—451, табл. I, обр. 1.

[22] Г. Георгиев и Н. Ангелов, цит. съч., стр. 128, обр. 92, 93.

[23] В. Миков, Могилата при Кьосебазиргян, Шуменско, ИАИ, 1924, стр. 220, обр. 90.

[24] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1935, стр. 38, обр. 11.

[25] К. Кънчев, Земеделски оръдия от неолита и енеолита в българските земи, Археология, 1967, кн. 3, стр. 52, обр. 23.

[26] Пак там, стр. 51, обр. 1 а.

[27] В. Миков, Предисторически селища . . ., стр. 44, обр. 14.

[28] Пак там, стр. 105, обр. 65; В. Миков, Селищната могила от бронзовата епоха до с. Азапкьой, Ямболска околия, ГНБМП, 1928—1929, стр. 181—182, обр. 10.

[29] В. Миков, Предисторически селища. . ., стр. 109, обр. 69, обр. 1, 2.

[30] Пак там, стр. 101, обр. 60 а.

[31] Пак там, стр. 101, обр. 60 б, обр. 57, 1.

[32] Пак там, стр. 98, обр. 56.

[33] Н. Койчев, Колективна находка на калъпи за бронзови брадвички и върхове за бронзови копия от землището на с. Сокол, Новозагорска околия, ИАИ, XVII, 1950, стр. 218—222, обр. 142—144.

[34] А. Милчев, Археологическо проучване на Севлиевско. . ., стр. 451—452, обр. 2 а и 2 б.

[35] Д. Николов, Две медни брадвички в Старозагорския музей, ИАИ, XXII, 1959, стр. 333, обр. 1.

[36] Археологически вести, ИАИ, VII, 1933, стр. 353, обр. 105.

[37] А. Милчев, Археологическо проучване на Севлиевско . . ., стр. 475, обр. 14, 495, табл. XII, обр. 1.

[38] Б. Филов, Два могилни гроба в Балкана, ИАД, I, 1910, стр. 155—156, обр. 1 а.

[39] В. Миков, Могилни некрополи в Ловчанско и Тетевенско, ИАИ, VI, 1932, стр. 158, обр. 139.

[40] Б. Филов, Златен пръстен с тракийски надпис, ИАД, III, 1913, стр. 211, обр. 122.

[41] И. Велков, Разкопки около Мезек, ИАИ, XI, 1937, стр. 141, обр. 134 1—2, стр 129, обр. 118 а.

[42] М. Мирчев, Едно старо тракийско селище, ИАИ, XV, 1946, стр. 190—191, обр. 82.

[43] А. Милчев, Археологическо проучване в Севлиевско. . ., стр. 481, табл. VII, обр. 1.

[44] Р. Попов, Новооткрити паметници от желязната епоха в България, ИАИ, V, стр. 275, обр. 136, 3 и 137, стр. 276, обр. 138.

[45] Р. Попов, Материали за проучване на халщатската и латенската култура в България и Македония, ГНМ, 1921, стр. 170, обр. 167, стр. 173, обр. 176.

[46] И. Велков, Могилни гробни находки от Брезово, ИАИ, VIII, 1935, стр. 96, обр. 6.

[47] Б. Миков, Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско, ИАИ, VI, стр. 106, обр. 141.

[48] А. Милчев, Археологическо проучване на Севлиевско. . ., стр. 466—468, обр. 8, 9.

[49] Р. Попов, Материали за проучване на халщатската и латенската култура в България и Македония, ГНМ, 1921, стр. 165—166, обр. 152, стр. 174, обр. 178, стр. 167, обр. 163.

[50] Д. П. Димитров, Тракийска гробна могила от с. Дълбоки, Старозагорско, РП, IV, 1949, стр. 288—229, обр. 27—28.

[51] Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1916, стр. 31 и сл., обр. 29, 30.

[52] А. Димитрова, Сребърно съкровище от с. Владиня, Ловешко, ИАИ, XXIX, 1966, стр. 124 и сл., обр. 15, 16.

[53] И. Велков, Могилни гробни находки от Дуванлий, ИАИ, VI, 1930, стр. 31, обр. 27.

[54] Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, V, 1916, стр. 22.

[55] В. Добруски, Материали по археологията на България, СБНУ, XVIII, 1901, стр. 769.

[56] Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1916, стр. 10, обр. 9, 10.

[57] И. Велков, Х. Данов, ИАИ, XII, 1938, стр. 438, обр. 225, 226.

[58] Ц. Дремсизова, Надгробната могила при с Браничево, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София 1958, стр. 450, обр. 6.

[59] Т. Герасимов, Тракийско могилно погребение в Тетевенския балкан, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 272, обр. 2.

[60] Д. П. Димитров, Материална култура и изкуство на траките през ранната елинистическа епоха, Археологически открития в България, 1957, стр. 64.

[61] Д. П. Димитров, Тракийска гробна находка от с. Дълбоки, РП, IV, 1949, стр. 229.

[62] Пак там, стр. 229.

[63] А. Милчев, Проучвания на ранносредновековната култура в България и на Плиска през последните двадесет години, Археология, 1964, кн. 3, стр. 26, обр. 2.

[64] Й. Чангова, Средновековни оръдия на труда в България, ИАИ, XXV, 1962, стр. 38, табл. IV.

[65] Пак там, стр. 38, табл. IV.

[66] Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов, В. Найденова, Археологические раскопки в восточним секторе Нове в 1964 г., ИАИ, XXIX, 1966, стр. 110, обр. 19 б; Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова и др., Археологические раскопки в восточним секторе Нове в 1965 г., ИАИ, XXX, 1967, стр. 95, обр. в, г и цит. лит.

[67] А. Милчев, Археологическо проучване на Севлиевско. . ., стр. 520.

Données relatives à la carte archéologique de la région de Sevlievo

AT. MILČEV, N KOVAČEV

(Résumé)

Les très intéressantes trouvailles archéologiques de la collection du village Krăvenik, région de Sevlievo, font l'objet de cette publication. Les auteurs donnent également des renseignements sur les anciens sites, les forteresses et les nécropoles de cette région. On met ainsi en lumière l'histoire de cette contrée depuis les temps les plus reculés. Elle est très riche en antiquités. Ceci permettra de compléter et de préciser la carte archéologique d'une région qui à ce point de vue n'a pas encore été dressée.

Dans les environs du village Stokite, rég. de Sevlievo, 27 tumuli ont été établies — non groupées dans des nécropoles. Ils sont de différentes dimensions et quelques-uns d'entre eux sont détruits aujourd'hui ayant été traversés par des routes, lors des travaux de labour, de nivellement et de terrassement, ou détruits par les chercheurs de trésors. Le mode de construction de ces tumulus consistait en un monticule de pierres enduit de terre à l'intérieur. Les auteurs relèvent que ce mode de construction n'est propre qu'aux populations thraces d'éleveurs de bétail établies dans les régions du Balkan et du pré-Balkan. On ne peut rattacher ces tumuli à aucune tribu.

Le village de Krăvenik est très dispersé. Il s'étend sur de nombreux quartiers autour desquels on aperçoit un grand nombre de tumulus construits d'une manière analogue. On y a établi l'existence de sépultures, la plupart par incinération datant du Ve au IVe s. av. n. è. Lors des fouilles effectuées au lieu-dit „Babina Jovina mogila" les paysans ont découvert des pointes de flèche en silex de l'Énéolithique ce qui prouve qu'il y avait à cet endroit des établissements de l'homme primitif de cette époque. Au cours des travaux de déblai d'un tumulus les paysans ont recueilli au lieu-dit „Karaivani" en même temps qu'une pointe de lance en fer une anse de bronze d'un seau bien conservée portant une applique d'une exécution très soignée avec la représentation d'un lion la gueule ouverte, ainsi qu'un morceau d'une applique de harnais et des fragments de céramique thrace. Tout cet inventaire funéraire date du IVe s. av. n. è.

Différentes pièces de la collection du musée de Krăvenik retiennent tout particulièrement l'attention des auteurs. Ils examinent en premier lieu les trouvailles préhistoriques : une pointe de lance en silex, un couteau en silex, trois haches-marteaux en pierre ; une houlette plate en pierre ; une hache et une plaquette en silex. Tous ces objets ont été recueillis dans les terres du village ce qui prouve qu'à l'Enéolithique la vie y existait déjà. On a découvert également une hache plate en bronze avec un trou, deux haches doubles en bronze, une hache plate en bronze, une hache plate en bronze de type celtique, ainsi qu'une hache double en bronze avec un trou. Ces objets sont typiques de l'âge de bronze en Bulgarie et viennent prouver que l'homme avait vécu aussi à cette époque dans la vallée de Krăvenik. Parmi les pièces de l'âge du fer (Hallstatt et La Tène) les fibules de bronze de type thrace sont à signaler, ainsi que d'autres offrandes funéraires recueillies à divers endroits. Leur inventaire comprend des armes (des couteaux parmi lesquels aussi des fragments d'un couteau thrace recourbé, des pointes de lance, des poignards, un umbo de bouclier), des parures (fibule en argent de type thrace), des vases en argile, etc. Ce que attire particulièrement l'attention c'est une phiale en argent, la plus intéressante de toutes les pièces de la collection du musée. Elle est de la main d'un maître thrace influencé par la torentique orientale. Elle est datée du IVe s. av. n. è. La culture matérielle des Thraces de cette région était assez avancée et ne le cédait en rien à celle des autres tribus des environs.

Des objets de l'époque romaine, de l'Antiquité tardive, de la haute époque byzantine et du Haut Moyen Age ont également été découverts. Des haches en fer, une houe du haut Moyen Age, des pointes de lance, une herminette, un grattoir, une faux, des bracelets, des bagues de la même époque, ainsi que des fibules de l'Antiquité tardive, des boucles d'oreilles et des perles font l'objet de la publication. Toutes ces trouvailles présentent surtout un intérêt car ils constituent autant de témoignages de la continuité de la vie à Krăvenik sans aucune interruption jusqu'au XIVe s. lorsque le pays tomba sous la domination ottomane.

Dans leur conclusion les auteurs relèvent que les forteresses thraces près du sommet Goljam Ostrec et au lieu-dit Imaneto étaient à l'époque romaine des postes d'observation pour la défense du défilé Rousaliiski qui commandait une route romaine de grande communication.

За предназначението на някои глинени енеолитни животински фигурки

АНА РАДУНЧЕВА

От почти всички праисторически селища, съществували през каменномедната епоха, които са проучени досега, са известни по-голям или по-малък брой животински фигурки. Глинените фигурки са твърде схематично моделирани. Трудно е да се определи видът на животното, което е било изобразявано. Прави впечатление, че обикновено са били изработвани фигурки на едри, по-рядко на дребни рогати животни. Трябва да отбележим, че малко от зооморфните глинени фигурки са така добре изработени, че да може с по-голяма точност да се определи тяхната видова принадлежност. Най-лесно се разпознават статуетките, изобразяващи говедо. Все пак срещат се екземпляри и от този вид животинска пластика, които са изработени твърде схематично.

Предмет на настоящата работа ще бъде една куха глинена фигурка на говедо и две части от столчета, чиито странични облегалки имат форма на схематично представени глави на същото животно.[1] Всички изброени предмети се отнасят към каменномедната епоха. Тук ще разгледаме и някои въпроси, свързани с тези изображения.

От праисторическото селище в м. Коджадермен до гр. Шумен произхожда куха глинена фигурка на говедо (обр. 1). Тя има размери: вис. 12,5 см, дълж. 21 см. На нея твърде реалистично е представено говедо (вол или бик). Тялото е издължено. Краката са не много високи и несъразмерни в сравнение с височината на останалата част на тялото. Главата е поставена на къса шия. Устата на животното е леко отворена. Муцуната — издължена. Рогата са били добре оформени и по всяка вероятност извити нагоре. Сега е запазена само долната им част. Ушите са добре изработени. В центъра на челото на фигурката е направена кръгла дупка, а над нея почти в правилен полукръг върху челото на животното са оформени четири малки кръгли вдлъбнатини, които заедно с централната дупка образуват украса, поставяна върху главата на животното. Ноздрите му са предста-

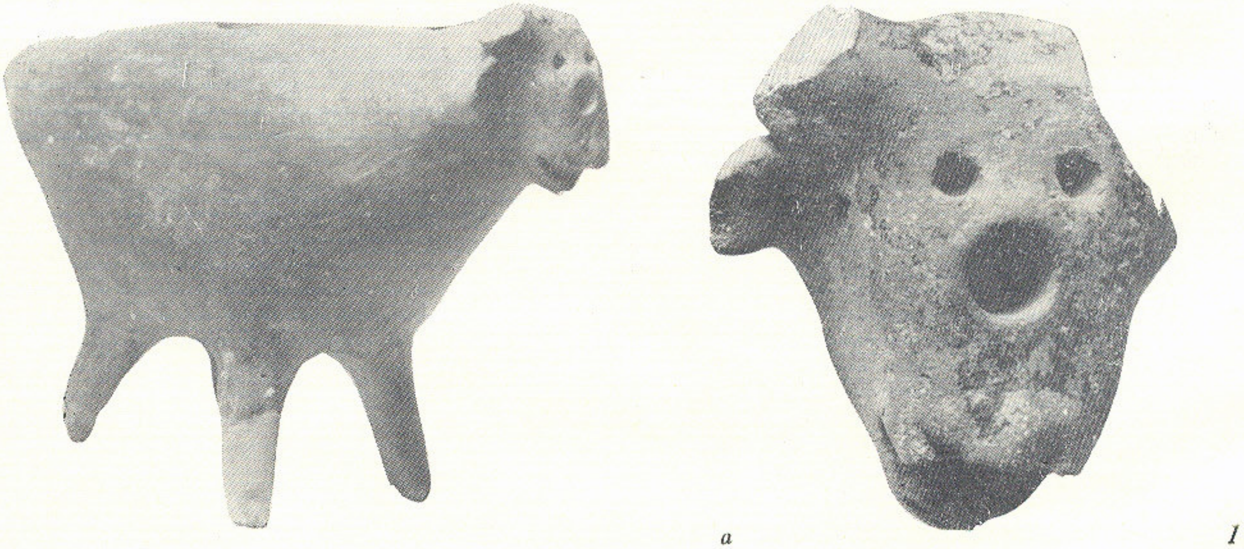

● *Обр. 1.Куха глинена фигурка на говедо от праисторическото селище в м. Коджадермен до гр. Шумен; а) детайл. Fig. 1. Figurine bovine creuse en argile du site préhistorique du lieu dit Kodžadermen près de Šumen; a) détail*

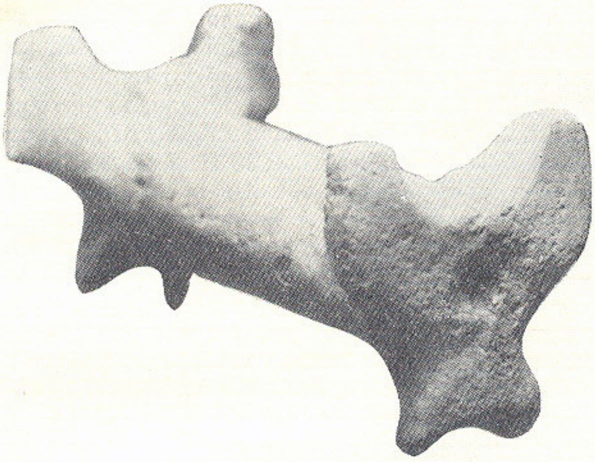

2

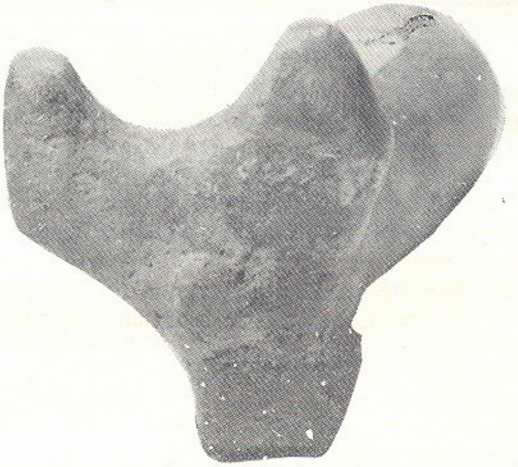

3

● *Обр. 2. Глинено столче с изображение на волска глава. Fig. 2. Support en argile avec la représentation d'une tête de bœuf*

● *Обр. 3. Част от глинено столче с изображение на волска глава. Fig. 3. Fragment d'un support en argile avec la représentation d'une tête de bœuf*

вени с две леки вдлъбнатини. Твърде интересно е, че цялата лицева част на главата и запазената част от рогата са покрити с черна боя. Това боядисване силно напомня поставено върху лицето покривало, което се е разпростирало и върху малка част от шията на животното. Повърхността на фигурката е добре излъскана и има светлокафяв цвят.

Вторият предмет е част от глинено столче, намерено при разкопки на селищната могила в м. Коджадермен до гр. Шумен (обр. 2). То представлява добре оформена глинена пейка без облегало за гръб. Двете странични облегала за ръцете на седящия са оформени като силно стилизирани глави на говедо. Муцуната е представена като дълъг раздвоен в долната си част израстък, служещ като краче на столчето. Двата рога са къси и извити нагоре. В центъра на челото отново е направена малка кръгла дупка. Цялата повърхност на оформената като глава на говедо странична облегалка е обагрена с червена землена боя. Размерите на този предмет са: вис. 5,2 см, дълж. 6 см, дълж. на муцуната 2,7 см, вис. на рогата 1 см, диам. на кръга 0,4 см. Цветът е светлокафяв.

Третият предмет, който ще бъде разгледан, е част от столче, подобно на посоченото погоре (обр. 3). И то няма облегало за гърба, а страничните облегалки за ръцете са оформени като току-що описаните животински глави. В този случай обаче в центъра на челото е направен малък кръгъл релефен израстък. Цялото столче, както и израстъкът са били обагрени с червена охра. Размерите на този предмет са: вис. 2 см, дълж. 5 см, дълж. на муцуната 2,3 см, вис. на рогата 1,5 см. Цветът е светлокафяв.

Трябва веднага да отбележим, че според начина на представяне статуетката и изображенията на облегалките на столчетата както по стил на работа, така и по направа са твърде близки до някои от известните ни енеолитни животински фигурки у нас.[2] Това, което ги отличава от тях, са малкият, обагрен с червена охра израстък или означените с вдлъбнатини кръгчета върху челата на фигурките. Ясно е, че при скулптирането майсторът се е придържал към установените вече норми за работа.

Интересен е въпросът, какво е накарало праисторическия скулптор да представи белязаното по този начин животно. Обичаят да се бележат челата на фигурките на говедо е съществувал още през неолитната епоха. При разкопките на неолитното селище Чаталхююк в Западна Анатолия в ниво VI са били открити помещения, по стените на които са изобразени цялостни фигурки на говедо или само глави на същото животно, триизмерно третирани (обр. 4).[3] Целите им лицеви части са били покрити с рисувана геометрична украса. Начинът, по който тя е разположена върху главите, силно напомня покривало, поставено върху тях. Ясно е, че то е служело като отличителен белег на свещените животни, свързани с ритуалните обреди.

Открити са също така глави на говедо по стените на помещение, свързано по всяка вероятност с култа към мъртвите (ниво VII в Чаталхююк) (обр. 5).[4] И тук лицевите части на главите са покрити с различни геометрични мотиви, които също трябва да се третират като отличителни знаци и може би като белег за различната родова принадлежност на тези, които са ги почитали. Хвърля се на очи фактът, че именно в това помещение под животинските глави били намерени човешки черепи, поставени направо върху пода или в кошници. На реконструкцията на цялото помещение, предложена ни от разкопвача, се вижда, че освен украсените глави на говедо по стените са били скулптирани и такива на по-дребни рогати животни.

В същото селище Чаталхююк в ниво VI са разкопани и помещения, в които в прави редици и разпръснати встрани са били вградени в продълговати „прагове" рога от същите животни (обр.6).[5]

Цялостни фигури на говедо са били изобразени върху стените на някои помещения от същото време, пак в известното ни вече селище Чаталхююк (обр.4).[6]

Въпреки че знаците, правени върху лицевите части на главите на животните, са различни и произхождат от различни помещения, ясно е от всички посочени примери, че говедото е заемало централно място в култово-религиозния живот на селището. Всичко това идва още веднаж да ни потвърди голямото значение, което се е придавало на този вид животни в духовния и обществен живот на неолитните обитатели по тези места.

Естествено това отбелязване на даден вид животно в Анатолия е засвидетелствувано в един твърде ранен период в сравнение с времето, по което са изработени фигурките от ОИМ, Шумен. Ранната датировка на анатолийските изображения ни позволява да считаме наличността на нашите изображения като отглас на твърде стари прояви на обществената и духовната традиция.

На въпроса, по какъв път е достигнала до нас тази традиция и как тя се е запазила толкова дълго време, можем да отговорим твърде убедително. Несъмнена е етническата общност между носителите на ранноенеолитните култури в Анатолия и на територията на нашите днешни земи.[7] Ясно е, че по пътя на проникването постепенно достигналите и заселили се тук носители на неолитната традиция са донесли със себе си както духовните вярвания, така и обществената си организация. Ето защо не е чудно, че тази традиция е преживяла няколко хилядолетия и е намерила разпространение през каменномедната епоха. В това няма нищо чудно, особено като имаме пред вид, че духовната страна от живота на обществото е най-консервативна. Дори при някои чувствителни промени в състава на об-

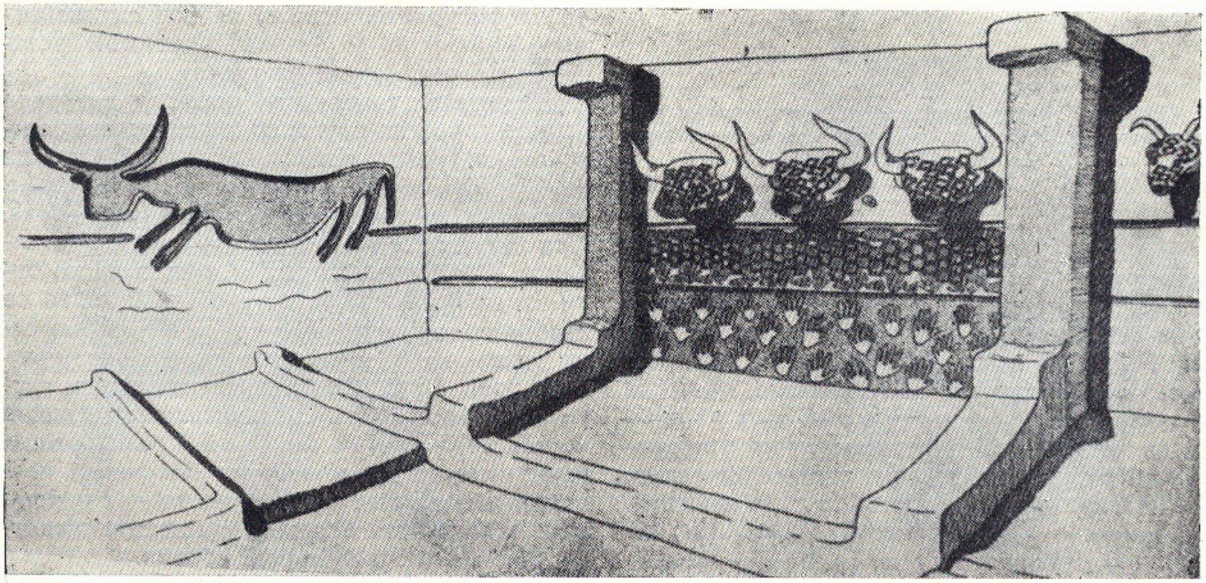

4

● *Обр. 4. Реконструкция на помещение, открито в ниво VI в селището Чаталхююк. Fig. 4. Reconstitution d'une pièce découverte au niveau VI du site Čatalhjujuk*

5

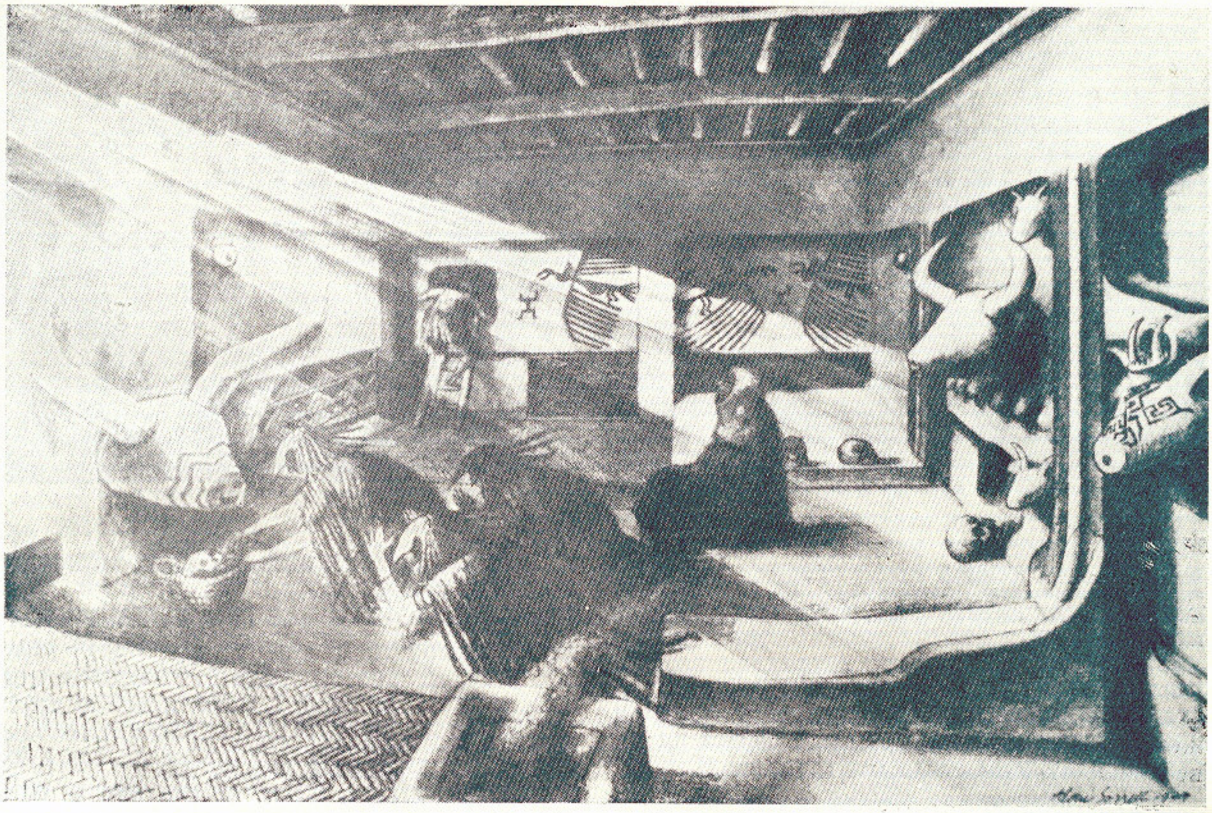

● *Обр. 5. Реконструкция на помещение, открито в ниво VII в селището Чаталхююк. Fig. 5. Reconstitution d'une pièce découverte au niveau VII du site Čatalhjujuk*

ществената група—носителка на тези духовни представи те се съхранявали и продължавали да съществуват, но понякога може би вече малко видоизменени.

Трябва да отбележим, че на наша територия през каменномедната епоха е твърде широко застъпен култът към говедото (волът или бикът). Твърде голямото разпространение на скулптурните изображения на този вид животни, както и използуването им като декоративни елементи при изработването на култови лампички, стени на съдове и др.[8] ни показват популярността на култовете и други обреди, в които централно място е заемало това животно.

Често срещани както у нас, така и в съседните страни са един вид предмети, които много напомнят глава на говедо. Обикновено имат форма на обърната конична или пресеченоконична фигура, която в горния си край завършва с два прави израстъка, маркиращи мястото на рогата.[9] Известни са и полусферични похлупаци с къси странично разположени израстъци, които силно напомнят рога.[10] В добавка на това трябва да споменем и зооморфните съдове с глави на говедо (обр.7,8).[11] При два съда, намерени в Румъния, добре изработената глава се допълва от хоризонтално пробита изпъкналост в центъра на челото. Както личи по обнародваните илюстрации, и в двата случая в образуваните малки дупки е била промушвана тънка глинена кръгла пръчица, която може би е била права или по някакъв начин е завивала върху челата на животните. Не е изключено това също да е знак, с който се е бележело животното, участвуващо в определен вид ритуални обреди.

И през много по-късната антична епоха модифициран този култ към говедото или бика не е трудно да се открие. В четвъртата шахтова гробница в Минос е открита волска глава, отбелязана върху челото с кръгла розета.[12] Волската глава от Кносос е белязана в центъра на челото с малка гравирана розета.[13] Не бива да забравяме, че владетел

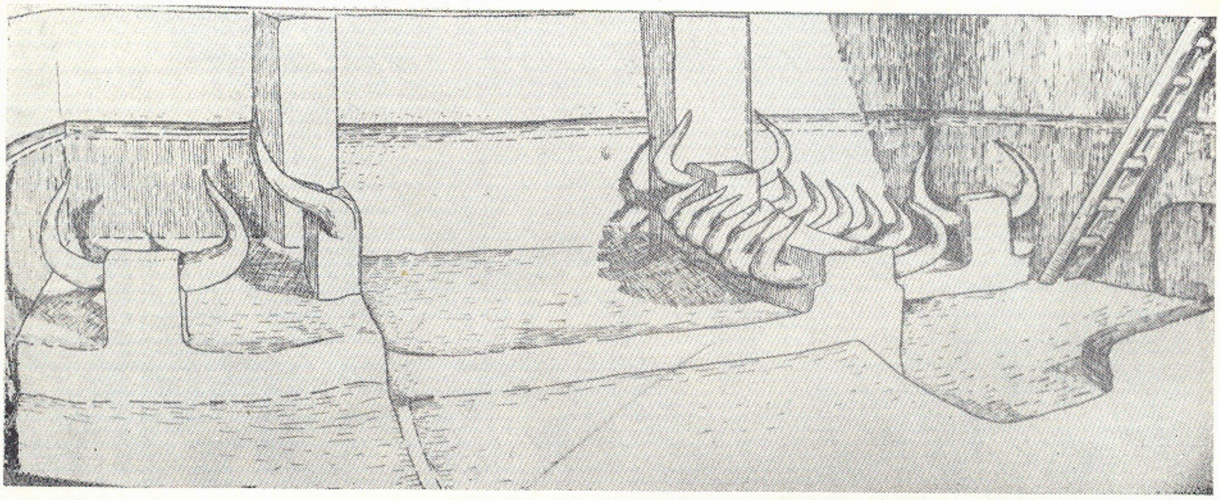
6

Обр. 6. Реконструкция на помещение, открито в ниво VI в селището Чаталхююк. Fig. 6. Reconstitution d'une pièce découverte au niveau VI du site Čatalhjujuk

на лабиринта е страшното чудовище с волска глава, което приема единствено човешки жертви. Розети между волски глави са ни известни и от Казанлъшката гробница.[14]

Естествено тъде трудно е да се твърди, че култът към това животно през античната епоха води началото си пряко от най-дълбока древност и се свързва непосредствено с подобни паметници на ранните неолитни култури. Напълно е възможно замирането и отново възраждането на традицията, още повече, че във всички изброени досега случаи от най-ранна епоха на тези глави се е придавало най-вече религиозно-култово значение.

Ако трябва да дадем известно обяснение на различните изброени досега случаи, в които волът или бикът са заемали важно място в ритуалните обреди, трябва да отбележим, че още през неолита това животно е играло главна роля в духовните вярвания на обществото.

Като имаме пред вид помещението с подчертан култов характер в ниво VII на селището Чаталхююк, трябва да отбележим, че в случая безспорно главите на воловете, изобразени по стените, са били свързани с култа към мървите. Ако приемем, че различната украса върху челата им има връзка с различната семейна или родова принадлежност на тези, които ги почитат, бихме могли да допуснем, че в тяхно лице членовете на различните обществени групировки — семейства, родове, родови обединения и др. — са почитали своите прародители.

Трудно е да се обясни предназначението на помещението в ниво VI от същото селище, в което чифтове рога от говедо са монтирани в нисък правоъгълен праг, а други два чифта обграждат малко правоъгълно пространство, издигнато над нивото на пода. По всяка вероятност това помещение е било използвано при други ритуални обреди, свързани с различни религиозни вярвания или обществени и светски прояви. Така стои въпросът и с помещението от ниво VI от същото селище.

От каменно медната епоха нито у нас, нито в съседните страни са известни паметници с подобен характер, но, общо взето, модифицираният култ към говедото може да се проследи в изработката на различните зооморфни статуетки на животни от този вид. Наличието на често срещани изображения на по-дребни рогати животни предимно като украси на култови лампички от енеолита у нас ни позволява да предположим, че в ритуалните обичаи освен вола или бика са участвували в различни случаи и други по-дребни животни. Засега у нас няма материали от този вид, отнасящи се към каменномедната епоха, които можем да свържем пряко с погребалния обичай. Измежду известните материали от това време изключение прави само една глава от триизмерна фигура на говедо, намерена между купчина животински кости върху площадка за жертвоприношение в енеолитния некропол до с. Виница, Шуменски окръг.

По всичко изглежда, че през енеолита култът към говедото (вола или бика) е претърпял известни промени и засега поне не можем да свържем това животно пряко и само с култа към мъртвите. През каменномедната епоха у нас, изглежда, говедото се е свързвало повече с почитта към светската власт.

По повод на двете столчета с изображения на говедо от Шуменския музей можем да поставим въпроса, дали поне с известна приблизителност можем да ги свържем с определянето на половата принадлежност на тези, за които са били предназначени столчетата. За тази цел отново ще трябва да се обърнем към ранните неолитни находки, намерени в селищните могили в Анатолия. В книгата си „Най-ранни цивилизации на Близкия изток“ Джеймс Меларт ни е показал „брадато божество“, възседнало вол (обр.9).[15] Няма никакво съмнение, че човешката фигура има мъжка полова принадлежност. На главата му е поставена малка шапка. Лицето му е обрамчено с къса брада, а двете му ръце здраво стискат шията на вола.

Към значително по-късния енеолитен период се отнася и един „похлупак“, намерен на територията на Румъния, принадлежащ на културата Гумелница (обр.10).[16] Този предмет има конвексна повърхност. По очертанията си силно напомня селищна могила. Върху най-високата част на тази повърхност в центъра ѝ е била изобразена в седнало положение мъжка фигура. Съмнение по отношение на половата принадлежност на седящата фигура почти не можем да имаме, тъй като третировката на долната част на тялото не носи характерните белези на фигурките на седнали жени от каменномедната епоха, а именно силното разширение в седалищните части и твърде плътните и широки бедра, краката в долната част слабо се изтъняват. Обратно, при мъжките изображения от този вид през енеолита майсторът-скулптор чувствително е стеснявал седалищните части, а краката са били представяни почти с еднаква дебелина под и над коленете. Или с една дума, конструкцията на долната част на човешкото тяло, изобразено върху „похлупака“, носи всички характерни белези за телата на индивиди от мъжки пол. Това, което за нас е най-интересно, обаче е, че пред краката на човешката фигура опитният скулптор е представил две животински глави с дълги извити надолу рога, а зад гърба ѝ като облегало — също една такава глава. Твърде трудно е да допуснем, че този предмет е имал чисто практическо предназначение на похлупак. По-вероятно, изглежда, това е предмет, свързан с почитта, която е била отдавана на мъжа, който по това време вече играе ръководна роля както в обществения, така и в религиозния живот на обществото.

Естествено и в тази насока духовният живот е претърпял големи промени и някои неща са твърде модифицирани. През разстоянието на географските области и хилядолетията в нашите земи и в по-северните области на Балканския полуостров от Анатолия преминават някои култови и обществени порядки. Тук те се запазват, развиват, а някои от тях изчезват. Изглежда, именно на това се дължи фактът, че богатите и блестящи па-

- *Обр. 7. Зооморфен съд с глава на говедо, намерен в Румъния. Fig. 7. Vase zoomorphe avec une tête bovine découverte en Roumanie*
- *Обр. 8. Зооморфен съд с глава на говедо, намерен в Румъния. Fig. 8. Vase zoomorphe avec une tête bovine découverte en Roumanie*

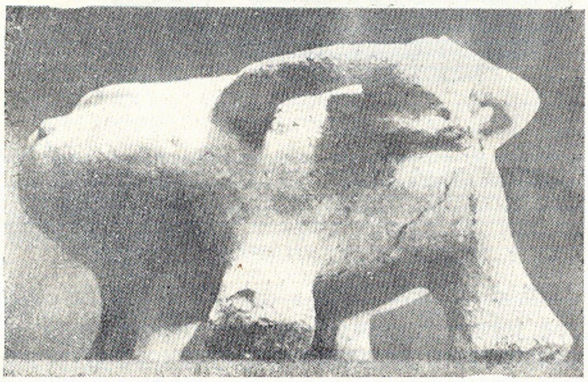

7

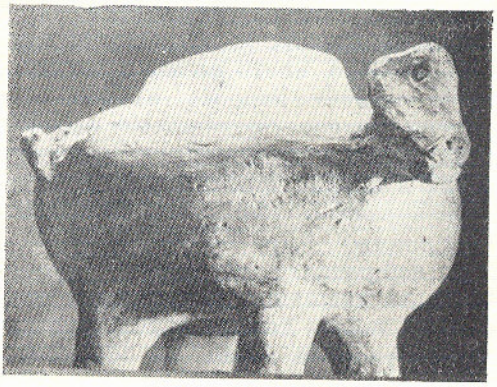

8

метници в Западна Анатолия от по-ранната неолитна епоха не са засвидетелствувани по нашите земи. Все пак не бива да забравяме, че по отношение на ранните праисторически култури в южните области на полуострова и в Мала Азия нашите земи се явяват една доста отдалечена периферия, в която достигат отгласите на изключително богатата и, бихме казали, блестяща неолитна цивилизация.

Както се вижда от проучванията на неолитната епоха, направени в Западна Анатолия, възможно е животинските изображения, които представят цели волски фигури или само глави на същото животно, да са били свързвани както с религиозните обреди, така и с обществената организация. Вече отбелязахме, че у нас, разбира се, в много по-късен период култът към тях се среща модифициран, но в общи линии близък до този от предходната епоха. Изглежда, че животинските изображения от този вид вече се свързват предимно с по-високото обществено положение на мъжете в рамките на една самостоятелно оформена обществена единица. Ако съдим по култовите лампички, украсени със зооморфни изображения, трябва да отбележим, че понякога те са украсени и с глави на по-дребни рогати животни.

Изглежда, в нашите земи през каменно-медната епоха говедото е било почитано предимно като символ на властта на мъжа — вожд и обединител на семейството, родовите или племенни образувания, а по всяка вероятност в чисто култово-ритуалните случаи са били почитани и други по-дребни рогати животни. Така можем само да си обясним защо при изработването на култовите лампички енеолитният майстор си е позволил да представя и животни с по-различна видова принадлежност. Естествено обнародваните досега материали от този вид са твърде оскъдни, за да можем да кажем нещо по-точно във връзка с тази разграниченост на функциите на различните животински видове.

След всичко, което казахме дотук, следва да си зададем въпроса, възможно ли е през тази толкова отдалечена епоха така ярко да бъдат диференцирани религиозните вярвания и обреди, както и ритуалните обичаи във връзка с обществено-йерархическото устройство. Като имаме пред вид, че още в най-ранните керамични периоди в близките до днешната ни територия земи[17] е засвидетелствуван твърде висок етап на развитие на духовния живот на обществото и особено в тази негова страна, която се свързва пряко с погребалните обичаи, ние си позволяваме да кажем недвусмислено, че но-

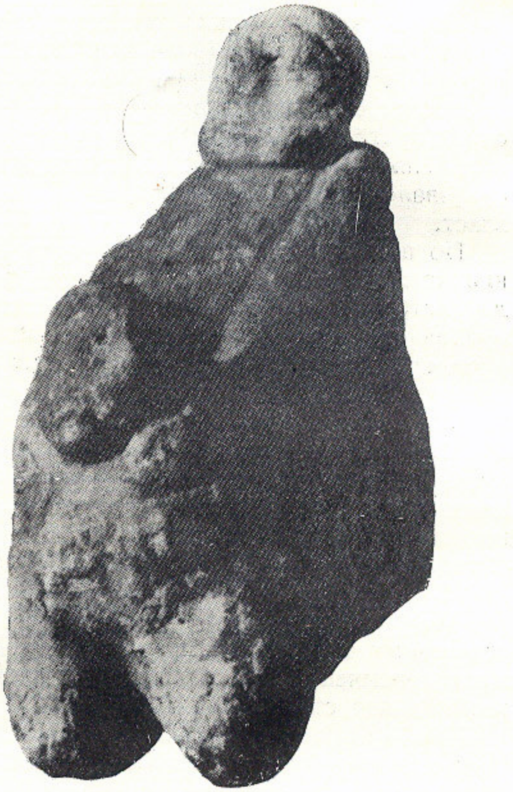
9

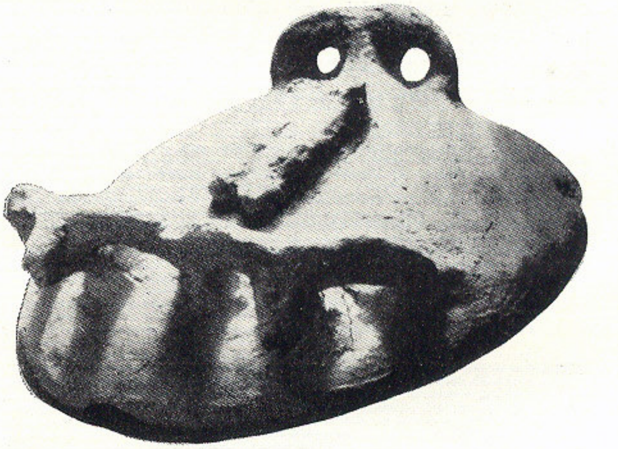
10

● *Обр. 9. Фигурка на мъж, възседнал бик, ниво VI в селището Чаталхююк. Fig. 9. Figurine d'homme, taureau monté, du niveau VI du site Čatalhjujuk*

● *Обр. 10. Глинен предмет, намерен в Румъния. Fig. 10. Objet en argile découvert en Roumanie* сителите на още ранните неолитни културни традиции не само в Западна Анатолия, но и у нас вече са имали твърде сложно изградени и високо развити религиозни представи, които отговарят и на едно високо развито обществено и социално устройство.

Ако приемем, че всички представени по най-разнообразен начин антропоморфни и зооморфни изображения са изображения на „богове“ или на обожествени сили, неминуемо ще се сблъскаме с въпроса, как е могъл праисторическият човек с примитивния си бит и представи да си създаде тази сложна система от вярвания и обреди, свързани с тях. За помощ при решаване на този въпрос ще се обърнем към по-късните епохи. Известно е, че цялата структура на гръцкия пантеон повтаря тази на съществуващото йерархическо устройство на гръцкото общество. Такъв е случаят и с религиите на различните по-късни или по-ранни робовладелчески държави на Изтока.

Естествено ние сме твърде далече от идеята за робовладение през праисторическата епоха, но е ясно, че за да съществува така развита религиозна традиция, тя трябва да отговаря на едно твърде високо развито и сложно йерархически организирано общество. Ето защо трябва несъмнено да приемем, че представите за „богове“, за тяхното положение и атрибути (в това число и животинските изображения) праисторическият скулптор още през неолита е черпил направо от заобикалящия го свят — от съществуващата структура на обществото, която той е пренесъл в света на религиозните си вярвания. Но ако това важи за този твърде ранен период от развитието на човешкото общество, толкова по-меродавно ще е то за значително по-късната каменномедна епоха, към която принадлежат нашата фигурка на говедо и столчетата с изображения на животински глави от музея в гр. Шумен.

Въз основа на всичко, което казахме дотук, трябва да допуснем, че и двата вида предмети, които разглеждаме в настоящата статия, могат недвусмислено да се свържат с почтителното отношение на енеолитния човек към властта на мъжа — вожд на племето или дори на по-голяма обществена единица. Това животно с голямата си физическа мощ (почитано, както видяхме, още през неолита), изглежда, се е считало като символ на голямата обединяваща сила и власт, съсредоточени в ръцете на вожда. Този наш извод напълно подкрепя предположението, направено от Г. Георгиев в доклада му на Симпозиума по етногенезиса на балканските народи в гр. Пловдив през 1969 г., в който той допуска, че в края на каменномедната епоха вече трябва да говорим за племенни обединения, тъй като територията, на която се разпространява енеолитната култура, е твърде обширна.[18] Известно е обаче, че племенните обединения са една непосредствено преддържавна форма на обществено устройство и че начело на племенните обединения стои мъжът-вожд. Също така е известно, че на тази степен на обществено устройство отговаря и една диференцирана по-сложна йерархическа и имуществена структура на обществото.

---

[1] Материалите се съхраняват в ОИМ, Шумен.

[2] П. Детев, Плоска могила при с. Злати трап, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 336, обр. 330; Н. Петков, Праисторическо изследване на Софийското поле и близките му околности, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 413, обр. 261.

[3] J. Mellaart, Earliest civilizations of the near East, London, 1965, стр. 97, обр. 80.

[4] Пак там, стр. 101, обр. 86.

[5] Пак там, стр. 99, обр. 84, 85.

[6] Пак там стр. 97, обр. 80.

[7] А. Радунчева, Праисторическо изкуство в България (трето—пето хилядолетие), София, 1970 под печат).

[8] Б. Николов, Археологически музей — Враца, София, 1969, обр. 22; Необнародвани материали от разкопките на праисторическата селищна могила до с. Виница, Шуменски окръг.

[9] Г. И. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 година, ИАИ, 1957, XXI, стр. 90, обр. 50_4; J. Тодоровић и А. Цермановић, Баница насеље Винчанске културе, Београд, 1961, табл. XII, обр. 6.

[10] Пак там, табл. XII, обр. 7.

[11] Vl. Dumitrescu, L'art néolithique en Roumanie, 1968, Bucarest, обр. 83, 106.

[12] H. Bossert, Altkreta, Берлин, 1921, обр. 162.

[13] Пак там, обр. 160.

[14] В. Миков, Античната гробница при Казанлък, София, 1954, табл. VI, VII.

[15] J. Mellaart, цит. съч., стр. 96, обр. 78.

[16] Vl. Dumitrescu, цит. съч., обр. 112.

[17] J. Mellaart, цит. съч.

[18] G. I Georgiev, Die Entwieklung der Älteren Prähistorischen Kulturen in Südbulgarien. Доклад на Международния симпозиум по етногенезиса на балканските народи, Пловдив, 1969 г.

Sur la signification de certaines figurines animales en argile de l'Enéolithique

A. RADUNČEVA

(Résumé)

Lors des fouilles des sites en Bulgarie de l'époque énéolithique de nombreuses figurines animales en argile ont été decouvertes. Un grand nombre d'entre elles sont des figurines bovines soigneusement exécutées qui portent souvent un signe distinctif — des protubérances en relief (fig. 3) ou une ou plusieures petites cavités rondes (fig. 1 *a*, 2) ce qui laisse supposer qu'une parure plus compliquée existait sur la tête de l'animal.

La figurine creuse de Kodžadermen à la tête en entier et une partie du cou peinte en noir (fig. 1 *a*). La couleur a été posée de manière à rappeler un couvre-chef. Les deux fragments de sièges provenant du même tell sont peintes en couleur de terre rouge (fig. 2, 3).

L'auteur en se basant sur un matériel archéologique d'Anatolie occidentale et de Romanie considère que ces têtes bovines marquées sont des objets de culte en relation avec les rites religieux de l'Énéolithique et sont un symbole du pouvoir de l'homme — le chef dans la société préhistorique.

Псевдофирнисова керамика от енеолитното наколно селище при с. Езерово, Варненски окръг

Х. ТОДОРОВА-СИМЕОНОВА, В. НАЧЕВА*

При удълбаване на дъното на Варненското езеро за построяване на пристанището на ТЕЦ „Варна" край с. Езерово бяха открити останките на няколко наколни селища, едно от които датира от края на каменномедната епоха у нас (халколита). Керамиката от този обект[1] е самобитен ярък представител на причерноморския (добруджански)[2] вариант на културата Коджадермен-Гумелница-Караново VI и се отнася към края на втората и началото на третата ѝ фаза.

Проведените през 1969 г. разкопки на едновременния халколитен некропол край гр. Девня, Варненски окръг, хвърлиха нова светлина върху проблематиката на наколните селища.[3] Високото обществено-икономическо развитие на тяхното население, особено добре подчертано от находките от некропола, дава основание да се предположи, че Варненските езера през тази епоха са били културно-икономическият център на причерноморския (добруджански) вариант на споменатата култура. Това предположение се потвърждава и от анализа на керамиката от наколното селище край с. Езерово, която поразява със съвършенството на изработката си и високите си естетически качества. Освен това тя притежава редица специфични особености, характерни само за нашето Причерноморие и Добруджа. Тези особености се дължат на спецификата на предидущото културно-икономическо развитие в този район.

Най-характерна по форма, орнамент и технология е фината (трапезна) керамика, която е и предмет на настоящото изследване. Някои от характерните форми на съдове са показани на обр. 1. Тъй като целият инвентар на селището ще бъде публикуван другаде, тук ще се спрем само на някои специфични черти

---

* В. Начева е автор на частта Технологически наблюдения.

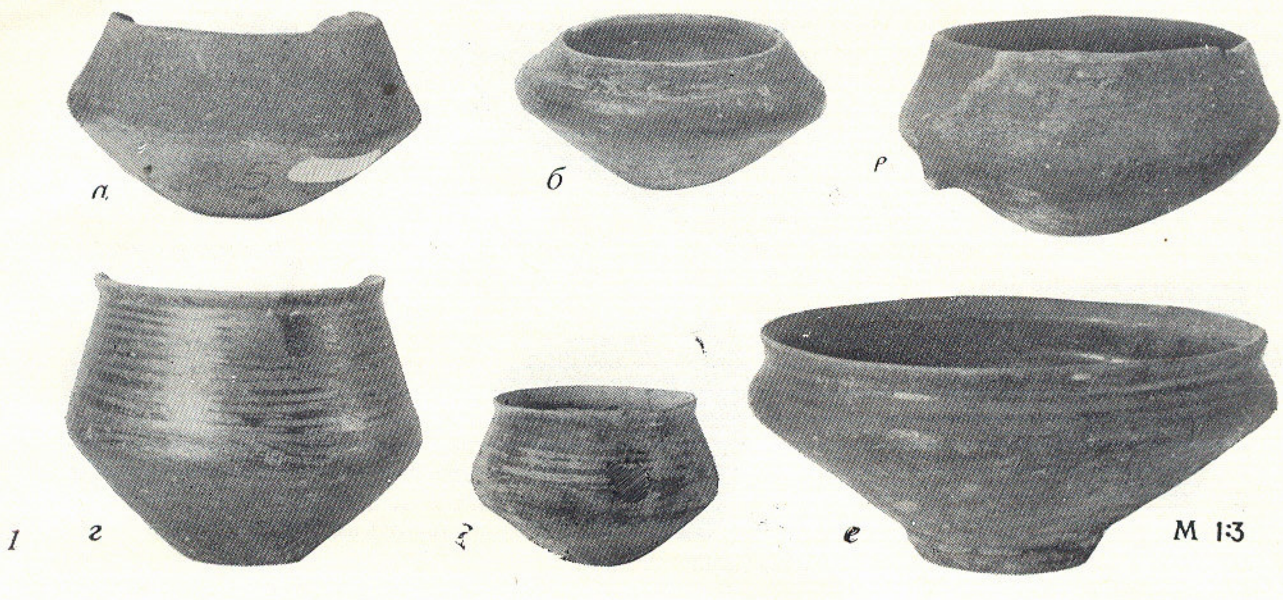

Обр. 1 а—е) съдове от енеолитното наколно селище при с. Езерово, Варненски окръг. Fig. 1 a—e) vases de l'Enéolithique de la cité lacustre près du village Ezerovo, dép. de Varna

на керамичния му инвентар, които го отличават от инвентара на едновременните слоеве на селищните могили от вътрешността на страната.

Преди всичко трябва да се отбележи твърде честата есовидна профилация на перваза на паниците и горната част на купите’ както и детайлното профилиране на ръбовете на устията, които биват: извити навън, издадени навън, скосени откъм вътрешната си страна и т. н. Тази сложна профилация на съдовете не е характерна за културата Коджадермен-Гумелница-Караново VI. Освен това голяма част от паниците, а също така и част от купите и хранилищата имат при дъната си пръстеновидни столчета, в повечето случаи фалшиви. Те представляват естествено продължение на долната конусовидна част на съда, стъпила върху уплътнено конкавно дъно. На 1,5—2 см над ръба на дъното е прокаран хоризонтален доста дълбок жлеб, широк около 0,5 см, който създава илюзията, че съдът е поставен върху пръстеновидно столче (обр. 1 *е*, 2 *й*). Височината на столчето варира от този жлеб до 4—6 см. Този начин на оформяне на дъната също е чужд на инвентара на културата Коджадермен-Гумелница-Караново VI и е характерен само за нейния причерноморски вариант. Прототиповете на тези дъна се проследяват в културата Хаманджия, във фазата Чамурлия де Жос, в културната група Сава и фазата Варна, които имат в инвентара си както кухи пръстеновидни столчета, така и фусбодени.

Своеобразна е и технологията на производството на енеолитната керамика от наколното селище край с. Езерово. От гледна точка на цвета ѝ тя може да бъде разделена на две неравностойни групи.

Към първата група спада черната полирана керамика, която се отличава с необичайно по дълбочина черно оцветяване и висок блясък на повърхността, които я приближават по ефект до по-късната чернофирнисова керамика — това ни дава основание да я определим като псевдофирнисова. Тази категория керамика е най-масова и съставя около 80—85% от цялата фина керамика на обекта.

Към втората група спада керамиката със светлосива, белезникава полирана повърхност. Тя съставя 5—10% от фината керамика.

И в двата случая формите на съдовете се повтарят, но светлосива повърхност се среща най-често при съдовете с по-големи размери (големи паници с диам. над 30—40 см). Ломът и в двете групи е тъмносив до черен, а дебелината на стените варира от 3 до 6 мм. В напречния разрез на лома личи микроскопично тънкият черен или светлосив пласт боя, нанесена с четка на повърхността на

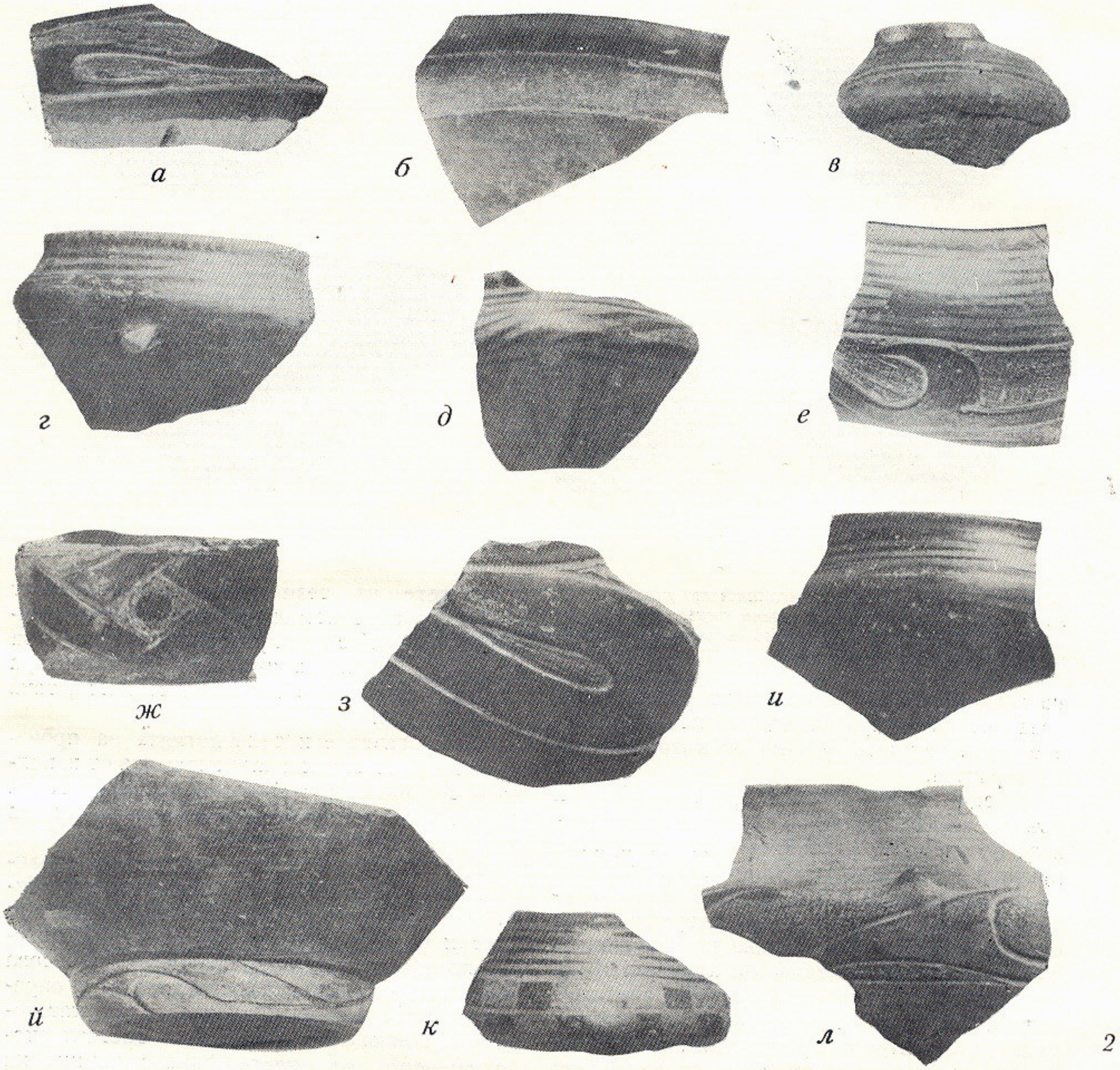

● *Обр. 2. Фрагменти от съдове от наколното селище при с. Езерово, Варненски окръг: а, б, е, ж, з, л) с релефен орнамент; в) огрубена долна част на съд; г, д, и, к) с графитен орнамент; ж) високо пръстеновидно столче; й) ниско пръстеновидно столче с релефен орнамент. Fig. 2. Fragments de vases de la cité lacustre près du village Ezerovo, dép. de Varna: а, б, е, ж, з, л) à décor en relief; в) partie inférieure d'un vase de facture grossière; г, д, и, к) à ornement en graphite; ж) support haut de forme circulaire; й) support bas de forme circulaire à décor en relief*

съда. Върху много от откритите фрагменти личи процесът на нанасянето на боята, а също така и изтриването ѝ при употреба особено при ръба на устието или обелването ѝ в долната част на съда. На един фрагмент (обр. 5) личи капка от боята. От разпръскването ѝ може да се съди, че тя е била силно багрилно вещество, не по-гъсто от туш или мастило. По редица фрагменти са запазени и следи от капки от боята по неподлежащите на оцветяване части на съда. Малко на брой са съдовете, които са изцяло оцветени. Вазовидните съдове и определена група от купите са оцветявани само в горната си половина, докато долната част на съда запазва небоядисан оригиналния тъмносив цвят на керамиката (сбр. 3 *б*). Тази част на съда може да бъде също добре огладена и полирана, но най-често е груба или украсена с отвесни резки, линии или широки плитки бразди със запазени следи от бяла или червена инкрустация (обр. 2 *а*, *в*).

Черно оцветената повърхност е в различна степен полирана, като се започне от съвсем слабите матови оттенъци на полировката, най-силно напомнящи по цвят и естетически ефект по-късния черен фирнис и се стигне до силно блестящите съдове, които по степен на полировката нямат паралели. Последните са често пестеливо украсени с графит. Орнаментът е много семпъл и най-често се състои от успоредни хоризонтални линии, на места прекъсвани от точки и тирета. Той е разположен в пояс под външния ръб на устието (обр. 2, *г — е, и*). Сребристите оттенъци на графита създават една спокойна гама върху блестящо черния фон на съда.

Различни са били техническите средства, с помощта на които се е постигнала различната степен на полировка на повърхността. Силен блясък се наблюдава при старателното излъскване с помощта на костена гладилка, следи от работата с която са запазени върху всички фрагменти от този вид. Свръхблестяща повърхност се е получавала обаче с помощта на допълнително излъскване вероятно с кожа, която на места е заличила следите от гладилката. Така получената политура обаче има склонност към напукване и опадане. Матовочерните са обикновено с по-големи размери. По повърхността им не личат следи от гладилка, от което може да се заключи, че този вид обработка на повърхността се различава в технологическо отношение от предишния. Олющване на политурата при този вид съдове се наблюдава сравнително рядко, докато износването ѝ (по ръба на устието и от вътрешната страна на паниците) е твърде често явление.

Най-устойчива на употреба и дълъг престой във водата се оказва светлосивата керамика (обр. 2 *л*). При нея също се срещат различни степени на излъскване. Някои съдове са оцветени отвътре светлосиво, а отвън черно и обратното. И при тази категория керамика за украса се употребява графит, който образува значително по-сложни мотиви, отколкото при черната керамика.

Друг вид декорация, използуван при двата вида фина керамика, е плитко врязаният кербшнит върху широки площи, който образува фона на релефно изпъкващите мотиви на орнамента (обр. 3 *и*). Тези релефни форми са допълнително оградени от плитки широки жлебчета, а фонът е бил инкрустиран с бяла или червена охра, почти напълно измита от водата. Мотивите на този вид декорация представляват или коси ленти, или части от съвършено разчленен спираломеандър. Тесни пояси от подобен орнамент украсяват предимно най-издутите части на големите паници, повърхността на капаците и плещите на някои съдовехранилища. При последните такива пояси се срещат и върху долната част или непосредствено над дъното (обр. 2 *а, б, ж, з, й, л*).

Наблюденията върху някои недостатъчно прецизно изработени фрагменти от керамика дадоха възможност да бъде възстановен процесът на изработване на този вид украса. Съдът е бил предварително изцяло оцветен, след което е бил набелязан мотивът на орнамента. В неговите рамки повърхността на съда е била грубо издраскана от фона на отделните мотиви, а самите те са били допълнително очертани с помощта на плоска костена гладилка, широка 2—4 мм. На места огрубяването на фона е извършено небрежно, та личат следи от първоначалната полирана повърхност на съда. Така огрубената повърхност добре е задържала пласта бяла или червена охра.

Обща характерна черта на фината енеолитна керамика от наколните селища при с. Езерово е относителната ѝ монохромност при днешното ѝ състояние. Както вече беше отбелязано, тоналността ѝ се движи от светлосивото до дълбоко черното. Фрагменти, оцветени в някои от по-топлите тонове, се срещат твърде рядко. Но това не означава, че по време на употребата си тези съдове не са имали известен бихромен или полихромен ефект, който обаче се е ограничавал в рамките на черносребристата, чернобялата, черночервената и чернобяло-червената комбинация. Дългото престояване на фрагментите във вода е причина за отминаването на значителна част от следите от тези оцветявания. Запазил се е само основният цвят на керамиката, свързан пряко с технологията на производството ѝ.

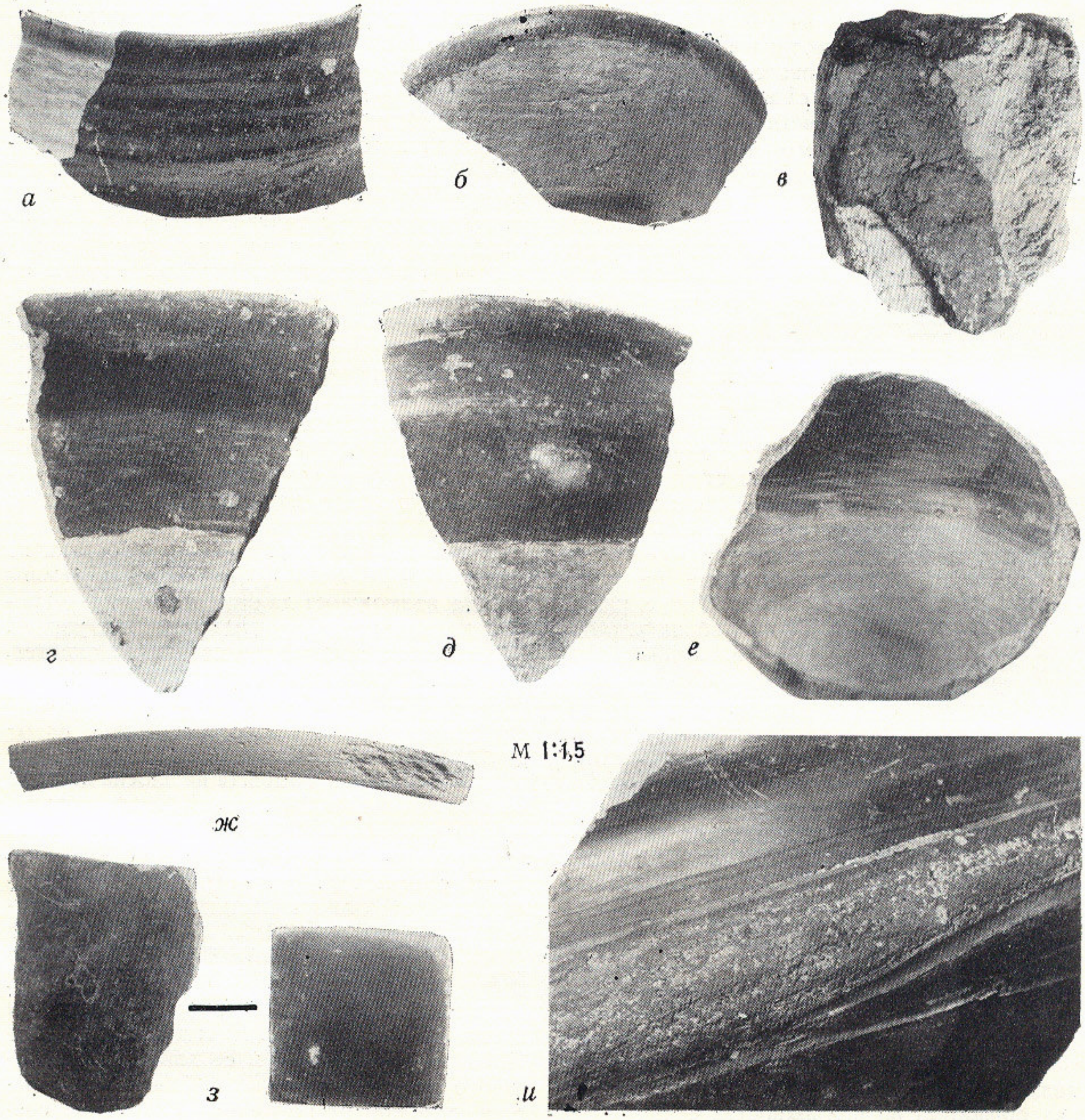

3

● Обр. 3: а) фрагмент, на който половината е изпалена на 850° и е добила ръждивокафяв цвят; б) граница между оцветената и неоцветената част на съда; в) сравнителна снимка за разликата в цветовете на съдовете от некропола и местната глина; г) каверна, направена от подуването на железния окис; д) фрагмент, на който половината е изпалена на 500° и е добила сивобял цвят; е) следи от четката, с която е нанасяно багрилото; ж) напречен разрез на фрагмент — шлайфван, увеличение два пъти; з) сравнителна снимка на оригинален фрагмент и експериментална плочка; и) матовочерна керамика с пояс от издраскана груба повърхност. Fig. 3: а) fragment dont la moitié a éte chauffée à 850° et pris une teinte rouille-brun; б) limite entre la partie colorée et non colorée du vase; в) photo-témoin de la différence de couleur des vases de la nécropole et de l'argile de provenance locale; г) cavité formée par la dilatation de l'oxyde de fer; д) fragment dont la moitié a été chauffée à 500° et pris une teinte gris-blanc; е) traces du pinceau avec lequel on a étendu la couleur; ж) coupe transversale d'un fragment polit, agrandi 2 fois; з) phototémoin d'un fragmen original et plaque expérimentale; и) céramique noire mate avec bande d'une surface grossière égratignée

Съществена е разликата в това отношение между керамиката от Езерово и тази от едновременните хоризонти на селищните могили във вътрешността на страната. При последните една значителна част от керамиката, особено грубата кухненска, има кафяв до червеникав цвят. Това оцветяване се среща и в неопожарените жилищни хоризонти, но е особено често при опожарените, където обикновено е продукт на вторично обгаряне при открит огън. При наколните селища преобладаващото количество керамика по понятни причини не носи следи от вторично обгаряне и съществуващото оцветяване може да бъде считано за оригинално.

Възниква въпросът, на какви особености в технологията на керамичното производство се дължи черният и светлосивият цвят на повърхността на керамиката и равномерният черносив цвят на лома?

Една находка от гроб № 9 от енеолитния некропол при гр. Девня хвърля нова светлина върху този проблем. Касае се за кенотаф, при който в шахта, широка 30 см, са били спуснати последователно животинска кост, няколко съда, повтарящи в умален вид типичните за наколното селище при Езерово форми на съдове, и върху тях, поставено в корубеста кора, значително количество (370 г) черна фероманганова руда — пиролузит на прах (обр.4). Пиролузитът е проникнал в кората и е запазил формата ѝ. Некрополът при р. Девня е съвременен на енеолитното наколно селище при Езерово и сам вероятно принадлежи на подобно селище. Характерна черта на погребалния инвентар от целия некропол е поставянето в гробовете на точно определени комплекти оръдия на труда или оръжия, свързани пряко с дейността приживе на погребания. Така напр. гроб №10 съдържа шивашки комплект, мъжките гробове — медни брадви-чукове, детските — играчки и миниатюрни оръдия и т. н.[4] По силата на тази закономерност сме склонни да приемем, че описаният кенотаф е принадлежал на човек, чиято специалност е била грънчарското производство. Поради това в кенотафа му е била поставена сравнително по-качествена керамика и пиролузит, свързан по някакъв начин с керамичното производство. Това беше потвърдено при по-нататъшните изследвания, предмет на които е втората част на настоящата статия.

Химическият анализ на пиролузита показа, че той съдържа освен останалите компоненти 36,2% желязо и 26% манган. Тази изключително богата на желязо фероманганова руда се среща под формата на прашести ядки в пясъците между селата Здравец и Момчилово, Варненски окръг,[5] които са в непосредствена близост до района на наколните селища. Тъй като тези ядки се срещат и днес на повърхността и по химически състав стоят твърде близо до пиролузита от гроб № 9, без съмнение са служили за източник на суровина на древното енеолитно население.

В геологическо отношение целият варненски район е богат на манганови руди. Най-близките днес познати рудни находища са в с. Игнатиево и с. Белослав. Мангановата руда от тези обекти по процентно съдържание на мангана (средно 22 %) стои близо до нашата находка, но по съдържание желязото не отговаря на нея. Относно произхода на прашестите пиролузитни ядки има хипотеза, която подчертава вторичността на тези геологически образувания по отношение на рудните находища in situ в този район.[6] Не е изключено праисторическото население да е използвало мангановите руди от околността, тъй като някои жили на последните се проследяват на повърхността.

Във връзка с горното възниква въпросът за технологията на приложението на тези руди в керамичното производство, а той е свързан с проблема, дали в рамките на тази технология не е могло да бъде синтезирано по някакъв начин желязо. В три от разкритите в Девненския енеолитен некропол погребения бяха открити натрупвания от железен окис (без запазено ядро), разположени винаги върху скелета на местата на натрупване на находки (на рамото, в дланта, върху ръката).

Ако наличието на този окис не може да намери обяснение във връзка с горния проблем, то остава да се предположи, че се касае за използване в погребалния ритуал, а може би и в живота на лимонитни конкреции, които по сведения на геолозите се срещат в глинестите подстилки на пясъците на Дикилиташ, и които също биват интерпретирани като преотложени парчета лимонит, находища от който са известни в околността.[7] Обаче какъвто и да се окаже произходът на железния окис от погребенията край гр. Девня, той е още един свидетел, че древният човек, обитавайки един богат руден район, не е отминал без интерес срещащите се първични и вторични рудни находки и според възможностите и познанията си ги е използвал в своето ежедневие, без естествено да може да достигне нивото на цялостната им експлоатация.

Технологически наблюдения

По-голямата част от керамичния материал е с черна блестяща повърхност, която е запазила силата на тона въпреки престоя в солените води на езерото и само една малка част е с белезникаво сивожълто оцветяване. При счупване на фрагмент от тази керамика се забелязва, че светлият тон не е проникнал в дълбочина, а е с дебелина най-много до 2 мм, като останалата част е също черна. Глината, от която са изготвени съдовете, е тъмна с примеси от пясък. В светлосивите фрагменти освен пясъка се откриват и рохкави червенокафяви зрънца. Най-отгоре (обр.3 *и*) повърхността на съдовете е покрита с тънък слой изключително фина по структура глина, която е осигурявала възможността за полиране на предметите до този вид, в който са и сега, и е представлявала добър грунд за полагане на графитната рисунка. Този слой е със значително по-тъмен цвят от основната маса на глината. Това, което прави впечатление при него, е силно черното му оцветяване особено в горната половина на съдовете (обр.3 *б*). Това оцветяване е нанесено с гъста мека четка, следите от която личат ясно (обр.3 *е*). То е със силен багрилен ефект и много рядко като консистенция. Във връзка с това изниква въпросът за състава на багрилото и за начина, по който то е закрепвано върху съдовете.

Както вече се каза, околностите на този археологически обект изобилстват с различни по състав фероманганови руди. В пясъците около с. Здравец и с. Момчилово и сега се намират прашести ядки от пиролузит, а освен това до голямото рудно находище при с. Момчилово започва началото си рекета, която влива водите си във Варненското езеро. Вероятно тя е нанасяла черната добре пречистена глина в езерото, а хумусните киселини, които се образуват при гниенето на органичните вещества, както и алуминиевите и железни хидрати са допринесли за още по-тъмния цвят и пластичност на глината. Пластичността пък от своя страна е позволила направата на тънкостенни и със сложен профил съдове въпреки голямото количество на острещи вещества, прибавени умишлено в масата. Това е правено, за да се предпазят съдовете от напукване при съхненето. Като острещ материал тогавашният майстор е използвал пясък и по-едри парченца от рудата. Тези парченца са засилили тъмния цвят на глината, но при изпичането на съдовете са причинили на места подувания и олющвания. Горната част на повърхностния слой се е отронила, а на олющеното място е останал прахообразният железен окис.

Това се забелязва само при сивите фрагменти. При изпичането на опитния фрагмент до 500° се появи дефектът, показан на снимката, който преди това липсваше (обр.3 *г*). Олющването е причинено от газовете, отделящи се от железните съединения при изпичането.

За тънкия пласт фина глина, с който найотгоре са покрити съдовете, вероятно е използувана мазната тъмна тиня от езерото, която не се е нуждаела от допълнителна обработка и лесно е била нанасяна върху мокрия съд (обр.2 *з*). Този слой е дал възможност за често срещаните пластични украси. Достатъчно е било леко изстъргване до появяването на долния груб слой глина и едно допълнително контуриране с резеца, за да бъде постигнат оптическият ефект от контраста между тъмната лъскава повърхност и релефната по-светла.

● *Обр. 4. Гроб № 9 — кенотаф от монолитния некропол при гр. Девня, Варненски окръг. Fig. 4. Tombe No 9 — cénotaphe de la nécropole près de la ville de Devnja, dép. de Varna*

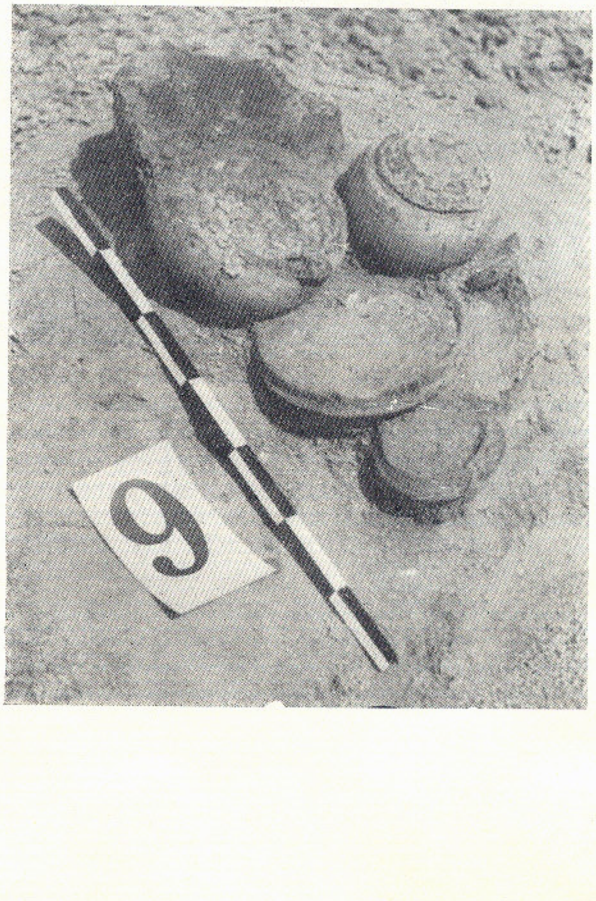
4

5

● *Обр. 5. Капка багрилно вещество върху неоцветената част на съда, Fig. 5. Goutte de la substance colorante sur une partie non colorée du vase*

Тук трябва да се спомене, че съдовете явно са работени на уред, който е осигурявал сравнително равномерно движение. Като потвърждение на това идва снимката на плоскост, успоредна на въртеливото движение (обр. 3 *ж*).

При опитите, направени на крачно грънчарско колело от майстори грънчари при Керамичния техникум и Съюза на художниците, съдове с такива профили се получиха при скорост, не по-малка от 50—55 оборота в минута. При още по-забавено движение въпреки професионалната сръчност на майсторите съдовете се смачкаха и деформираха.

Няма съмнение, че при изработката на съдовете се е държало за черния им цвят. Той не се е получил само вследствие на редучното изпичане, а е добит още при замесването на глината. Съдовете, намерени в некропола край р. Девня, които са само добре подсушени, а не изпечени, имат чернокафяв цвят, който, въпреки че не е толкова наситен, колкото цветът на съдовете от наколните жилища, е съвсем различен от цвета на местната белезникавожълта глина (обр.3 *в*). Вероятно наоколо са се намирали вторични по произход глини, в които количеството иа мангановите руди е било достатъчно, за да осигури тъмния им цвят. В тези глини гниещите вещества липсват и поради това съдовете от некропола са малко по-светли. Тъмнокафявият цвят на съдовете се е получил от наличието на мангановите руди, примесени в глината, а черното прахообразно вещество, с което допълнително са оцветявани съдовете, се е доставяло навярно от пиролузитните ядки, съществували и тогава в този район. Тази суровина се е стривала на прах и в рядък воден разтвор се е нанасяла с четка върху готовия вече полусух съд. В случая не се касае за ангобиране, т. е. поливане на цветна глина върху съда. Ако това беше така, щеше да се получи плътно, непрозрачно оцветяване. При съдовете от наколните жилища ясно личат отделните снопчета на четката, а на места и повторно застъпване от две намазвания. За съжаление това не може да се проследи при съдовете от некропола — почти целият горен пласт е отмит от подпочвените води. След разглеждане на наличните фрагменти може със сигурност да се твърди, че багрилото е получено само от размития във вода пиролузитен прах без прибавка на глина. Дебелината му е средно 4 микрона, и то заедно с горния пласт на глината (обр.6).

Неизбежен е въпросът, защо този пласт не е паднал? Знае се, че при съхнене глините имат определен коефициент на свиване и всяко вещество, поставено върху тях, с коефициент, различен от този на основата, неминуемо се отделя. Това свойство е причинявало много неприятности на грънчарите от всички епохи, включително и днес. Затова за основа на багрилното вещество се използува разтвор от същата глина, осигуряващ доброто сцепление. В случая сцеплението между глината и окиса е получено по механичен път. Излъскването с гладилка се е извършило след нанасяне на пласта окис. Натискът на гладилката е набил частичките на окиса в полусухия пласт глина. Металният блясък на феромангановата руда пък е допринесъл за необичайната лъскавина на съдовете. Там, където гладилката е притиснала слабо, оцветяването се е измило. На някои места, обикновено във вдлъбнатите части на профила, се забелязват тънки люспести олющвания, получени вследствие на по-дебелия пласт окис, който не е можал да се полира добре.

Върху полусуха плочка, направена от местната глина, в състава на която умишлено се прибави известен процент пиролузит, беше нанесен с четка тънък слой от желязно-мангановия окис, намерен в гроб № 9 на некропола. С оригинална костена гладилка се излъска повърхността и се полира допълнително с кожа. След изпичането на плочката до 400° видът ѝ по нищо не се различаваше от този на фрагментите, намерени на обекта (обр. 3).

Изпичането на съдовете е ставало при сравнително ниска температура — около 400°. Това се отнася само за съдовете от наколното жилище. Тези от некропола, както вече се каза, са само подсушени.[8] При тази температура процесът на изгарянето на органичните вещества в глината все още не е завършен. Средата е редучна, т. е. отделят се голямо количество газове и наличният кислород не е достатъчен. Така са изпечени по-голямото количество съдове. Останалата част, т. е. съдовете със сивобелезникав цвят, по една или друга причина е имала възможност да попадне на по-силно нагряване. При тях органичните вещества са вече почти изгорели, но температурата не е била достатъчна за започване на химическия процес.

Бяха направени няколко експеримента за определяне на точните температурни граници, при които настъпват промени в цвета и структурата на съдовете. За целта се използуваха оригинални фрагменти, като се отчупиха части от тях. Парчетата се подложиха на различни температурни обработки и след това се залепиха на същото място. За изпичането им се използува муфелната пещ на керамичното ателие при АИМ и една от пещите в лабораторията на катедра Силикати при ХТИ. Температурите се измерваха с пирометър или със Зегерови кегли. До 400° в цвета и структурата на глината не настъпиха промени. Фрагментът, изпечен на 550°, получи сивобял цвят, идентичен с този на малкия процент керамика от обекта (обр. 3 *д*). Тази температура беше достатъчна, за да се проявят дефектите, за които се говори по-горе (обр. 3 *г*). Обаче, фрагментите, изпалени над 720°, получиха не чисто червен, а кафявочервен цвят, дължащ се на големия процент манган в глината. Черепът се уплътни, доби звънливост и поради значителното свиване опитният фрагмент не можа да се залепи добре на мястото си.

Този експеримент потвърди още веднъж предположението, че глините, употребявани за направата на съдове на този археологически обект, не са използувани безразборно, а са подбирани само тези, които са можели да осигурят на съда в суров вид и на температурата, на която са печени, един хубав кафявочервен тон.

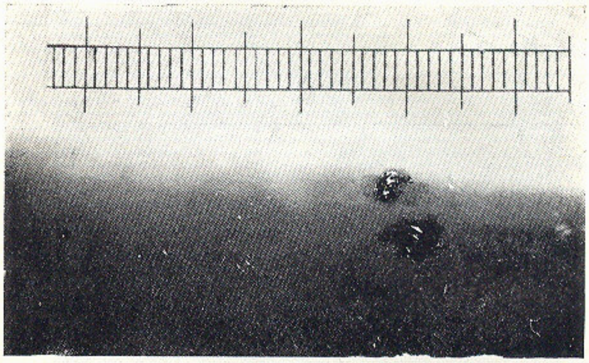
6

● *Обр. 6. Микроснимка на горния излъскан пласт на съдовете — скалата е в микрони. Fig. 6. Photo de microscope de la couche supérieure vernie des vases (échelle en microns)*

Наблюденията са само върху керамиката от споменатите два обекта. Интересно ще бъде да се направи цялостно изследване на археологическите материали от този район, което без съмнение ще даде допълнителни данни за оригиналната технология на древните майстори-керамици.[9]

В заключение трябва да се подчертае, че направените експериментални изследвания върху псевдофирнисова халколитна керамика от наколното селище край с. Езерово, Варненски окръг, потвърждават направените археологически наблюдения и доказват наличието на развитие на високо ниво на керамичното производство в този район в епохата на халколита. Извършените опити поставят на сериозна научна база както изследванията на технологията на енеолитната керамика, така и въпросите за нивото на обществено-икономическото развитие на населението от тази епоха. Безспорно е, че производството на една съвършена керамика не е възможно без използуването на специални уреди, както и без тясна специализация на производителите, което говори за съществуването в рамките на племето на разделение на труда по специалности. Този факт се потвърждава и от погребалния ритуал на некропола при р. Девня, откъдето бяха почерпени данни и за наличието на медна металургия. От своя страна разделението на труда е довело до още по-голямо усъвършенствуване на производството, до търсене и използуване на нови суровини и методи на работа, благодарение на които в крайна сметка неолитните наколни селища във Варненските езера отбелязват по-бързо развитие и показват ниво на благосъстояние, непознато за селищата от вътрешността на страната.

---

[1] Материалите от наколното селище са прибрани от н. с. Г. Тончева, на която авторите на настоящото изследване дължат благодарност.

[2] Известен в литературата още като добруджански вариант.

[3] Х. Тодорова-Симеонова, Късноенеолитният (халколитен) некропол край гр. Девня, Варненско, ИВАД, 1971, под печат.

[4] Пак там.

[5] Л. Василев, Н. Запрянова, А. Никифоров, Изследвания върху мангановите руди във включващия ги комплекс от Варненско, Годишник на Управлението за геоложки проучвания, VIII, 1958.

[6] Пак там.

[7] Дължим особена благодарност на геолозите ст. н. с. Любен Василев и Симеон Симеонов за отзивчивостта и интереса, който проявиха към проблемите на настоящата статия, както и за сведенията по геологичните въпроси.

[8] Такъв вид само подсушена керамика се среща почти във всички некрополи от тази епоха. Явно е, че се касае за ритуални съдове, правени специално за погребение. Тяхната форма и украса наподобяват напълно тези на съдовете, употребявани в ежедневието, а тъй като здравината и издръжливостта им не са имали практическо приложение, достатъчно е било само подсушаването им до температура около 80—120.°

[9] Изказваме сърдечна благодарност на проф. Енчо Герасимов, завеждащ катедра Силикати при ХТИ, за голямата му отзивчивост при проведените консултации по въпросите, засегнати в статията.

Céramique de la cité lacustre près du village Ezerovo, dép. de Varna

H. TODOROVA-SIMEONOVA, V. NAČEVA

(Résumé)

La céramique très fine de la cité lacustre de l'Enéolithique du village Ezerovo, dép. de Varna, est un représentant saillant de la culture Kodžadermen-Gumelnica-Karanovo VI dans sa variante du littoral de la mer Noire (dite de Dobrudža). Cette céramique se distingue de celle que l'on rencontre ordinairement dans les tells de cette époque, tant par la perfection de son exécution, que par la teinte noire soutenue de sa surface brillante et vernissée. C'est pourquoi on l'a comparée à la céramique vernissée en la dénommant „pseudo vernie“. La découverte de pyrolusite dans la tombe No 9 de la nécropole synchrone près de la ville de Devnja met sous un jour nouveau la technologie de la fabrication de cette céramique. Des études en laboratoire ont permis d'établir que les formes parfaites de cette poterie ne peuvent être obtenues que par un mouvement giratoire dépassant 50 à 55 tours par minute. La teinte gris-noir de l'argile provient de l'argile noire du fond du lac de Varna qui contient des composée délavés de manganèse des gisements de manganèse environnants. La teinte noire très soutenue de la surface de la poterie a été réalisée en étendant au moyen d'un pinceau (dont on aperçoit les traces) une substance colorante noire obtenue en diluant la pyrolusite dans de l'eau. La couleur a été appliquée par frottement dans la couche supérieure de la céramique au moyen d'un polissoir, puis polie avec une peau. Le décor était exécuté soit au graphite, soit incisé, du type „Kerbschnit“ ou encore une combinaison des deux. Les vases noirs étaient cuits à 400°, les gris-clair à 550°. Cette céramique soumise à une température de 720° vire au roug-rouille.

L'homme primitif utilisait les concrétions de pyrolusite et les filons de manganèse — qui existent même aujourd'hui à la surface — comme substance colorante de la céramique.

Les méthodes perfectionnées de fabrication de la céramique utilisées permettent de supposer qu'une grande spécialisation de la production avait existé, et partant une division du travail par spécialités dans le cadre de la tribu. Ceci est confirmé d'ailleurs par l'inventaire funéraire découvert dans les différentes tombes de la nécropole de Devnja.

Il apparaît de cet important développement économique et social de la poupulation du Chalcolithique des cités lacustres des lacs de Varna par rapport à l'hinterland que ces sites étaient le centre économique et culturel de l'aire littorale de la mer Noire, un variant de la culture Kodžadermen—Gumelnica—Karanovo VI.

Критика и рецензии

P. ALEXANDRESCU ET S. DIMITRIU, CVA, ROUMANIE 2, BUCAREST 2, Букурещ, 1968, 41 стр. с 3 графически таблици и 43 фототаблици. Издание на Археологическия институт при Академията на Социалистическа република Румъния и Международния академически съюз.

Вазите, включени в настоящия том, принадлежат на голямата колекция на д-р Георг и Мария Северяну, сега съхранявана в Музея за историята на град Букурещ, и на още няколко по-малки частни сбирки, чиито притежатели са дали възможност на авторите да публикуват техните екземпляри.

По-голямата част от вазите са купени в чужбина и произхождат от Гърция, Италия, Олбия (Северното Черноморие на Съветския съюз), Томис (дн. Констанца в Румъния) и др. На значителен брой вази не се знае местонамирането. При тези обстоятелства, изтъкнати от самите автори, не могат да се правят изводи за икономическите връзки на производителните центрове с други земи на античния свят, а вазите имат художественоисторическо значение сами за себе си. Те са отлично запазени, само някои са частично възстановени. Представляват прекрасни образци на различните стилове от развитието на гръцката вазопис, като се започне от IX в. пр. н. е. и се стигне до късния елинизъм и ранната римска епоха. Авторите са дали прецизно описание на отделните вази, посочили са най-важната литература и датировка. Между цитираната литература трябва да се спомене проучването върху вазите от некропола на Аполония (дн. Созопол в България). При възможност те са споменали вазописеца или групата около него.

Колекцията на д-р Георг и Мария Северяну е твърде богата и разнообразна с рисувани вази, които показват различни стилове, произход, техники и период на развитие. Най-ранните вази принадлежат на протогеометричния и геометричния стил (IX в. пр. н. е.). Съдовете са украсени с характерните декоративни мотиви: птици, растителни орнаменти, геометрически форми и линии (меандър, зигзаг, ивици и др.).

Твърде голяма и разнообразна по форми и сюжети е групата от коринтски вази и техните беотийски и италийски имитации. Различават се пиксиди, алабастрони, арибали, котони, скифоси, ойнохоета, килики и др., които се отнасят към ранния, средния и късния стил на коринтската керамика (втората половина на VII и VI в. пр. н. е.). Любими сюжети са митологическите същества (сирени, сфинксове, грифони и др.), диви зверове (лъвове, пантери и др.), елени, птици (лебеди, петли и др.) и най-разнообразни растителни (розети, лотосови чашки и др.) и геометрически орнаменти. Някои от късните вази имат аналогии всред находките от Одесос (дн. Варна).

Гръцките ориенталски вази са слабо застъпени. Между тях има един лекит, намерен в Томис (дн. Констанца), обаче не се знаят обстоятелствата на намирането.

Най-многобройна е групата от атически чернофигурни и червенофигурни вази. Те се отнасят най-рано към началото на VI в. пр. н. е. и стигат до края на IV в. пр. н. е. Формите на съдовете и сюжетите са добре познати в литературата и често авторите дават техните художници, а в един случай и грънчарят Кахрилион. От късните чернофигурни вази заслужават внимание лекитите на художника Haimon или неговата група, която е творила през втората четвърт и третата четвърт на V в. пр. н. е. Напълно аналогични лекити от същото ателие са открити в некропола на Аполония през 1947—1949 г., гдето те са добре датирани, както и в Одесос. Друг вазописец е художникът Beldam, чиито произведения са открити също в Аполония.

Между атическите червенофигурни арибаловидни лекити има напълно същите екземпляри, каквито са намерени у нас (Аполония и другаде), свидетелство за техния един и същ производителен център и може би едно и също ателие. Тези сходства авторите са отчасти посочили на съответните места в труда си.

В колекцията на д-р Георг и Мария Северяну са застъпени няколко вази от италийски произход, украсени с червени фигури (IV и III в. пр. н. е.). Трябва да се споменат и релефните вази от етруската букеро-керамика от VI в. пр. н. е.

Отделна група образуват съдовете, покрити с черен фирнис, които са от атически и етруски произход и се датират от V—IV в. пр. н. е. Това са вази с голямо разпространение във всички антични градове и некрополи, в това число и в България, например в некропола на Аполония и другаде.

Към същата колекция принадлежат и няколко вази от елинистическо и римско време. Между късноелинистическите лагиноси заслужава да се спомене един екземпляр, върху който са нарисувани голи Ероси, които върху раменете си носят гирлянди, превързани с увиснали надолу панделки, един декоративен мотив, който има широко разпространение върху храмовете, надгробните паметници, стенописите на жилищата и гробниците и другаде. Той съществува и през римската епоха.

От частните колекции авторите са подбрали твърде интересни отделни екземпляри от различен произход и стил, които повтарят или допълват колекцията на д-р Георг и Мария Северяну.

Новоизлезлият втори том на Корпуса на античните вази от Румъния е ценен принос към проучването на античната керамика, произведена в Атина, Коринт, Беотия, Италия, Изтока и другаде. Библиографските данни са полезен справочник за специалистите по антична керамика.

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

ED. SCHÖNERT-GEISS, DIE MÜNZPRÄGUNG VON BYZANTION, TEIL I: AUTONOME ZEIT (Berlin, 1970174 стр., 62 табл.).

Работата под гореозначеното заглавие представя първа част на втория том от Корпуса на античните монети, ковани в земите на Балканския полуостров, чието обнародване след дългогодишно прекъсване бе подето отново подир Втората световна война от Германската академия на науките в Берлин.[1]

В тази част са разгледани монететите на гр. Бизантион, сечени през периода на неговото самоуправление. Корпусът, както съобщава авторката д-р Едит Шьонерт-Гайс, е изграден върху материали, събрани до 1900 г., които тя е допълнила с монети на Бизантион, проучени от нея в редица сбирки от Европа и Америка.

Работата на д-р Шьонерт-Гайс представя голям напредък в сравнение с обнародваните преди войните корпуси на монети. Тя е приложила в изследването си новия метод на сравняване на печатите за лицевата и опаката страна на монетите. Предимство представят и таблиците, в които са дадени чрез фототипия образите на почти всички описани в каталога монети на Бизантион. В уводните страници е изтъкнато извънредно изгодното географско положение на града, което му е позволило в късо време да се издигне като един от най-значителните търговски центрове в източната половина на Средиземно море.

Бизантион е основан в VII в. пр. н. ера. Но градът по необясними причини е започнал да кове монети едва през V в. пр. н. е.

Първите сребърни монети са сечени по родоската монетна система. Въз основа на подробно стилово проучване на образа върху лицето на монетите и вдлъбнатия квадрат върху опакото им авторката е установила относителната хронология на монетите от V и IV в. За някои емисии монети на Бизантион, които могат да се свържат с исторически събития, тя е дала и абсолютна хронология. Това са монетите, ковани от името на сюнмахията между Бизантион и градовете Ефес, Кизик, Родос, Книдос и др., установена след Анталкидовия мир в 387 г. пр. н. е.

След въпроса за хронологията на монетите авторката е отделила повече внимание и на въпроса за техниката на коването на сребърните монети; по-специално е разгледан начинът на изработката на монетните печати. Богатият материал, който тя е имала под ръка, ѝ е позволил да установи факта, че печатите за сребърните монети от V и IV в. пр. н. е. са изработвани посредством предварително изработени печатчета. Този метод е спомагал да се ускори изработката на необходимите многобройни печати. Подобна констатация, трябва да подчертаем, е направена и при монетните печати за коване на монети и на някои други антични градове, секли големи количества монети.

Авторката се е помъчила да установи и времето, когато са сечени бронзовите монети на Бизантион. Въз основа на вариациите в теглото и размерите на множество екземпляри тя е установила съществуването на няколко номинала бронзови монети.

В следващата глава са разгледани монетите на Бизантион, ковани през III в. пр. н. е. През този период сребърните монети на града са ковани отначало по персийската монетна система, а по-късно, след унищожаване на Келтската държава в Тракия по атическата. Тогава градът се е помъчил да подобри руинираните си финанси.

Като пример на сребърни монети на Бизантион със собствени типове, пуснати в обръщение през II в. пр. н. е., авторката е посочила само една единствена монета. За съжаление тази монета е модерен фалшификат. Срещу истинноста на монетата свидетелствува високият релеф на Атина. Признак за модерния произход са и начертанията на буквите I, Π и Y в името на магистрата. Краищата на хастите имат къси чертички така, както ги намираме в монетите и лапидарните надписи от римско време.

През края на III и II в. пр. н. е. Бизантион е пуснал в обръщение тетрадрахми и златни статери с типове, заети от монетите на тракийския цар Лизимах. Тези емисии авторката не е включила в корпуса. Тя би трябвало да спомене в увода на труда си причината за тяхното изоставяне, още повече, че се спира на тях на няколко пъти в изложението си (стр. 62, 64 и 72).

В няколко страници авторката разглежда подробно типовете върху бронзовите монети от елинистическата епоха. Това са образи на по-важни божества, почитани в Бизантион.

Последната глава от уводната част на труда е посветена на съюзната бронзова монета на Бизантион и град Калхедон на Малоазийския бряг, ковани в Бизантион през III в. пр. н. е.

На края в няколко изречения авторката прави интересни изводи върху някои особености в нумизматиката на Бизантион, които за нея са необясними. На първо място, въпреки че градът много отрано е заел господствуващо положение в търговията в басейна на Черно и Средиземно море, той е започнал да кове свои монети много късно, едва през V—IV в. пр. н. е. Второ, монетата на Бизантион до края на IV в. не е добила значение на международно платежно средство и, трето, в противовес на изтъкваната от историците финансова криза в Бизантион през III—II в. градът е пускал в обръщение големи количества тетрадрахми и златни статери. Действително тези феномени в икономиката на Бизантион са необясними и се нуждаят от проучване и обяснение не само от нумизматите.

Втората половина от труда на Шьонерт-Гайс съдържа каталог на изследваните монети то сребро и бронз.

На края на каталога тя е поставила рубриката Фалшификати. Тук под № 1301 е описана само една монета. Към този екземпляр би трябвало да се прибавят и двете монети (№1041 и 1042), чиято подправеност се издава от неотговарящото на монетната система тегло.

В същата рубрика трябва да се помести и сребърната монета (октобол), описана под № 1043, която е отливка в сребро по бронзов оригинал. Тук е мястото и на монетата № 1251, за модерния произход на която казахме по-горе.

Авторката е сметнала за правилно да прибави към труда си и изследването на покойния проф. К. Реглинг върху датата на сребърните монети на Бизантион, сечени по персийска и родоска монетни системи, което е било предназначено за изданието на корпуса преди Първата световна война и е останало ненапечатно.

Текстът се придружава от една папка, в която са вложени 62 отлично изработени таблици с образите на 1300 монети на Бизантион, които позволяват на читателя да прави проучвания и изводи в различни насоки.

Препоръчваме горещо този нов труд на д-р Шьонерт, който е отлично помагало върху нумизматиката на Бизантион не само за научните работници, но и за всички, които се интересуват от историята и културата на земите в източния дял на Балканския полуостров в древността преди идването на римляните.

ТОДОР ГЕРАСИМОВ

---

[1] Първият следвоенен том на корпуса е посветен на монетите на Перинт на Мраморно море: Ed. Schönert, Die Münzprägung von Perinthos, 1965.

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

СТАТИИ

М. Биернацка-Любанска — Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия 1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Цв. Дремсизова-Нелчинова — Сивочерна керамика от римската вила край с. Мадара, Шуменски окръг 21

Христо Буюклиев — Новооткрити паметници за гладиаторските борби в Августа Траяна . . . 30

Александра Димитрова — Тракийско могилно погребение от късноелинистическата епоха в с. Кабиле, Ямболски окръг 36

Ат. Милчев, Н. Ковачев — Материали за археологическа карта на Севлиевско 45

Ана Радунчева — За предназначението на някои глинени енеолитни животински фигурки . . .

Х. Тодорова-Симеонова, В. Начева — Псевдофирнисова керамика от енеолитното наколно селище при с. Езерово, Варненски окръг . . . 66

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Т. Иванов — P. Alexandrescu et S. Dimitriu, CVA, Roumanie 2, Bucarest 2, Букурещ, 1968, 41 стр. с 3 графически таблици и 43 фототаблици. Издание на Археологическия институт при Академията на Социалистическа република Румъния и Международния академически съюз 67

Т. Герасимов — Ed. Schönert-Geiss, Die Münzprägung von Byzantion, Teil I: Autonome Zeit, Berlin, 1970, 174 стр., 62 табл. . . 77

ARTICLES

M. Biernacka-Ljubanska — Sur les aqueducs romains en Mésie inférieure et en Thrace septentrionale 19

MATÉRIAUX ET COMMUNICATIONS

Cv. Dremsizova-Nelčinova — Céramique gris-noir de la villa romaine près du village Madara, dép. de Šumen 30

Hristo Bujukliev — Monuments nouvellement découverts à Augusta Trajana sur les combats de gladiateurs 35

Alexandra Dimitrova — Sépulture sous tumulus de l'époque hellénistique tardive du village Cabyle, dép. de Jambol 44

At. Milčev, N. Kovačev — Données relatives à la carte archéologique de la région de Sevlievo .

Ana Radunčeva — Sur la signification de certaines figurines animales en argile de l'Enéolithique 66

H. Todorova-Simeonova, V. Načeva — Céramique de la cité lacustre près du village Ezerovo, dép. de Varna 75

CRITIQUES

T. Ivanov — P. Alexandrescu et S. Dimitriu, CVA, Roumanie 2, Bucarest 2, 1968, 41 p. avec 3 tables dessinées et 43 planches photographiques. Edité par l'Institut archéologique de la République socialiste Roumaine et l'Union académique internationale 67

T. Gerasimov — Ed. Schönert-Geiss, Die Münzprägung von Byzantion, Teil I: Autonome Zeit, Berlin, 1970, 174 p., 62 pl. 76

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ,
ТЕОФИЛ ИВАНОВ (научен секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ,
СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), ЛЮБА СТЕФАНОВА (лит. сътрудник)

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, кв. Гео Милев, ул. 36, бл. VI. Тел. 72-44-21

Технически редактор Ив. Атанасова
Коректор Анета Христова

Дадена за набор на 13. VII. 1971 г. Подписана за печат на 13. X. 1971 г. Печатни коли 9,75 Издателски коли 8,19
Формат на хартията 59×84/8 Изд. индекс 4427 Тираж 1400 Поръчка 337 Отделна книжка 1,50 лв. Годишен абонамент 5 лв.
Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на Българската академия на науките

НОВИ КНИГИ

на Издателството
на Българската академия на науките
София, 13, кв. Гео Милев, ул. 36

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
XXXII том
1970, 322 стр., 20×30 см
Подшита 4,24 лв.

ГРЪЦКИТЕ НАДПИСИ, НАМЕРЕНИ В БЪЛГАРИЯ
от Георги Михайлов
Том I
Надписи от Черноморското крайбрежие
Второ допълнено издание

1970, 496 стр. с 256 илюстрации, 17×25 см
Подвързана, с обложка, 9,85 лв.

Томът съдържа надписи от гръцките колонии и други селища по Черноморското крайбрежие и неговия хинтерланд: Бизоне, Дионисополис, Анхиало, Бургас, Аполония, Агатополис. От тези места произхождат най-старите гръцки надписи, намерени в България. Със своето разнообразие тези надписи разкриват важни и интересни страни от живота на различните градове в тази област и техните взаимоотношения, както и отношенията им с Мала Азия и Турция.

20203

ЦЕНА 1,40 ЛВ.